

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

УДК 821.512.122.0 (043)

Қолжазба құқығында

Даутұлы Тұрсынбай

Жаңылтпаш жанры: тегі, жанрлық ерекшеліктері, типологиясы

8D02304 – ӘДЕБИЕТТАНУ

Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Отандық ғылыми жетекші:
филология ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҒА академигі
Матыжанов К.С.
М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және
өрнер институты

Шетелдік ғылыми кеңесші:
филология ғылымдарының
докторы, профессор
Метин Екижи
Еге Университеті (Түркия,Ізмір)

Қазақстан Республикасы

Алматы, 2026

МАЗМҰНЫ

АНЫҚТАМАЛАР	3
КІРІСПЕ	4

1 ҚАЗАҚ ЖАҢЫЛТПАШТАРЫНЫҢ ЖИНАЛУ, ЖАРИЯЛАНУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

1.1 Жаңылтпаштардың хатқа түсу, жариялану кезеңдері.....	11
1.2 Жаңылтпаш жанрының пайда болуы мен дамуы жөніндегі пайымдаулар.....	19
1.3 Қазақ жаңылтпаштарының зерттелу өрісі.....	30
1.4 Жаңылтпаштың жанрлық түр ретіндегі қалыптасуы.....	42

2 ЖАҢЫЛТПАШ ЖАНРЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ МЕН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1 Жаңылтпаш жанрының қоғамдық-әлеуметтік қызметі.....	66
2.2 Жаңылтпаштың құрылымы, көркемдік сипаттары.....	81
2.3 Жаңылтпаштың басқа жанрлық түрлермен байланысы.....	96
2.4 Жаңылтпаштың түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясы.....	112

3 ХАЛЫҚ ЖАҢЫЛТПАШТАРЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ

3.1 Жаңылтпаштың көркем әдебиетте қолданылу аясы.....	123
3.2 Халық аңылтпаштары және балалар әдебиеті.....	128

ҚОРЫТЫНДЫ.....	144
-----------------------	------------

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР.....	150
--------------------------------------	------------

АНЫҚТАМАЛАР

Ауыз әдебиеті – Халықтың әдебиет тарихында ауызша туып, ауыздан–ауызға ауызша тараған шығармалары.

Фольклор – Халықтың рухани–мәдени өмірінен туған ауызша мәдени мұрасы.

Мифология – Халықтың ежелгі наным–сеніміндегі құдайлар мен аңыздық кейіпкерлер туралы жүйе.

Әдеби тек – Әдебиет тарихындағы әдеби шығармалардың ғылыми жүйеге түскен ірі түрлері (эпос, лирика, драма).

Эстетика – Адам санасына ерекше әсер ететін әсемдік пен өнерді зерттеу туралы ғылым.

Жаңылтпаш – Көбінде қатаң немесе ұяң дауыссыз дыбыстардан құралатын тілді мүдірту арқылы, тілді жаттықтыратын қиын айтылатын сөздер.

Жанрлық түр – Фольклордағы немесе әдебиеттегі шығарманың нақты, тиянақтанған әдеби формасы.

Этика – Күнделікті өмірде, тұрмыста адамгершілік нормаларының қалыпы сақталуы туралы ғылым.

Педагогика – Адамзаттың дамыған қоғамға ілесу үшін, оқыу мен тәрбиеленуі туралы нормаларды жүзеге асыратын ғылым.

Тарихи поэтика – Қоғамдық–әлеуметтік құбылыстарды рухани жақтан реттеуде әдеби формалардың тарихи дамуын әдеби құндылықтарға сай зерттеу.

Инновация – заманның өзгеруі мен қоғамның дамуына сай мазмұн мен ерекшелікке жаңалық енгізу.

Көркем әдебиет – Қоғамдағы түрлі өзгерістермен құбылыстарды нақты ашып айтпай бүркемелеп, астарлап жеткізу үшін өнер ретінде жазылған әдеби шығармалар.

Интернет фольклор – Жаңа инновациялық ерекшеліктерге икемделіп, бейімдеушілердің тұлғалық тұрғыдан интернетте дербес, еркін таралатын халық шығармашылығы.

Менталитет – Әрбір азаматтың, жалпы халықтың өмір, заман, қоғам жайлы дүниетанымы мен ойлау ерекшелігі.

Типология – Әдеби шығарма мен әдеби жанрларды ұқсастықтарына, мазмұнына, ерекшелігіне қарай топтастыру.

Поэтика – Әдеби шығарманың негізгі құрылымы мен көркемдік тәсілдерін зерттеу.

Миф – Ежелгі наным–сенімге негізделген тіршілікпен табиғатты байланыстыратын қиял–аңыз әңгіме.

Магия – Таным–түсінікке байланысты абиғаттан тыс, тылсым күшке сену, басқаларды сол құбылыс арқылы сиқырлау.

Классификация – Ойлаған мақсат, міндеттерді нәтижелі жүзеге асыру үшін, зерттеуге қатысты нысандарды, мазмұнды, тақырыптарды ретіне қарай жүйелеп бөлу.

КІРІСПЕ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазақ фольклоры мазмұн байлығы, жанрлық көп түрлілігі жағынан адамзаттың рухани мұрасынан ойып орын алатын телегей теңіз мол халық даналығы екендігі әлемге аян. Оның айқын дәлелі ретінде жүз том болып басылып шыққан «Бабалар сөзі» атты теңдессіз фольклорлық жинақты атасақ та жеткілікті. Қазіргі фольклортанушылар қазақ фольклорын қырықтан астам жанрлық түрге жіктеп зерттеп жүр. Осындай ғажайып халық шығармашылығының жиналу, жүйелену, жариялану, зерттелу тарихы да тереңнен бастау алады. Дегенмен халық мұрасын зерттеу, зерделеу жұмысы - уақыт өткен сайын жаңарып, жасарып отыратын толассыз үдеріс. Жаңа заман, жас ұрпақ халық даналығынан әркез тың толғамдар тауып, өзінше жаңа ой қорытып отыратыны сөзсіз. Оның үстіне кезең орайына қарай бір жанрлар ерте еленіп, жіті зерттеліп келсе, екінші бір жанрлар өз кезегін күтіп жатып қалатын сәттері де болады. Қазақ фольклорының ішінде осындай жете назарға ілінбей, бірақ қоғамдық өмірде ерекше өміршеңдік танытып, әсіресе, балалар арасында күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан шағын жанрдың бір түрі – жаңылтпаш.

Жаңылтпаш – қай халықтың фольклорында болсын кең тараған, көне жанрлық түр екендігі белгілі. Ол - өзінің шығу тегі, жанрлық табиғаты, көркемдік сыр-сипаты, қоғамдық-әлеуметтік қызметі жағынан қазақ фольклорының тарихында да, бүгінгі халық өмірінде де ерекше орын алатын өміршең халық шығармашылығы. Ол қазақ фольклорының шағын жанрлары ішіндегі айырықша шығармалар шоғыры бола тұра, басқа жанрлардан құрылымдық жүйесі, көркемдік тіл кестесі, мазмұндық мәні мен тақырыптық аясы жағынан бөлекше болмыс танытады. Бала тілін ұстартып, дүние танымын дамытуда жаңылтпаштар тәрбиелік қызмет те атқарады. Соған орай жаңылтпаш формасы бүгінгі балалар әдебиетінде де кеңінен дамытылуда. Сол себептен де халық ерте кезден-ақ жаңылтпашқа үлкен мән беріп, бала тілін дамытудың бірден-бір жаттығу құралы ретінде пайдаланған. Сан мыңдаған жылдар бойы жас ұрпақтың тіл ұстартуына, дыбыстарды үндестіре ұйқастырып, анық айтуына дағдыландыратын ойын түрі деп саналып келген.

Зерттеу жұмысының өзектілігі. Жалпы қазақ фольклорының үлгілері, нұсқалары жүйелі түрде XX ғасыр басынан бастап зерттеле бастағаны белгілі. Қазақ фольклор-танушылары мен әдебиеттанушылары А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Ә.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Ш.Ахметов, М.Ғабдуллин, Н.Смирнова, З.Ахметов, С.Қирабаев сынды ғалымдар қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихын саралаған еңбектерінде жаңылтпашты да назардан тыс қалдырған жоқ, оның озық үлгілерін жинақтап, жүйелеп, жалпылама сипаттамалар беруге көңіл бөлді. Соның нәтижесінде жаңылтпаш үлгілері мектептер мен жоғары оқу орындарының оқу бағдарламалары мен оқулықтарынан орын алды. Сол сияқты жаңылтпашқа анықтама беріліп, жанрлық түр ретіндегі табиғатына ғылыми пайымдаулар жасалды.

Дей тұрғанмен жаңылтпаш жанры жүйелі жинақталып, терең, кең ғылыми айналымға түсіп, жан-жақты сараланған арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Шынтуайтына келгенде, жаңылтпаш – там-тұмдап жиналып, жинақ ретінде басып шығарылып, арагідік оқулықтарға енгені болмаса, арнайы ғылыми зерттеу нысанынан тыс қалып келе жатқан жанр. Баспасөз беттерінде, оқулықтарда басылған кейбір мақалаларды айтпағанда, жаңылтпаштың табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін ашып көрсететіндей іргелі ғылыми зерттеулер жазылған емес. Демек, соңғы жылдарға дейін бұл жанрға түрлі себептерге байланысты лайықты мән берілмей келді. Жаңылтпаштардың ойын-сауықтарда жеңіл күлкі үшін айтылғаны болмаса, оның бала тілін дамытудағы, тіл ұстартудағы тәрбиелік мәні, шығу тегі, жанрлық ерекшелігі, жасалу жолдары, поэтикасы, түркі халықтар жаңылтпаштарымен байланысына жете мән берілмеді. Қазақ фольклорының басқа түрлеріне қарағанда, жаңылтпаштың аз жиналғандығы, жиналғандарының кезінде реттеліп, іріктеліп жарияланбағандығы оларды зерттеуді қиындата түседі. Жаңылтпаштардың бір-біріне өте ұқсас, жеңіл ұйқасқа құрылатын ішкі ерекшеліктері де олар жөнінде жүйелі пікір айтуға белгілі дәрежеде қиындық келтіргені жасырын емес. Яғни, қазақ фольклортануы жаңылтпаштың шығу тегін, жанрлық табиғатын, көркемдік ерекшеліктерін, қоғамдық-әлеуметтік қызметін, салыстырмалы-типологиялық байланыстарын жете саралаған еңбектерге осы уақытқа дейін зәру болып келді.

Сондықтан да, қазақ фольклорындағы аса маңызды жанрлық түрдің бірі – жаңылтпаштардың жанрлық табиғаты мен шығу тегін, типологиялық байланыстарын, қазіргі қоғамдағы орны мен рөлін жан-жақты жаңаша саралау бүгінгі қазақ фольклортану мен әдебиеттану ғылымындағы өзекті тақырып деп санаймыз.

Ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты – жаңылтпаштың жанрлық табиғатын, олардың қалыптасу, даму жолдарын анықтау, көркемдік ерекшеліктерін ашу, жаңылтпаштың тәрбиелік, танымдық, қоғамдық-әлеуметтік қызметін саралау, қазақ фольклоры мен әдебиеті тарихындағы орыны мен рөлін анықтау.

Осы уақытқа дейін іргелі ғылыми зерттеудің нысанына толық айнала қоймаған жаңылтпаш жанрын жан-жақты, кешенді тұрғыдан жаңаша зерделей отырып, оның бүгінгі қоғамдық өмірдегі маңызын айқындау бұл зерттеудің басты нысанасы болып табылады. Жаңылтпаш жанрының қалыптасу тарихы, даму өрісі, жанрлық табиғаты, сан-салалы ішкі құрылымы - өзінше күрделі әлем.

Халық арасында әлі күнге дейін айтылып жүрген жаңылтпаштар қағаз бетіне түсіп үлгерген жоқ. Оны ыждағатпен жинап, тереңдей зерттеп, озық үлгілерін бала тәрбиесіне пайдалану - бүгінгі ғылымның еншісінде, әрі рухани жетілудің шарты болмақ. Соның ең бастысы бұрын-соңды із түспеген, соны да тың көркемдік кілті – жаңылтпаштың эстетикалық ерекшеліктері, көркемдік қырлары мен тәлім-тәрбиелік қасиеті, поэтикасы, жанрлық типологиясы, архитектуралық, стилитикасы. Біздің зерттеуіміз бүгінгі таңда да маңызын жоймаған, өзектілігі күнбе-күн артып келе жатқан жаңылтпаш жанрының осындай күрделі табиғатын саралауды мақсат тұтады.

Түйіндеп айтқанда, диссертациялық жұмыстың негізгі мақсаты – халық шығармашылығының ерекше бір түрі – жаңылтпаштың тегі, жанрлық табиғаты, тақырыптық түрлері, басқа жанрлармен байланысы, басқа халық мұраларымен салыстырмалы типологиясы, айтылу формалары мен қолданылу аясы, тәрбиелік мәні, әлеуметтік өмірдегі орыны мен рөлі, қазіргі балалар әдебиетімен сабақтастығы жөнінде кешенді зерттеу жүргізіп, тиісті қорытындылар жасау.

Зерттеу жұмысының міндеттері. Жаңылтпаш жанрының арнайы ғылыми зерттеу нысанына алғаш рет алынуы себепті тақырып мақсатына сәйкес өзекті мәселелерді айқындап, мынадай міндеттерді шешуді мұрат еттік:

- қазақ жаңылтпаштарының жиналу, жариялану және зерттелу тәжірибесін жинақтап, зерттеудің дереккөзі ретіндегі маңызын айқындау;

- жаңылтпаштың басқа жанрлардан айырмашылықтарын саралай отырып жанр табиғатының өзіндік сипаттарын ашу, тіл кестесіне, көркемдік ерекшеліктерінен саралау;

- қазақ жаңылтпаштарының әлем халықтары мұрасымен ортақтасып жатқан әмбебап сипаттары мен өзіне тән ұлттық ерекшеліктеріне салыстырмалы типологиялық тұжырым жасау;

- түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясын ғылыми негізде пайымдау.

- жаңылтпаш жанрының бүгінгі қоғамдық-әлеуметтік өмірдегі орыны мен рөлін анықтау, соның ішінде қазіргі балалар әдебиетіндегі сабақтастығын ғылыми негізде тұжырымдау.

- халық жаңылтпаштарының көркем әдебиетпен сабақтастығын, педагогикалық маңызын бүгінгі білім беру үдерісі тұрғысынан айналымға енгізу.

Зерттеу нысаны: Қазақстандағы, алыс-жақын шетелдердегі, соның ішінде Қытай, Ресей, Монғолия елдеріндегі мұрағат және қолжазба қорларында жинақталған қазақ мәтіндері; Қазақстан Республикасының ұлттық ғылыми кітапханасының, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба және сирек кітаптар қоры; XX ғасырдың басынан бері жарық көрген мерзімді басылым материалдары; әр жылдары жарық көрген кітаптар мен жинақтардағы жаңылтпаш үлгілері; жаңылтпашқа байланысты айтылған қадау-қадау ойлар мен пайымдаулар барынша қамтылып, жүйеленіп зерделенді.

Зерттеу жұмысының әдістері. Зерттеу жұмысында салыстырмалы – типологиялық әдіс, жүйелі функциональды әдіс, тарихи лингвистикалық талдау әдістері қолданылып, зерттеу нысанына қатысты ілкі ғалымдардың теориялық қағидалары негізге алынды. Фольклордағы жаңылтпаш жанры туралы әлемдік және отандық әдебиеттанушы ғалымдардың теориялық пайымдаулары мен ғылыми еңбектері, баспасөз беттерінде әр жылдарда жарияланған зерттеу мақалалары жұмысымыздың негізгі әдістемелік тұғырнамасы болып табылды.

Зерттеу жұмысының теориялық (әдіснамалық) негізі. Қазақ фольклоры туралы алғашқы сөз XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орыс фольклористикасында басталған еді. Орыс шығыстану ғылымын дүниежүзіне таратқан И.П.Милаев, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, С.С.Малов,

П.М.Мелиоранский т.б. ғалымдар этнография, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жариялауда, зерттеуде фольклористика ғылымында өзіндік дәстүрін қалдырды.

XIX ғасырдың аяғында жаңылтпаштардың алғашқы хатқа түскен үлгілері М.Ф. Гаврилов, Ә. Диваев сияқты зерттеушілердің қолжазбаларында кездеседі. Кеңестік кезеңде мерізімді баспа беттерінде, мектеп оқулықтарында, фольклорлық жинақтарда жаряланып, жекелеген кітапшаларда басылым көрді.

Жаңылтпаштың ғылыми маңызына алғаш рет назар аударған әдебиетші ғалымдардың бірі – С. Сейфуллин. «Қазақ әдебиеті» атты зерттеуінде жаңылтпаштың тәрбиелік мәні мен атқаратын қызметін жан-жақты аша отырып жаңылтпаштың ойындық сипатына назар аударады. Әр жылдары жаңылтпашты ғылыми айналымға түсірген Ш. Уәлихановтан бастап А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, М.Ж. Көпеев, Х. Досмұхамедов, М. Әуезов, С.Мұқанов, Р.Бердібаев, З. Ахметов, Ә. Қоңыратбаев, М. Ғабдуллин, М.армұхамедов, Ш.Ахметов, Б. Кенжебаев, С. Садырбаев, Б. Адамбаев, Е.Тұрсынов, М.Әлімбаев, С. Қасқабасов, С. Қирабаев, С. Негимов, Б.Абылқасымов, К.С. Матыжанов, Қ.Саттаров т.б. ғалымдар атсалысты. Әртүрлі деңгейде шағын жинақтар мен мақалалар, ішінара зерттеулер жазылды. Ал шетелдік ғалымдардан: түрік ғалымдары – А. Дұймаз, М. Екижи, орыс ғалымдары – В. Радлов, М. Ибрагимов, Е.А. Покровский, А.Е.Алекторов, Н. Иванов, П. Ходыров, М.Ф. Гаврилов, В.Я.Пропп, қырғыз ғалымдарынан А.Харузин, Т. Байжиев, З. Бектенов, қытайдағы қазақ ғалымдары – Т.Мешпетұлы, Ж. Бақаев, О. Егубаев сынды ғалымдардың еңбегі басшылыққа алынды.

Зерттеу жұмысының негізгі дереккөздері. Қазақстан Республикасы Ұлттық академиялық кітапханасы, Алматы қаласы Ұлттық кітапхана қорлары, Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты, М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының әдебиет және өнер бөлімінің кітап қорлары, ғылыми кітапханасы пайдаланылды. Әлемдік зерттеулер мен ғылым қоры Қырғызстан, Өзбекстан, Түркия, Әзербайжан, Қарақалпақстан, Башқұртстан мемлекеттеріндегі кітапхана қоры мен ғылыми орталықтарының материалдары негіз болды.

Әсіресе, тәуелсіздіктен кейінгі кезеңде бұл жанрға деген қызығушылық арта түсті, соның ішінде шетелдегі қазақтар мұрасы да айналысқа түсе бастады. Оған мысал ретінде соңғы жылдары дүркін-дүркін жарық көрген «Ғажайып бау» (1989), «Екі тақтай бір көпір» (1992), «Жаңылтпаштар» (1998), «Әріптер әлемінде» (1997), «Жақсылық пен жамандық», (Үрімжі, 1998), «Жаңылтпаштар» (2002), «Ықылық» (1998), «Бір мың бір жүз он бір жаңылтпаш» (2004) сияқты бірқатар толымды жинақтарды атауға болады.

Жаңылтпаш жанры туралы пікір айтып, өз тұжырымдарын ұсынған әдебиетші ғалымдар А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, М.Ғабдуллин т.б. ғалымдар жаңылтпашты әр қырынан сөз етіп келді. Е.Ысмайыловтың «Ақындар» (1956), Қ.Жұмалиевтің «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958), М.Ғабдуллиннің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1958) атты монографиялық еңбектері жанр табиғатына барлау жасаған алғашқы зерттеулер болды. Сол сияқты, «Қазақ әдебиетінің тарихы»

(1960), «Қазақ фольклористикасы» (1972), Қазақ халық ауыз әдебиеті» (1974), «Қазақтың қазіргі халық поэзиясы» (1974), «Қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклор» (2008), «Бабалар сөзі» (2011, 72-том), «Дала фольклорының антологиясы» (2020) қатарлы іргелі ғылыми еңбектерде, жаңылтпаштар топтамасы беріліп, ғылыми тұжырымдар айтылған. Сонымен қоса, фольклордың теориялық мәселелері мен жанрлық түрлерін саралаған С.А.Қасқабасовтың, Б.Абылқасымовтың, Ш.Ыбыраевтың, С.Негимовтың, Ш.Керімнің жекелеген ғылыми еңбектерінде жаңылтпашқа қатысты қадау-қадау пікірлер айтылған. К.С.Матыжановтың қазақ балалар фольклорына арналған монографиясында жаңылтпашқа балалар фольклорының жанрлық түрі ретінде арнайы тарау арналып, өзіндік болмыс-бітімін саралайды. Қазақ балалар әдебиетіне байланысты зерттеу еңбектерде де жаңылтпаш жанры жөнінде толғамды пікірлер бар. Зерттеу жүргізу барысында жаңылтпашты зерделеуге арналған ғалымдардың теориялық пайымдаулары мен ғылыми еңбектері назарға алынып, барынша зердеден өткізілді.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Зерттеу жұмысының жоғарыда аталған мақсат-міндеттеріне қол жеткізудің нәтижесінде жаңылтпаш жанры тұңғыш рет қазақ фольклортану, әдебиеттану ғылымында жан-жақты, арнайы ғылыми нысана ретінде кешенді зерттеліп, ғылыми айналымға енгізілді. Тарата айтатын болсақ:

- Жаңылтпаштың хатқа түсу, жариялану кезеңдері сараланып, ғылыми тұрғыдан талданып жүйеленді;
- жаңылтпаштың жеке жанрлық түр ретінде қалыптасып, дамуы жөнінде жаңа пайымдаулар жасалып, қазақ жаңылтпаштарының зерттелу өрісіне сараптаулар жүргізілді;
- жаңылтпаштың басқа жанрлық түрлермен байланысына барлау жасалып, оның өзіндік композициялық құрылымы, көркемдік ерекшеліктері, өлең өрімдері, поэтикалық табиғаты мен эстетикалық қуаты алғаш рет арнайы зерттеу нысанына айналып, тұңғыш рет жан-жақты тиянақталды;
- қазақ жаңылтпаштарының әлем халықтарымен ортақ әмбебап сипаттары мен ұлттық ерекшеліктері анықталып, түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясы ғылыми негізде тұңғыш рет қарастырылды.
- жаңылтпаш жанрының қоғамдық – әлеуметтік қызметі, қазіргі бала тәрбиесіндегі тәлім-тәрбиелік мән-маңызы мен педогогикалық қызметі жан-жақты сараланды;
- халық жаңылтпаштарының көркем әдебиетпен сабақтастығы, әсіресе, бүгінгі балалар әдебиетімен сабақтаса байланысқан жаңаша даму үдерісі байыпталды.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңызы. Жаңылтпаш жанрының көркемдік-идеялық, танымдық, тарихилық, тәлім-тәрбиелік, қоғамдық – әлеуметтік қызметіне талдау жасау олардың ұлтымыздың рухани өмірінде алатын орнын айқындайды. Жалпы аталмыш жанрлық түрдің шығу тегі мен даму жолдарын саралау, оның поэтикасы мен типологиясын байыптау қазақ фольклорының табиғатын ашуға көмектеседі.

Фольклордың тарихы мен теориясына қызығушылық танытқан ғалымдарға, магистранттар мен докторанттарға пайдалануға жарарлық материал бола алады.

Зерттеу жұмысының нәтижесі ғылыми-теориялық жағынан бала тілін зерттеушілерге материал әрі көмекші құрал. Зерттеу жұмысындағы негізгі нәтижелер жалпы білім беретін мектептерде қазақ әдебиетін оқытудың сапасын жақсартуға, танымын кеңейтуге көмегін тигізеді. Сондай-ақ ғылыми еңбекте жасалған пайымдаулар мен тұжырымдарды мұғалімдер өз тәжірибесінде, сабақ барысында, сабақтан тыс жұмыс пен семинарларда, тәрбие сабақтарын өткізу барысында, арнайы курстарда кеңінен қолдануға болады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі нәтижелер мен тұжырымдар. Ғылыми зерттеу жұмысының қорытындылары бойынша мынадай тұжырымдар мен пайымдаулар қорғауға ұсынылады:

- жаңылтпаш - қазақ фольклорының ежелден қалыптасқан шағын жанрлар тобының құнарлы да, маңызды құрамдас бөлігі. Оның мән-мазмұны мен қолданылу өрісі қазақ халқының тарихымен, тұрмыс тіршілігімен, дәстүрлі дүние танымымен, тәлім-тәрбиелік ділімен тамырласа байланысып жатыр. Арғы тегінде қазақ мифологиясы мен ежелгі наным-сенімдерінің ізі бар екендігі дәлелденді;
- алғашында әдет-ғұрыптық санамен пайда болған жаңылтпаш кейін жоғары педагогикалық, эстетикалық қуатқа ие болып, өзінше ерекше жанрлық түр ретінде қалыптасып және күні бүгінге дейін қолданылу үстінде екендігі нақтыланды;
- оның жеке жанр ретінде қалыптасып, даму жолы жалпы қазақ фольклорының тарихи поэтикасымен сабақтаса байланысып жатқандығы жүйеленді;
- жаңылтпаш жанры өзіндік композициялық құрылымы, басқа жанрлардан ерекшеленетін ұйқас өрімі, тіл кестесі мен танымдық мән-мазмұны, өзгеше поэтикалық сипаты бар тұтас жанрлық түр екендігі айқындалды;
- қазақ жаңылтпаштары әлем халықтары мұрасына ортақ әмбебап сипаттарға ие бола тұра, соның ішінде түркі халықтарымен типологиялық тұрғыдан байланысып жатқан сабақтас жүйе құрайды.
- жаңылтпаш қазақ рухани мәдениетінің ерекше саласы ретінде қоғамдық-әлеуметтік ортада педагогикалық, эстетикалық мәні бар аса маңызды қызмет атқарады.

Зерттеу жұмыстарының сыннан өтуі мен жариялануы. Жұмыстың негізгі тұжырымдары мен нәтижелері республикалық, халықаралық ғылыми-теориялық конференцияларда, шетелдік журналдарда, ҚР Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитеті бекіткен ғылыми басылымдарда жарық көрді.

Зерттеу жұмысының тақырыбына сай 7 (жеті) ғылыми еңбек жарияланған, оның ішінде ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған басылымдарда 4 мақала.

1. Жаңылтпаш құрылымындағы ұйқастың рөлі // «Керуен» журналы. 76. № 3, 2022. – 17-25 бб.
2. Жаңылтпаштардағы көнерген сөздердің этнопоэтикалық мәні жөнінде // "Керуен" журналы №1, 82-том, 2024. – 17-26 бб.
3. Linguistic and cultural description of the structure and semantics of tongue twisters // Bulletin of Ablai Khan Kazakh University of International Relations and World Languages. Series "Philological Sciences". 1 (72) 2024. – 71 – 82.
4. Ұйқас және ойды тақпақтап бейнелеу тәсілі // Абылайхан атындағы қазақ халқаралық қатынастар және әлем тілдері университеті хабаршы журналы. 75-том. № 4 (2024). – 74-92 бб.

Халықаралық конференция материалдарының жинақтарында 2 мақала.

1. Қазақ фольклорындағы жаңылтпаштың шығу тегі // Әуезов оқулары XVIII халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 28.09.2021. – 125-132 бб.
2. Жаңылтпаштың бала тілін ұстартудағы өзіндік сыр-сипаты // «Торайғыровтану және қазіргі филология мәселелері» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материялдары. 30 сәуір 2023. – 123-127 бб.

Web of Science дерекқорына кіретін «Journal of Ethnic and Cultural Studies» журнлында – 1 ғылыми мақала.

The Literary Function of The Tongue Twisters in The Literature of The Turkic Peoples' Common Motifs and Ethnocultural Codes // Journal of Ethnic and Cultural Studies, 2026-02-02. 13(1), 228–255. жарық көрген.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация құрылымы кіріспеден, негізгі тұжырымдарды талдауға арналған үш тараудан және қорытындыдан тұрады. Соңында пайдаланылған әдебиеттер тізімі берілген.

1 ЖАҢЫЛТПАШ ЖАНРЫНЫҢ ЖИНАЛУ, ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

1.1 Жаңылтпаштардың хатқа түсу, жариялану кезеңдері

Фольклор – ықылым заманнан келе жатқан халықтың сан ғасырлық көркемдік ақыл-ой жемісінің нәтижесі. Фольклор – халықтың өзімен бірге туып, бірге жасайтын, ұрпақтан-ұрпаққа ауызша тарайтын көркем де бай мазмұны бар халықтық мұра. Халқымыздың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігінің түйінделген эстетикалық нәрі фольклордан көрініс табады. Ол қай заманда, қай қоғамда болсын, сол кезең, уақыт талабына сай тәрбие құралы ретінде қызмет етеді.

Халықтың тұрмыс-салтына, әдет-ғұрпына байланысты туған мақал-мәтелдер, аңыз, ертегілер, жаңылтпаштар, тұрмыс-салт жырлары сияқты фольклорлық жанрлардың барлық түрі бір мезгілде туған жоқ және олардың тууына себеп болған жағдайлар да бірдей емес, әртүрлі.

Тұтастай алғанда, қазақ фольклорының басты жанрлары айтарлықтай зерттелген. Мәселен, фольклористика саласындағы зерттеулерде халық әдебиетінің даму тарихы, түрлері, олардың ерекшеліктері мен көркемдік қасиеттері ғылыми тұрғыда егжей-тегжейлі талданып келеді.

«Халқымыздың көркем сөз өнері – батырлық жырлары мен дастандары, ертегілер мен аңыздары, шешендік және ғұрыптық жәдігерліктері, мақалдары мен мәтелдері, жұмбақтары мен жаңылтпаштары, нақыл сөздері, өлеңдері мен толғаулары ғасырдан ғасырға ұласып, атадан балаға мирас болып бүгінге жетті. Сондықтан да қолына қалам ұстап, атамұраға үңілмек болған әрбір талапкер кешегі мен бүгінгі сабақтастыратын да, айыратын да алып меже барын бір сәт естен шығармауы керек. Ол не? Ол – тарихилық принципі» [1, б. 3], – дейді фольклор танушы ғалым Б.Абылқасымов.

Қазақ әдебиеті де фольклорлық құндылықтарға кенде емес. С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, М.Әуезов, С.Мұқановтердің ерттеулеріне назар салсақ, қазақ фольклоры туралы алғашқы сөз XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында орыс фольклористикасында басталған еді. Орыс шығыстану ғылымын дүниежүзіне таратқан И.П.Милаев, В.В.Бартольд, А.Н.Самойлович, С.С.Малов, П.М.Мелиоранский, т.б. ғалымдар этнография, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жариялауда, зерттеуде фольклористика ғылымында өзіндік дәстүрін қалдырды. Кейін кеңес дәуірінде қазақ фольклористері М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов сынды зерттеушілер бұл дәстүрді жалғастырды.

Қазақ фольклористикасында өзіндік үлесі бар ғалымдардың бірі, этнограф Әбубәкір Диваев XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында халқымыздың ұлттық шығармашылығы, этнографиясы туралы материал жинақтап, оларды зерттеп, редакциялады. «Диваевтың ең алғашқы қолына қалам алып, фольклорлық мұраны жинауы шағын жанрдан басталған; мақал-мәтелдер, тұрмыс-салт өлеңдері, т.б. үлгілер, оның архивінен мол ұшырасады» [2, б.13].

Қазақтың ауыз әдебиетін зерттеген әдебиетші ғалымдардың С.Мұқанов [3], Қ.Жұмалиев [4], М.Әуезов пен Е.Ысмайловтың [5] айтуларына қарағанда, көркем әдебиетіміз XVIII ғасырдың екінші жартысында қалыптаса бастаған. Бұл

кезде қазақтың ауыз әдебиеті есейген, жетілген. Бірақ, оларды айтқан адам мен шығарған авторлары белгісіз болды, сол себепті ондай шығармалар жалпы халықтық мәнге ие болды. Бұл жөнінде В.Г. Белинский: «...Ауыз әдебиетін алатын болсақ, оның жұртқа аты белгілі авторы болмайды, өйткені қашанда болса ауыз әдебиетінің авторы халық болады. Халықтың немесе бір тайпаның жас шағындағы ішкі және тысқы тіршілігін ешбір боямасыз айқын көрсететін жабайы, үстіртін-аңғал өлең жырларын шығарған кімдер еді, оны ешкім білмейді... Ал көркем әдебиетті алсақ, ол мүлде басқаша болады. Оның шығарушысы халық емес, оның авторлары – халық рухының әр алуан жақтарын өзінің ақыл–ойы арқылы білдіретін жеке адамдар. Әдебиетте жеке адамдар әдебиеттегі құқықтарын толық өз қолына алады, сөйтіп әдебиет дәуірлері сол жеке адамдардың аттарына байланысты болып белгіленеді» [6, б. 143], – дейді.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған әдебиетші ғалым Б.Кенжебаевтың зерттеуіне қарағанда: «Қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері ел арасынан ХІХ ғасырда жинала бастаған. Бұған себеп болған жағдайдың бірі Қазақстанның Ресей мемлекетіне қосылуы еді» [7], – дейді. Шындығында да ел арасынан ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, хатқа түсіре бастаушылар Ресейдің алдыңғы қатарлы әдебиетшілері, тарихшылары, ғалымдары, Ресей география қоғамының мүшелері болды.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинауда белсене үлес қосқан шетелдік және отандық ғалымдар – Ресей география қоғамының мүшелері: Ш.Уәлиханов, В.Радлов, И.Березин, А.Васильев, А.Алекторов, Г.Потанин, Н.Ильминский, Ә.Диваев, П.Мелиоранский, В.Катаринский т.б. Олар қазақтың ауыз әдебиетін ел арасынан көптеп жазып алып, жеке кітапша етіп шығарады. Сондай-ақ бұл іске О.Әлжанов, Б.Дауылбаев, Д.Айманов, М.Бекімов, А.Құнанбаев пен Ы.Алтынсарин де қатысады.

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинау ісіне Қазан төңкерісіне дейін жеке адамдар атсалысса, кеңестік дәуірде үкімет тарапынан ерекше көңіл бөліне бастайды. Ғылыми зерттеу институты құрылып, ел арасына ауыз әдебиетін жинау мақсатында арнайы экспедициялар шығарылады. Оның жұмысына М.Әуезов, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, С.Аманжолов, Ө.Тұрманжанов, С.Кеңесбаев, Е.Ысмайлов т.б. белсенділік танытады. Институттың жинаған материалдары бойынша «Қазақ совет фольклоры», «Жұмбақтар», «Мақал–мәтелдер» сияқты жинақтар шығарылады.

Қазақ фольклорын зерттеушілер бесік жырын, жұмбақтарды, өтірік өлеңдерді жазып алып, белгілі жанрларды халық мұрасының байлығы ретінде қарады. Оның дәлелі В. Радловтың [8], М. Ибрагимовтың [9] еңбектерінде өтірік өлең үлгісі мен жұмбақтар кездеседі. Ал Ы.Алтынсариннің «Қазақ хрестоматиясы» [10] оқулығына қазақ халық әдебиетінің озық үлгілерінен үзінділер берілген. Жалпы сол кездегі орыс халқының ғалымдары мен зерттеушілері Е. Покровский [11], А.Алекторов [12], А.Харузин [13], Н.Иванов [14], П.Ходырев [15] өз еңбектерінде жұмбақтар мен ойын түрлеріне назар аударады. Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде дамыған фольклортану ғылымы жаңа ғасырда жаңаша бетбұрыс танытты. Әсіресе М.Гаврилов [16] қазақ

балаларының айтуындағы жаңылтпаштарға ерекше көңіл бөледі. Сол уақытта қазақ балалары үшін оқулық қызметін атқарған М.Дулатовтың «Қирағат» [17] кітабында да фольклорлық үлгілер топтастырылған. Ал 1926 жылы шыққан «Балаларға тарту» [18] атты кітапта бесік жырынан бастап, жаңылтпаштар мен жұмбақтардың мол үлгілері жинақталған. Қазақ әдебиетінің классиктерінің бірі І.Жансүгіров құрастырған «Ел өтірігі» [19] кітабын да фольклор үлгілерін сөз етеді. Бұл кезеңде, әсіресе, А.Байтұрсыновтың халық фольклор үлгілерін жинап, зерттеудегі еңбегі ерекше болды. Ғалым өтірік өлең, жұмбақ, жаңылтпаш, тақпақ, жарапазан, бесік жыры сияқты терминдерді алғаш рет ғылыми айналымға түсірді [20]. М.Әуезовтің «Қазақ әдебиетінің тарихы» [21], С.Сейфуллиннің «Қазақ әдебиеті» [22] кітаптарында да қамтылған. Әсіресе, қазақ фольклорын арнайы зерттеген С.Сейфуллин балаларға арналған халық жырларын топтастырып, оны біртұтас халық мұрасының ішкі жанрлық түрлері ретінде таниды. Мәселен, бесік жырлары, балалар тақпақтары мен ойын өлеңдерін, арнау–тілек өлеңдерін тұрмыс–салт жырларының бірлігінде таныса, ал жұмбақ, жаңылтпаштарды жеке жанрлық түр ретінде бөлінетіндігін айтады. Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Қ.Бекхожин сынды ғалымдарда өз еңбектерінде бұл мәселеге тоқталып, ой–пікірін білдіреді.

Академик Қ.Жұмалиев: «Қазақтың ауыз әдебиеті – халықтың дін, философия, этнография, саясат, тәлім–тәрбие, ғылым, тарих сәулесі – бәрінің басы түйіскен қазына. Мәдениеттің сәбилік дәуірінде дін, философия, тәлім–тәрбие, ғылым – бәрінің функциясын әдебиет, поэзия атқаратыны әр елдің тарихына тән нәрсе» [23, б. 134], – деп жазады. Сонымен қатар, ғалым ұлттық фольклордың жанрлық түрлеріне, атап айтқанда, беташар, бесік жырлары, арнау өлеңдері, шешендік сөздер, мақал–мәтелдер, тақпақ үлгілерін көркемдік–бейнелік тұрғыдан қарастырады. Көрнекті фольклортанушы М.Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты оқулығында: «Адамның тууынан бастап, қартайғанға дейінгі өмірі, тұрмысында кездескен, басынан өткен жайларының бәрі де ауыз әдебиетінде суреттелген. Жаңа туған жас балаға арнап «шілдехана», алғаш рет жолға шықса «тоқым қағар» деген сияқты ырымдар жасалған» [24, б. 62], – дей келе, бесік жыры, жаңылтпаш, өтірік өлең, жұмбақ сияқты жанрлық түрлерге сипаттама беріп, өзіндік ой қорытады.

Қазақ фольклорын зерттеген Ш.Ахметов [25], Б.Уахатов [26] балалар фольклорына тоқталып, оның түркі халықтары фольклорымен байланысын, бастау бұлағын, ортақ желілерін саралап зерделейді.

Қазақ фольклорын жинау ісі ХХ ғасырдан бастап кең түрде жүргізілгені секілді, бүгінгі уақытта да оны зерттеу қолға алынып келеді. Қазақ фольклоры жайында арнаулы еңбектер жазыла бастады. Жалпы фольклордың түрлері жайында кандидаттық, докторлық диссертациялар жазылуда. Бұл салада айрықша еңбек еткен фольклорды жинақтаушылар мен зерттеушілер Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, М.Бекімов, Г.Потанин, А.Алекторов, А.Васильев, М.Көпеев, Ә.Диваев, С.Сейфуллин, М.Әуезов, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, Н.Смирнова, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин т.б. Аталған зерттеушілердің еңбектері фольклористикамыздың алдағы уақытта зерттеу бағытын қарастыруға,

анықтауға жол ашты. Қазақ фольклорының өзіне тән көркемдік ерекшеліктері мен жанрларының молдығы бүгінде әлемге аян. Десек те, оның толық зерттеліп, дербес ғылым деңгейіне көтерілгені тек XX ғасырдың тұсында ғана. Жоғарыда аттары аталған ғалым–зерттеушілердің ғылыми зерттеу еңбектері қазақ фольклористикасының ғылыми негізін салды.

Біздің негізгі зерттеу нысанымыз жаңылтпаш жанрының тарихи поэтикасын оның ертеректегі қоғамдық қызметінен (функциясы) бастаған жөн. Себебі кез–келген әдеби, фольклорлық жанрдың белгілі бір қызмет атқаратыны анық, сол жанрдың туу, хатқа түсу, даму, өркендеуі, тіпті жоғалып кетуі де ең алдымен қоғамда атқаратын әлеуметтік қызметіне байланысты.

Жаңылтпаштың ғылыми маңызына алғаш рет назар аударған ғалымның бірі – С.Сейфуллин: «Жастардың, бала–шағаның жиналып ойын–күлкі «дүкенін» құрған орында айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да – ерте, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тіл ұстартуларына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселулеріне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын ойын» [22, б. 253], – дейді 1931 жылғы жазған «Қазақ әдебиеті» атты зерттеуінде. Бұл кітапта зерттеуші жаңылтпаштың тәрбиелік мәні мен атқаратын қызметін жан–жақты аша отырып, ойындық сипатына назар аударады. Яғни, жаңылтпаш тек қана жеке баланың ермегі емес, ол – көбінесе жұрт жиналған жерлерде жастардың, балалардың тез де, жаңылыссыз әртүрлі дыбыстарды анық сөйлеуіне дағдылануына үйрететін өлең ойын. Жаңылтпаштың ойындық сипаты балалардың бір–бірімен өзара қарым–қатынасқа түсіп, жарыса кезекпе–кезек айтысуында жатыр. Жаңылтпаш тіл жаттықтыру мақсатын ғана көздемейді, жаңылтпашталған сөздер дұрыс айтылмаса, құлаққа мүлде басқаша естіліп, еріксіз езу тартқызып күлкі туғызады.

Қазіргі кезеңде көптеген фольклорлық жанрлар өмірден ығысып, жойылып жатқанда, жаңылтпаш өміршеңдік танытып отыр. Ерте кезеңде жаңылтпаштар ауызша туып таралса, бүгінгі таңда оқырман кітап, газет-журналдар арқылы танысады.

Профессор Б.Ыбырайым: «Рухани дамуға эстетикалық тұрғыдан әсер ету – тәрбиенің ең игі де тиімді жолы. Өйткені рухани есею – түйсіну, сезіну мен қабылдау – адамның табиғи тіршілігінің алғышарты» [27, б. 2], – дейді.

Шынында да жаңылтпаштың балаларды қызықтырғыш қасиеті ең алдымен олардың санасында ой (ойлау), ырық-мақсат көздеу, талап-тілек, сол сияқты сезім-әсер алу, ренжіу, қайғыру сияқты сезімдердің қалыптасуымен бірге, білуге, үйренуге деген ынтасын қанағаттандыру ерекшеліктерінде жатыр. Балалардың жаңылтпашты қарапайымнан бастап, айтуға қиын әріптерді бірте–бірте игеретіні анық. Ол баланы тіл ұстартуға, зеректікке, талғампаздыққа, қайсарлыққа, өжеттікке үйретеді.

Жалпы фольклорды, оның ішінде жаңылтпаш жанрын бүгінгі күннің қажетіне жарату дәстүрі өзге халықтардың озық әдебиеттерінің барлығында да бар. Өйткені кез келген елдің тарихы мен тағдыры, рухани әлемі ауыз әдебиеті үлгілерінен тыс дамымайды.

Халқымыздың фольклорлық мұрасын, оны жинау мен жариялау, зерттеу жұмысының мән-маңызын еске алғанда, алдымен, «Қазақ фольклористикасы» (жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор М.Ғабдуллин) атты ұжымдық еңбекті атап өткен жөн. Онда ауыз әдебиетін жинау, жариялаумен қатар негізгі жанрлар сақталған. Негізінен кітаптың өзгешелік қыры терең ізденіс пен зерттеуді мұрат етуімен мәнді де маңызды дер едік. Ал кейінгі жылдары «Қазақ фольклористикасының тарихы» (революцияға дейінгі кезең) атты монографияда революцияға дейінгі кезеңдегі фольклор шындығын, оны жинау мен зерттеу, танымдық тұрғыдан танып, таразылайды. Айталық, XVIII ғасыр мен XIX ғасырдың бірінші жартысындағы «Қазақ фольклористикасы» атты алғашқы тарауда (Ш.Ыбыраев) осы кезең аралығындағы ауыз әдебиетінің зерттелу деңгейі кеңінен қарастырылады. Автор аталмыш кезең ішіндегі қазақ фольклоры жөніндегі ой-пікірлерді жүйелі саралап, ауыз әдебиеті үлгілерінің туу, қалыптасу деңгей-дәрежесін қоса қабат зерттейді.

Ал «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклористикасы» атты тарауда (С.Қасқабасов) осы мезгілдегі халық мұрасының қалыптасу кезеңдері талданады.

Қай кезеңді алсақ та жаңылтпаш ойын–сауық үстінде, жиналған жұртты күлдіру үшін айтылатын сөз есебінде халық ортасында бағалы болған.

Мысалы:

Ақ тайлағымды
Бұйдалайын десем,
Бұйдалай алмадым.
Шудалайын десем,
Шудалай алмадым [29, б. 10].

Қазақ халқы – сөз қадірін өз қадірім деп білген халық. Кеңдігін де, елдігін де, кемеңгерлігі мен көсемдігін де сөзге сыйғызған. Оның тарихы да, тәлім–тәрбиесі де сол сөзде жатыр. Қазақ «ат сүрінгенше» ақыл тапқан, ұшқыр ойды қастерлеген халық. Одан халықтың рухани өрісін, тұрмыс-салтын, мінез-құлқын, барлық қадір-қасиетін көреміз.

Әлем халықтарының фольклорында жаңылтпаштар көптеп кездеседі. Халық шығармаларының басқа түрлері сияқты жаңылтпаштар да әуел баста қоғамның рухани құндылығынан туындаған. Оны біреуден біреу естіп, жаттап айта жүреді, өңдейді, өз жанынан сөздер қосып жетілдіреді.

Кейінгі жылдарда фольклорымыздың басқа нұсқаларымен бірге жаңылтпаштарды жинау жұмысымен қатар зерттеу де қолға алына бастады. Профессор М.Ғабдуллин: «Адам баласының ой-өрісі дүниетанудағы білім көлемі ұлғайған кезде, жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу сырын анықтап, аңғарған кезде жаңылтпаштар алғашқы қалпынан өзгере бастайды» [28], – дейді.

Жаңылтпаш әуел баста жаратылыс дүниесінің және заттардың шығу сырын анықтап, аңғарумен бірге, бала тіліндегі мүкісті яғни кекеш, тұтықпа, сақау, шүлдір т.б. сияқты кемістікті түзеу мақсатында өмірге келген тәрізді.

Анау тұрған төбелер ме екен?
Төбелерде ақ жауын себелер ме екен?
Төбелерге ақ жауын себелемесе,
Төбелерге бұлттар бөгелмес пе екен?

Алатауда неше шың бар?
Қаратауда неше шың бар?
Алатауда бір мың шың бар,
Қаратауда бір мың шың бар [29, б. 10].

Демек, күнделікті өмірде кездесетін құбылыстармен қатар, жаратылысқа қатысты әртүрлі атауларды тез де, жаңылта айту, жедел ойлап шешім қабылдауға тез жаттығу, тілді дамыту мағынасына ие болған. Яғни жанрлық термин ретінде қалыптасқан.

Жаңылтпаш – халық фольклорындағы ерекше жанр ретінде ерте кезден–ақ бала тілін дамытуда маңызды рөл атқарғаны белгілі. Сол себептен де халық жаңылтпашқа үлкен мән беріп, жаттығу құралы ретінде пайдаланған. Жаңылтпаштың балаларға берер пайдасы көп. Біріншіден, тіл ұстартып, тіл дамытады. Яғни әр сөзді дұрыс айтуға ұмтылады. Жаңылтпашты жаттаған бала өзіне қатаң талап қояды. Екіншіден, жаңылтпаш көбіне өлең түрінде ұйқасқа құрылып, шағын, жаттауға оңай, танымдық қасиеті мол болады. Сондықтан балаларды қатты қызықтырады.

Халық әдебиетін зерттеуші ғалымдардың қай-қайсысы болсын жаңылтпашқа бір соқпай өтпеген. Олар жаңылтпаш атауына анықтама берумен қатар, ел арасындағы фольклорлық жаңылтпаштарды жинастырған. Ал, жаңылтпаштың шығу тарихына, өзіндік ерекшеліктеріне арнайы тоқталмаған.

Бүгінгі таңда да фольклортану саласында жаңылтпаш туралы әр жылдарда жазылған бірқатар еңбектер бар. Бұл еңбектерде жаңылтпаш жанрының табиғатымен өзіндік белгі-сипаттары, ерекшеліктері, даму және қалыптасу жолдары көрсетіледі. Алайда, бұл еңбектерде де жаңылтпаштың шығу тегі мен хатқа түсуі жайлы деректер мақсатты түрде ашылмаған.

Фольклор тарихына көз жүгіртсек, бұрынғы кездерде ойын-сауықтарда жаңылтпаш айтқызу, өзара жарыстыру қазақтың салт–дәстүр өнері болған. Ол салт бойынша өнер көрсетеуге ұялып, тартыншақтайтын ұяң, бұйығы, ән-өлең айта алмаған жастарға жаңылтпаш айтуды талап еткен. Егер оны дұрыс айта алмаса жұрт алдында күлкіге қалдырып, намысын қайрайтын болған. Сондықтан мұндай күлкілі жағдайға қалмас үшін жастар ән, өлең жаттауды мақсат еткен. Міне бұл да жастар үшін өнер сабағы болған.

М.Ғабдуллин: «Ерте кезде ойын-сауықтарда жаңылтпаш айтқызу қазақтың салты болған. Жаңылтпаш жиналған жұртты күлдіру, тіл ұстартуды көздеумен қатар, ол өлең, ән білмейтін жастарға берілетін жаза есебінде қолданылған», – дейді.

Қазақ балалар әдебиетінің жай-күйін зерттеуде белсене атсалысқан әдебиетшілердің бірі – Шеген Ахметов. Оның зерттеу еңбектерінде жаңылтпаш ғалым назарында болып, оған түйінді пікір айтып, берген бағасы әдебиеттану

ғылымы үшін аса маңызды. «Бұл жанр тек қана балалар әдебиетіне арналған, көбіне мектеп жасына дейінгі балалар мен бастауыш мектеп оқушыларына лайықты. Олай дейтіміз жеке дыбыстармен айтылуы қиын кейбір сөздерді дұрыс сөйлеуге үйрету көбіне балаға ғана тән нәрсе. Мұнда міндетті түрде оқыту арқылы ғана емес, баланы талғамы күшті қызық та көркем сөздерге әуестендіру, соған еліктіру арқылы жаттығу жүргізу үшін қолданылған шеберлік бар» [25, б. 31], – деген ой-пікірі жаңылтпаштың балалардың тілімен қатар, ой-санасын да дамытатын мұра екендігін көрсетумен қатар, жаңылтпаштың балалар фольклоры құрамындағы функциясын толық ашады. Бірақ жаңылтпаштың шығу тегі мен оның алғашқы функциясы ғылымда жете тексеріле қойған жоқ. Егер жаңылтпаштың күрделі өлең құрылысына назар аударсақ, оны шығарушылардың ересектер екеніне күмән тумайды. Яғни ерте заманда пайда болып, үлкендер репертуарында өмір сүрген жаңылтпаш келе–келе балалар ортасына көшкен.

Алайда, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан жаңылтпаш жанрын зерттеу жөніндегі көптеген мәселелер әлі де толық шешімін таппай келеді.

«Қазақ жаңылтпаштарына да зерттеушілер ертеден назар аударып келеді. Оның тұңғыш хатқа түскен үлгілерін Ә.Диваев, М.Ф. Гаврилов жазбаларынан кездестіреміз» [30, б. 335], – дейді фольклорист ғалым К.С. Матыжанов өзінің «Рухани уыз» атты еңбегінде.

«Қазақ фольклористикасының тарихы» атты еңбекте Ә.Диваев поэзияның шағын түрін «Мысал өлеңдері, салт өлеңдері, жаңылтпаштар, тақпақтар» деп жіктейді де, олардың әр түрінен өлеңдік қасиеті жоғары дегендерін баспаға әзірлейді» [31, б. 335], – деген дерек келтірілсе, ал енді бірде: «Ә.Диваев өмірінің соңғы жылдары ауыз әдебиетінің үлкенді-кішілі барлық түрлерін 8 топқа бөліп жіктеп, баспаға әзірлеп, 1920 жылдардағы фольклористиканың талабына сай қарастырған. Мысалы, ол жоғарыдағы жүйелеуіне афоризмдерді, жаңылтпаш, өтірік өлеңдер мен өтірік әңгіме-аңыздар, күлдіргі өлеңдер, ғашықтық, ғақылиялық, діни өлеңдер, ақындардың өлең айтыстары мен жұмбақ айтыстары, арбау, қойшының өлеңдері, бесік жыры, бата сөз, т.б. түрлерін қосты» [31, б. 342], – деген деректер беріледі.

Ал, қазақ фольклорлық жаңылтпаштарының жиналуы мен жариялануына келер болсақ, 2011 жылы «Фолиант» баспасынан шыққан «Бабалар сөзі» сериясының 72–том, 225–228–беттерінде 30 жаңылтпаш берілген.

А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде жаңылтпашқа мынадай түсініктеме береді: «Жаңылтпаш деген аты жаңылтудан шыққан. Қатарынан қайта-қайта шапшаң айтқанда, иә тіл келмейтін, иә тіл басқа сөз қылып бұзып кететін сөздердің басын құрап, келістірген шығарма – жаңылтпаш деп аталады» [32, б. 113], – дейді.

Ал, Н.Төреқұлов дидактикалық шағын жанрларға мақал–мәтел, жұмбақ пен жаңылтпашты жатқызады. «Жаңылтпаш халықтық поэтикалық шығармалардағы фольклордың шағын жанрына жататын, дыбыс үйлесімділігіне негізделген, тез және айқын айтылуы қиын сөздер тізбегі» [33], – деген анықтама береді.

Белгілі әдебиетші ғалым Серік Негимов: «Жаңылтпаш – ауыз әдебиетінің балалардың тілін жаттықтыру мақсатындағы жанры. Бала тілінің жетігіп-жетілуіне, оралымды, анық сөйлеуіне, ана тілінің үн сұлулығын мінсіз меңгеруіне, шебер сөз саптауға баулиды» [34, б. 150], – дейді.

Фольклортану, ең алдымен, фольклорды халқымыздың асыл мұрасы ретінде жинау, жүйелеу және жариялау жұмыстарынан бастау алған. Фольклор жинау ісі кеңестік кезеңде де жалғастырылды. Қортындысында бүгінгі күні ҚР ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қоры мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында фольклордың мол қоры жинақталды.

Ш.Уәлиханов, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, қазақ фольклорын ғылыми тұрғыдан талдады. Аталған авторлардың еңбектерінде фольклордың тарихпен тығыз байланысы, жанрлық ерекшеліктері, сақталу және даму формалары туралы айтылса, екінші бір еңбектерде, объективтілігі мен субъективтілігі т.б. туралы баяндалады.

Қазақ ауыз әдебиетінде жаңылтпаш аз зерттелген жанр. Баспасөз беттері мен әдебиет тарихында жарияланған бірді-екілі ғылыми мақалаларды, оқулықтарға енгізілген санаулы жаңылтпаштарды айтпағанда, жанрдың табиғатын, өзіндік ерекшеліктерін ашып анықтаған монографиялық еңбектер жазылған емес. Оның себебі дидактикалық ұсақ жанрларға мән берілмей келді. Олардың көлемдері шағын болғанымен мазмұндары бай, тілдері көркем, байырғы жанрлар екені жете ескерілмеді. Қазақ фольклорының басқа түрлеріне қарағанда бұл жанрдың аз жиналғандығы, реттеліп жарияланбағаны зерттеуді қиындатты.

Қай халықтың болсын ауыз әдебиетінде ең алғаш пайда болған шығармаларын балаларға арнаған. Ш.Ахметов: «Балалар ауыз әдебиетін жасаған – халық. Адамға баласынан жақын, баласынан артық ешнәрсе жоқ. Халық ешнәрсені де өзінің баласынан жоғары бағалаған емес. Сондықтан халық ең алғаш өзінің жақсы ойын, жақсы қиялын өлең етіп, ән етіп тұңғыш рет баласына арнаған. Жас нәрестенің дүниеге келуін қуаныш еткен. Баланы жұбату, ойнату, тәрбиелеу, оның алдына неше алуан тілек, мақсаттар қою өлеңмен, жырмен, көркем сөзбен айтылған», – дейді.

Қазақстан мен Орта Азия халықтарының фольклорын зерттеуде Ә.Диваевтың еңбегі ерекше болды. Ол қазақтың «Тазша бала», «Қырық өтірік», «Алдар көсе», «Жиренше шешен» тәрізді ертегілері мен аңыз-әңгімелерін жинақтап, жариялады. Оның «Балаларға тарту» еңбегінде бесік жыры, тақпақтар, ойындар, өтірік өлеңдер, төрт түлік туралы жырлар т.б. ауыз әдебиеті үлгілері жарық көрді.

Ал М.Ж.Көпеевтің ел аузынан жинаған «Мес» атты қолжазба мұраларында «Тұрмыс–салт жырлары», «Аңыздар», «Ақын–жыраулар туралы», «Айтыстар», «Ертегілер», «Батырлар жыры» туралы баяндалады.

Фольклортануға қатысты 1928 жылы «Қазақ халық әдебиеті» очеркінде ғалым Х.Досмұхамедов Қазақ халық әдебиетін тек хатқа түсіріп қана қоймай, оны классификациялап, қазақ, орыс тілдеріндегі үлгілерін көрсетті.

Фольклорист ғалым М.Ғабдуллин «Қазақ халқының ауыз әдебиеті», «Қазақ фольклористикасы» еңбектерінде қазақ ауыз әдебиетінің зерттелу жайын, өзіне тән ерекшеліктерін сөз етсе, көрнекті ғалым Ә.Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихы» еңбегінде фольклорды жанрлық сипаты мен тарихилығы тұрғысында қарастырады.

Қазақ жұмбағын зерттеген ғалым Ш.Керім: «Қазақ ұлттық кітапханасының сирек кітаптар бөлімінде тұрған 389. Т– 39 номерлі дәптерде тек жұмбақтар мен жаңылтпаштар қамтылған. Бұл фольклорлық мұраны қолжазба бөліміне араб әліпбиінде жинаушы Тойшыбайұлы 1935 жылы тапсырған, мұндағы жұмбақтың саны – 173. Бәрі нөмірленген» [35, б. 17], – дейді. Бірақ қанша жаңылтпаш бар екені жөнінде мағұлмат бермейді. Осы дерек көзіне сүйене отырып біз Тойшыбайұлы тапсырған қолжазбаның 31–32 беттерінде төте жазумен жазылған «Қарасуды мен қайнарландырмай, кім қайнарландыра алар» – деген сияқты жалпы саны 14 жаңылтпаш бар екеніне көз жеткіздік.

Б.Адамбаев: «Ауыз әдебиетінде мақал–мәтелдің араласпайтын жанры жоқ. Ертегі, аңыз, әңгіме, дастан–жыр, халық өлеңдерінде, тіпті жұмбақтар мен тақпақтарда да сөзді әрлеу үшін мақал–мәтелдер дәлел, айшық ретінде қолданылады», – дейді.

Сонымен фольклортанушы ғалымдардың фольклордағы шағын жанрлардың бірі жаңылтпаштың хатқа түсу, жариялану кезеңдері жөніндегі тұжырымдарына шолу жасай келе, халықтық мұраның шығу тегі, ежелгі мифтік сана мен халықтық наным–сенімге тікелей байланысты екенін аңғарамыз. Жаңылтпаштың дәстүр-салтымызды сақтап, ғасырлар бойы халық қажетіне жарап, әдебиетіміз бен мәдениетіміздің өркендеуіне тигізген ықпалын саралай келе, жас ұрпаққа үйретері мен үлгі етері мол асыл қазына екендігін айқын көреміз.

1.2 Жаңылтпаш жанрының пайда болуы мен дамуы жөніндегі пайымдаулар

Жаңылтпаштың шығу тегі мен дамуы туралы зерттеушілер тарапынан айтылған әртүрлі пікірлер мен пайымдаулар бар. Жаңылтпаш жанры ең алдымен халықтың тілдік, мәдени және әлеуметтік қажеттіліктері негізінде қалыптасқандығы байқалады. Жаңылтпаш – қазақ фольклорындағы дәстүрлі ең көне жанрлардың бірі. Ол әу баста, тілдік жаттығулар мен ойындар ретінде пайда болып, дами келе қоғамның әлеуметтік өмірінде аса маңызды рөл атқарды. Осы тұрғыдан қарағанда, жаңылтпаштың бірнеше түрлі пайда болу себептері бар екенін аңғаруға болады.

Жаңылтпаштың басты ерекшелігі – тілдік қажеттілік және тілдің дамуындағы қатесіз дұрыс сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы ерекше рөлі. Жаңылтпаштарды айтқанда әр сөзді қатесіз, анық, айқын әрі дұрыс айту қажет. Бұл тілді дамытудағы алғашқы басқыш болып табылады. Қазақ халқы сөзді қастерлеп, сөзге ерекше мән берген халық. Сондықтан олар баланы дұрыс сөйлеуге тәрбиелеу, тілін жетілдіру мақсатында жаңылтпаштарды қолданысқа енгізді. Осы тұрғыдан қарағанда жаңылтпаштар белгілі бір дыбыстарды,

сөздердің қайталануын, ілгерінді-кейінді ықпалдарды және ұйқас заңдылықтарын танып, игеруге жан-жақты көмектесетін жаттығу құралы ретінде пайда болған деп айта аламыз.

Жаңылтпаштардың пайда болуы қоғамдық қажеттілікпен, тұрмыстың әртүрлі ағысы, өмірдің сан түрлі қырлары, әлеуметтік қарым-қатынас барысында, жастар арасында емін-еркін әзіл-қалжың түрінде қолданылып, әлеуметтік нормаларды реттеп, тәртіпті үйретуге қызмет еткен. Ол ойын-сауық, той-томалақтарда, жиындарда халықтың көңілін көтеру мақсатында пайдаланылған. Сонымен қатар, жаңылтпаш балаларға ойын арқылы тіл үйрету, ойлау қаблетін дамыту және моральдық қасиеттерді біртіндеп қалыптастыру мақсатында қолданылған. Тарихи тұрғыда жаңылтпаштардың пайда болуы қазақтардың көшпелі өмір салтымен, мәдениетімен байланысты. Әртүрлі диалектілер мен жергілікті ерекшеліктер тілде жаңылысу мүмкіндігін арттырған. Сондықтан балалардың сөйлеу дағдылары мен ойлау жүйесін қалыптастыру үшін халық арасында осындай қызықты сөздік ойын түрлерінің қолданысқа енуі табиғи әрі қажетті процесс деуге болады.

Ал жаңылтпаштардың дамуы, әдетте, ауыз әдебиетінің тарихи эволюциясымен тығыз байланысты. Ол тілдік жаттығу жеңіл ойын түрінде болғанымен, дами келе біртіндеп күрделеніп, мазмұны барған сайын байып, көркемдік қырлары молығып, құндылығы барынша артты.

Бастапқы кезде жаңылтпаштардың құрылымы өте қарапайым болып, бірнеше сөз бен дыбыстардың қайталануынан құралды. Қоғамның дамуына сай жаңылтпаштардағы ұйқас, ырғақ, аллитерация, ассонанс сияқты ойды өрістетіп, тілді шұрайландыру үшін көркемдеуіш құралдардың қатары молығып, ерекшеліктері айқын байқалды. Сондай-ақ қазіргі кездегі жаңылтпаштарда жиі қолданылатын сөздер мен дыбыстардың құрылымына қарай, ырғақ пен ұйқасқа да ерекше мән беріле бастады. Мысалы,

Шошқа босқа
Қосқа келді.
Қосқа босқа
Қосқа келді[29, б. 159].

Жаңылтпаштар мазмұндық тұрғыдан алғашында күнделікті тұрмысқа, балалардың қалаған ойындарына және жеке адамдардың сан түрлі әрекеттеріне қатысты болып келген. Ал кейіннен олар қоғамның жан-жақты әлеуметтік, әртүрлі мәдени және табиғи құбылыстарын, адамдар арасындағы этикалық, психологиялық қарым-қатынастарды, наным-сенім, дәстүрлі ұлттық ерекшеліктерді сипаттауға бағытталды.

Фольклорлық жаңылтпаштарда балалардың жас ерекшелігіне сай көңілді жырлар мен тілдік жаттығулар болса, енді бір жағынан қоғамның түрлі әлеуметтік аспектілерін қамтитын өткір сатиралық және юморлық мазмұнда болған. Мысалы,

Келген малшы,
Әрі әнші,
Әрі аңшы.

Құнықты
Құмықты.

Қонжық қоржық,
Қоржық қонжық[29, б. 85-95-106].

Аталған бір-екі сөзден құралған жаңылтпаштардың мазмұны түсінікті, өмір мен тіршілік барысы салыстырылу арқылы әлеуметтік ахуалға сыни тұрғыдан көзқарас білдірілген жаңылтпаштың сатиралық түрі.

Жаңылтпаштың халықтың әлеуметтік өміріндегі рөлі заман талабына сай қоғамның дамуына ілесіп, күн санап артып келеді. Ол тек балалардың тілін дамыту құралы ғана емес, қоғамның түрлі әлеуметтік қатынастарын көрсетуге, реттеуге де белсене қызмет етеді. Қарап отырсақ, қоғамдағы әлеуметтік әділетсіздік, этикалық, моральдық мәселелер, тұрмыстық әртүрлі жағдайлар – бәрі-бәрі де жаңылтпашта бейнеленген. Кей сәттерде өмірдің қызығы мен қиындықтарын, тіпті күлкілі жақтарын жаңылтпаш арқылы сипаттай отырып, оларды қоғамның ішкі құрылымын айқындау, қадағалау және реттеу үшін де пайдаланады.

Жаңылтпаштың жан-жақты дамуына әдеби және музыкалық дәстүрдің де өзіндік әсері мен ықпалы бар. Қазақтың ата-бабадан жалғасқан дәстүрлі музыка өнерімен қатар, ауызша поэзиясы жаңылтпаштың құрылымын біртіндеп жан-жақты дамытты. Жаңылтпаштар көбінде поэзиялық үлгіде өмірге келетіндіктен, ондағы ұйқас пен ырғақ және дыбыстардың өзара үйлесімі оның көркемдік мәнін арттырып, тыңдаушыны баурап аларлық қызықты да тартымды ете түседі.

Жаңылтпаштардың қазіргі кезеңдегі даму жағдайына көз жүгіртсек, бұрынғы дәстүрлі ерекшелігін сақтай отырып, өмір құбылыстарына сай жаңа формада дами түсті. Жаңылтпаштар қазіргі таңда тек балалардың тілін дамыту құралы ғана емес, сонымен бірге үлкендер арасында да юморлық, сатиралық, көңіл көтеретін жанр ретінде қолданылып жүр.

Бүгінгі таңдағы ғылым мен мәдениеттің қарыштап дамуы барысында, жаңылтпаш фольклордағы ұсақ жанр ретінде ғана емес, бұқаралық мәдениеттен де өз орынын алып отыр. Теледидар, радио, газет-журнал және түрлі әлеуметтік желілер арқылы жаңылтпаштар қалың көпшілікке лезде таралып, заманға сай жаңа сипатқа ие бола бастады. Қазір балаларға арналған көптеген анимациялық фильмдер, қызықты әртүрлі ойындар мен шоу бағдарламаларында жаңылтпаштың элементтері әр қырынан кездесіп, қалың көрерменнің қажетін қанағаттандырып келеді.

«The tongue twister demonstrates the harmonious interaction of many linguistic mechanisms and techniques with the dominant role of any of them, and the result of such interaction is the creation of «game in game», when the tongue twister itself is a holistic game linguistic complex (game text field) that includes multi-level game subsystems and elements» (for example, tongue twisters, in which the linguistic techniques of the language, modeling the difficult-to-pronounce formal tongue twister code, interact, giving rise to a game linguistic structure)» [36, б. 77].

Аудармасы: *(Жаңылтпаш көптеген тілдік механизмдер мен әдістердің өзара үйлесімді әрекетін көрсетеді, олардың әрқайсысының өзіне тән жеке—дара басым рөлі болуы мүмкін, ал осы өзара әрекет нәтижесінде «ойын ішіндегі ойын» қалыптасады. Яғни, жаңылтпаштың өзі көпдеңгейлі ойын жүйелері мен элементтерін қамтитын тұтас тілдік ойын кешеніне (ойын мәтін алаңы) айналады. Мысалы, жаңылтпаштарда тілдік әдістер, айтуға қиын формалды жаңылтпаш кодын модельдей отырып, өзара әрекеттесіп, ойынның тілдік құрылымын тудырады).*

Жоғарыда аталған көптеген тілдік механизмдердің өзара үйлесімінен туған ойын ішіндегі ойынның қалыптасуы, жаңылтпаштың көп деңгейлі ойын жүйелері мен элементтерін қамтитындығын көрсетеді. Осы негізде жаңылтпаштың тілдік әдістер арқылы жан-жақты дамуы, фольклордың басқа жанрларымен де байланысты. Ол жаңылтпаштарды халықтық шығармалардағы басқа жанрлармен салыстырудың өзгешеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Басқа жанрлармен байланысты зерттеу арқылы жаңылтпаштардың тарихи шығу барысы, даму және өзгеру жолдарын байқауға болады.

Жаңылтпаштар мазмұнындағы сөздердің тегі арғы замандағы мифтік ойлауға, көне наным-сенімдерге, магияға, культтік табынуларға, ежелгі маусымдық немесе отбасылық ғұрыптардан бастау алып, малшаруашылық, кәсіпкерлік саласымен де терең тамырласқан. «Аңшылық дәуірде жабайы аңдар тотемі туса, бақташылық өмір туғанда төрт түлік малды кие тұту кең өріс алды. Сол ұғым бойынша өгіз, жылқы тотемдері туады. Өгіз – тіршілік, егіншілік, жылқы – көшпелі өмір, соғыс тотемі болған. Осыған мал құты, ит тотемін де жатқызамыз. Малшаруашылығын әбден игерген дәуірде сол малдарды алғаш ұстап, баққан адамдар – Жылқышы ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара болып, антропологиялық мифология тудырған. Басында бұл ұғымдардың астарында нақты өмірлік түсініктер болған» [37, б. 70], – дейді Ә.Қоңыратбаев.

Мысалы: Ала бие құлындады,

Қара бие құлындады.

Әжем соны ырымдады,

Атам оны ырымдады.

Абажа,

Кебеже, –

Деді, –

Екеуі екі дәрежеде:

Абажа кебежеден үлкендеу,

Кебеже абажадан кішілеу.

Аппақ таспа?

Шақпақ тас па?

Шақпақ тасты

Аппақ тасқа

Жанып қалдым.

Отты көріп
Талып қалдым.

Айғыз!
Анау
Қай құс?
Байғыз –
Байғұс.

Апам жүн түтіп – жіп иірді,
Арқан есіп – қыл иірді.

Баласы шашын жібітіп отыр,
Атасы насыбайын үгітіп отыр.
Апасы түбітін түте алмай
Ұрысып отыр [29, б. 12-15-16-19-28].

Мақал-мәтелдер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар фольклордың шағын жанры болып саналады. Бұларды пайда болуы мен қалыптасуы тұрғысынан алсақ, мақал-мәтел ертеректе, ал жұмбақ, жаңылтпаштар одан кейін қалыптасқан. Бұлай деуіміздің себебі халықтың экономикалық, мәдени өмірін, тұрмыс тіршілігін бейнелеген әдебиеті оның тарихынан дерек береді. Сол себепті мақал-мәтелде бейнеленген өмір құбылысы жұмбақ, жаңылтпашта бейнеленген тұрмыс-салт жағдайларына қарағанда әлдеқайда ертеде болғанын көрсетеді, әрі халықтың ой-өрісінің біршама дамыған кезеңін меңзейді. Бұл қазақ фольклорында ғана емес, басқа елдер фольклорында да дәлелденген ортақ шындық. Мақал-мәтел шешендік сөзге жатса, жұмбақ, жаңылтпаш астарлы мағыналы сөз болып, шешендікті меңгеру өресіне көтерілетін баспалдақ сияқты.

Кейбір шешендік сөздер мен қанатты сөздердің және ертегілер мен мақал-мәтел, тәмсілдердің төркіні осы жаңылтпаштармен де ұштасып, жалғасып жататынын көруге болады.

Халық арасында айтылатын мына бір әңгімеге назар салсақ: Жолаушы келе жатқан бір қызбен жігіттен, жолда кезіккен біреу, «мына жігіт нең болады» деп қыздан сұрайды. Сонда қыз тұрып: «Шешемнің шешесі, мына жігіттің қайын енесі, қолқа жүрек – жан денесі. Сонда мен бұл жігіттің неменесі?» – деп жаңылтпаштап өзіне қайта сұрақ қояды.

Фольклорлық туындыларды халқымыздың бірнеше мыңжылдық тарихының дерек көздері ретінде кәдеге жаратудың басты шарты солар арқылы бүгінге жеткен мәліметтерді тарих, әдебиеттану ғылымдарының талаптарына сай, сыннан, яғни деректанулық талдаудан өткізу болып табылады. Өйткені, пайда болу, сақталу және тарихи фактілерді бейнелеу ерекшеліктеріне байланысты фольклорлық мәліметтер өздерін ерекше деректанулық сыннан өткізуді қажет етеді.

«Ауыз әдебиеті туындыларының мыңдаған жылдарға созылған пайда болу, қалыптасу және даму үдерісінің барысында, уақыт ерекшеліктері мен қоғамдық

өзгерістерге байланысты әр алуан түрлері мен жанрлары дүниеге келді. Олар негізінен: ертегі, миф, әфсана, аңыз-әңгіме, батырлар жыры, тарихи жырлар, арнау, тұрмыс-салт жырлары, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар, шешендік сөздер, айтыс, т.б. болып бөлінеді. Ең бастысы, осылардың бәрі де нақты бір оқиға немесе қоғамдық құбылыс негізінде пайда болған объективті дүниелер. Демек, олардың бәрінде де халық өмірінің көрінісі белгілі бір дәрежеде бейнеленеді. Мәселе, тек қай жанрдың оқиғаны қалай, қай деңгейде, қай қырынан бейнелегендігінде» [38, б. 130].

Қазақ балалар әдебиетінің, оның ішінде балалар поэзиясының негізгі көзі қазақ халық ауыз әдебиетінің түп-төркінінде, яғни, бесік жырында, санамақ, жаңылтпашта, өтірік өлеңде, т.б. жанрларда жатыр.

«Рухани уыз» атты еңбегінде К.С.Матыжанов: «Жаңылтпаш, жұмбақ тәрізді жанрлардың шығу тегі, алғашқы функциялары мүлде басқа мақсатты көздеген. Біз оның балалар репертуарларына көшкеннен кейінгі жаңа функциясын негізге алдық» [30, б. 119], – дейді.

Кез келген жаңылтпашты адамдар белгілі бір жағдайға байланысты шығарған деуге болады. Алайда көптеген жаңылтпаштың шығу тегі толығымен жоғалған. Олардың алғашқы шығуы халықтың ұжымдық санасынан туындаған.

Ежелгі Грек философы, шешен Демосфеннің ерте балалық шағында бір данышпанның сөзінен қатты шабыттанып, кейіннен өзі негізгі құрал ретінде сөзді қолдануға шешім қабылдағаны туралы әңгімесі таныс. Ауызына тас толтырып алып Демосфен қозғалыс кезінде (жүгіргенде, биікке көтерілгенде, т.б. қозғалыс кезінде) өзі оқыған өлең шығармаларының үзінділерін анық айтуға тырысады. Осы арқылы сөз сөйлеуіндегі кемшіліктерімен ақауларынан арылуға тырысады. Осындай күнделікті жаттығулар оған (көптеген лингвистер оларды қазіргі замандағы жаңылтпаштардың белгісі деп санайды) өз заманындағы ең көрнекті шешендердің бірі болуға мүмкіндік береді.

Ағылшын әдебиетінде жаңылтпаштар (чистоговорки) өте ерте замандардан белгілі болды. Олардың көмегімен балалар ана тілінің мәнін қызықты әзіл түрінде меңгеруге үйренді. Бүгінде логопедтер сөйлеу ақауларының көпшілігін әріптер мен сөздердің қиын айтылатын тізбектерінен тез дауыстап айтқанда жойылатынын байқағандықтан балаларға арналған сөз тіркестерін арнайы құрастырды. Біздің әрқайсымыз бала кезімізден бастап жаңылтпашпен таныспыз. Көңілді фразалар мен тақпақтар кейде қатесіз анық айтуға оңай түскенімен, ал кейде айналадағылар тез айтылған жаңылтпаш сөздерінен мағыналы мәнді естуге тырысуға мәжбүрлейді. Алайда көңіл көтеруден басқа жаңылтпаштар дыбыстар мен сөздерді анық айтуға үйрететін, дикцияны дұрыс қоюға және сіздің әңгімелесушімен тілдесуіңізді және түсінуіңізді қиындататын сөйлеудегі ақаулардан құтылуға көмектесетін маңызды функциясын атқарады.

Жаңылтпаш – қиын айтылатын дыбыстардан немесе әрі тез айтылатын мәтел немесе тапқыр сөздерден құралған фраза. Кейде жаңылтпаштар тақпақтар немесе шапшаң сөздер деп аталады. Ресейде олар көне замандарда пайда болған. «Жаңылтпаштар бізге дикцияны дамыту үшін қажет, сөйлеу ақауларынан

құтылуға көмектеседі, дыбыстармен сөздерді анық айтуға үйретеді, сондай-ақ жаңылтпаш – ойын-сауықтың жақсы бір тәсілі», – дейді зерттеушілер.

Ал, жаңылтпаш сөзінің шығу тегіне назар салатын болсақ, түбірі «жаңыл» сөзі болғанымен «жаңыл, жаңылу, жаңылту, жаңылтушы, жаңылдырушы» деген сияқты қатарларды құрайды. Қазақ халқында: «Жаңыл, Жаңылсын, Жаңылхан, Жаңылбек» – деген аттар қыз балаларға қойылады. Отбасында қатарынан бірнеше қыз туса, «енді қыз туыла бермей, жаңылып ұл тусын» деп жоғардағы аттарды қояды, немесе «Ұлболсын, Ұлтуған, Ұлтуар, Ұлбике, Ұлпан, Ұлмекен, Ұлжалғас, Ұлдана» т.б. астарында жаңылып ұл туар ма екен деген наным мен сенімнің жатқандығы айқын аңғарылады.

Халқымыздың тұрмыс салтында, тәлім-тәрбиесінде кейде еркелету, қызықтыру, әсерлендіру, таңғалдыру, жаңылдыру, ауыстыру, алмастыру, тергеу, қалжың-қағытпа сияқты әдіс-тәсілдер мен әдет-ғұрыптардың көптеп кездесетіні баршаға аян. Мысалы, келіндер ата-ене, қайнаға-қайын, қайынбике-қайынсіңлілердің атын тура атамай, басқаша ат қойып немесе тергеп, өзгертіп, жаңылдырып айту салты әлмисақтан сақталып келгені баршаға белгілі. Шешендік айтыс, дау-дамайда да мұндай құбылыстар жиі кездесіп тұрады.

«Қағытпа» деген сөз қазақта шешендіктің бір түріне жатады. Қағытпа сөз ойлы, орамды, тап бермедегі тапқыштықты қажет етеді. Оның орта орайына қарай айтылатын тездік сипаты, тежемі, образы, кейіптеу сипатында айтылатын кездері де болады. Көбінде бұра тартып, бүкпелеген күлдіргі түрінде келіп отырады. Мәнді, сырлы, алуан қырлы, образды, ойлы келеді. Сын-сықақ, шенеу мағынасында қолданылады. Дөрекі, бейбастақ мінездемелер мен көргенсіз көрсоқырлықты шенейді. Істің жөн-жосығын білмейтін ездікті, жалқаулықты, өркеуде өзімшілдік пен тәкаппар-дандайкөстікті сынап, сын тезіне алады. Астарлап, шаншып, пісіп алатын өткір қыры, есерлік-еспелік пен мақтаншақ-бөспелікті қағытпалап бетін қайтарады.

XIX ғасырда Қытай халық республикасы Күнес ауданындағы төрт қызайдың бір баласы саналатын Бегімбет-Андас руында Байқоныс деген атышулы кісі болған екен. Байқоныс өзі шешен, сөзге тапқыр кісі делінеді. Әке–шешеден жастай қалып, жасында әйел ала алмай жүріпті. Басы таз екен. Өзі жасынан жоқшылықтың салдарынан тақымы кеппеген ұры да болыпты. Ұрлап тапқан малының ақшасына Құлжа қаласына барып былғары етік, милығына түсетін құндыз бөрік, жаңа шалбар-бешпент сатып алып киіп, сенімді бір серігін ертіп, Өртекестегі бір бай қырғыздың үйіне барып түседі. Басынан аяғына дейін малынып жаңа киім киіп алған Байқоныс серілік құрып, серуенде жүрген бай баласындай болып көрінеді ел көзіне. Қасындағы серігіне сыздап, әрең жауап беріп отырады. Байқоныс жатарда қасындағы серігі өтірік бәйек болып «мырза» деп жалбырақтап, Құлжадан сатып алып киген етігін тартып шешеді. Үй иесі мұнан Байқонысты сал, мырза деп ойлайды. Бұған әлгі байдың тотыдай таранып, сұңқардай сыланып отырған бойжеткен қызы ықыласты рай танытқандай болады. Байқоныс қызға сөз салса, қыз екі сөздің біріне келмей мақұл болыпты. Содан Байқоныстың қасына еріп жүрген әлгі серігі қыздың әкесіне сөз салса, олда теріс кетпей мақұл болыпты. Ендігі кезекте қыз әкесі Байқоныстың өзінен

жай-жапсар сұрап, мал-жайын ұғыспақ болады. Сол кезде Байқоныс тұрып: «Түйе дегеніңіз бота ма, мал деген жағын атама, әкемнен қалған қырық жұлдызды, қырық найзалы үйім бар. Үйде әкемнен қалған жеті қара сандық бар. Оның ішінде не бар, не жоғын өзім де білмеймін»[39, б. 160-161], – деген екен.

Байқоныстың астарлап, қағытпалап, жаңылтпаштап айтқан сөзінің арғы төркінін түсінбеген бай «бұл бір шіріп жатқан байдың баласы болды. Алыс жердің азаматы екен, екі шабар аттың жайы жоқ деп отыр. Қалың малын, қызды ұзатып апарып салып, жер қайыстырып бірақ айдап қайтпаймын ба» деген оймен қыздың тойын жасап, отауын тұрғызып, енші малын айдатып, апарып салмақ болыпты. Бұлар қыздың отауын көшіріп, Байқоныстың еліне түстік жер қалғанда, жүгін ағаш саясына түсіріп, дамылдамақ болады. Байқоныстың серігі, елге хабар айта кетеді. Қызайдың Бегімбет бұтағынан тарайтын Андас руы бұл хабарды естіген соң намысқа тырысып, Байқоныстың әлгі қырық найзалы қараша үйінің қасына Андастың байлауыт біреуінің ақбоз үйін әкеліп тіктіріп қарсы алыпты.

Құда бірнеше күн күтіліп, қыз әкесі аттанарда Байқоныс: - Ата енді сізге шынымды айтайын, «Айлакер болмай ат қайда, алдамшы болмай бақ қайда» деген екен бұрынғылар. Қырық жұлдызды, қырық найзалы үй дегеніңіз әне тұр. Әкемнен қалған жеті қара сандық дегенім, артымдағы анау жеті інім бар дегенім емес пе? Олардың ішінде не бар, не жоғын мен қайдан білейін», – деген екен.

Сондағы қырық найза дегені қырық уық екен, қырық жұлдыз дегені, ескіріп, туырлықтары тесік-тесік болып, тесігінен түнде жұлдыз самсап көрінген қырық шоқпыт үй екен. Астарлап, жаңылтпаштап айтқан қағытпалы сөздің мәнін түсінбеген бай өзінің сөзден оңбай жеңілгенін біліп: - Қарағым, кім атадан бай болып туды дейсің, «ер қосы жүре жетіледі» деген, әйтеу етің тірі бала екенсің. Қызым сенің қолыңда қор болмас, – деп жарасын жауға білдірмегенсіп, ыңыранып отырып қалған екен.

Осыған қарағанда бұл құбылыстар мен іс-әрекеттер жаңылтпаштың өмірге келуінің бірден-бір себебі сияқты. Жаңылтпашталып айтылған бір-екі ауыз сөздің құдіреті, малқұмар қыз әкесін естен тандырып, алды-артына қаратпай қызды тездетіп ұзатып, «жер қайысқан малға ие боламын» деген дәмеге жетелей жөнелмеді ме?! Міне, бұл жаңылтпаштың тууы мен қоғамдағы атқаратын қызметінің қаншалықты салмақты екендігін дәлелдей түскендей.

Ертеректе жаңылтпаш балалардың ғана емес, ересектердің де ермегі болған. Бірақ ол үлкендер арасында басқашалау қызмет атқарғанын жоғарыдағы мысалдан айқын аңғаруға болады.

Жаңылтпаштың балалар фольклоры құрамындағы орыны функциясын толық ашады. Бірақ жаңылтпаштың шығу тегі мен оның алғашқы функциясы ғылымда жете тексеріле қойған жоқ. Егер жаңылтпаштың күрделі өлең құрылысына назар аударсақ, оны шығарушылардың ересектер екеніне күмән тумайды. Яғни, ерте заманда пайда болып, үлкендер репертуарында өмір сүрген:

«Ала тайымың бір жағына қопақ арттым,

Бір жағына қопалақ арттым» [76, б. 33] – деген, сияқты фольклорлық

жаңылтпаштардың келе-келе түрі, мазмұны өзгеріп, балалар ортасына көшкендігі байқалады. Бұлай ауысудың өзі де жайдан-жай емес.

Ертедегі халықтар баланың тілінің тезірек шығуы үшін әртүрлі магиялық әдет-ғұрыптарды пайдаланған. Ол туралы Д.Д. Фрезер көптеген мағлұматтар келтіре отырып: «Орталық Азия түріктері көпке дейін тілі шықпаған баланы, әртүрлі сайрағыш құстардың тілімен тамақтандырады» [40, б. 465], – деп жазады. Бұған ұқсас әдет-ғұрыптар қазақ халқында бертінге дейін сақталған. Оның XIX ғасырдың бірінші жартысындағы бір көрінісін Х.Хустанаев былай сипаттайды: «...дәл осылай қазақтар балаларын ең алдымен сөйлеуге үйретеді, ол үшін оларды шешен сөйлейтін адамдардың сарқытымен тамақтандырады, олар сарқытпен бірге шешендік қасиеттің балаларға берілетіндігіне шек келтірмейді, одан соң бала жүйелі сөйлеуге жаттығу үшін түрлі түсініксіз сөздерді тез айтуға асықтырады». Бұдан жаңылтпаштың бала тілін шығаруға, ширатуға байланысты функция атқарғандығын да байқаймыз.

Ел арасындағы мынадай аңыз мысалға назар аударып көрелік. «Баяғыда өзенге су алғалы барған келін, өзеннің арғы жағында бір қойды қасқыр жеп жатса керек. Өлгі келіншек қойды қасқырдан құтқарып бауыздайды да ауылға келіп: «Сылдыраманың арғы жағында, сарқыраманың бер жағында, маңыраманы ұлыма жеп жатыр екен, жаныманы білемеге білеп-білеп жіберіп, бауыздап тастадым» [35, б. 61], – дейді. Сөйтсе ол келіншектің Қамысбай, Өзенбай, Қасқырбай, Қойшыбай, Қайрақбай, Пышақбай деген қайын аталары мен қайнағалары бар екен. Қазақ салтында келіннің ат тергеуі, әдептіліктің басы саналады. Егерде ата-енесінің атын атап қойса, олардың киесі атады әрі кінәлі болады деген сенім қалыптасқан. Міне, бұл аңыздан алмастыру, өзгерту, бұрмалау, тергеу, жаңылдырудың өте ерте замандағы наным-сенімнің озық үлгісін көре аламыз. Сондай-ақ бұл аңызда адам аттары жұмбақталған сияқты көрінгенімен жаңылтпашталып тұрғаны айқын байқалады. Демек, бұдан жаңылтпаштың шығу тегінің тым ертеде жатқанын, әрі ежелгі наным-сенімдік тұрғыдан мифтік санамен тығыз байланысының бар екенін айқын аңғарамыз.

Фольклордағы ұсақ жанрлардың арасында шекара қою қиын. Олар бір-бірімен тығыз байланыста, қарым-қатынаста болады. Кейде жанрлық жіктеудің шартты екенін де ескеру керек. Халық әдебиетінің кейбір түрлері жұмбақ тәрізді астарлы, емеурінмен келеді. Жұмбақта белгілі шешім болу керек, ал жаңылтпашта тілді мүдіртетін, ойды шатастыратын әріптер мен дыбыстардың жиынтығы басты рөл ойнайды.

Жалпы жұмбақтап, жаңылтпаштап сөйлеу, сөз арасына буын қосып сөйлеу дәстүрі қазақ халқында бертінге дейін сақталған. Ел билеушілерінің алдында (хан, патша) құпия хабарды жеткізу немесе өлімді естірту кезінде сөзді жаңылтпашқа айналдырып, бұра сөйлеу дәстүрі бұрынғы елшілер және байырғы адамдар арасында қолданылатын болған. Мысалы: «Аққу ұшып көлге кетті, Сұңқар ұшып шөлге кетті». Оның арғы тегі киелі, қастерлі атауларды атымен атамау жөніндегі көне наным-сенімде жатуы да мүмкін. Мәселен, қасқырды бөрі, қасқұлақ, жыланды иір, абақай деген сияқты.

Мұндай, бұрмаланып бұрын-соңды атын естіп білмеген әулие-әнбиелерден ешкімді қалдырмай түгел атайтын жаңылтпашқа ұқсас өлеңдерді бақсы сарынынан да көп кездестіреміз.

Мағруптағы әулие,
Машрқтағы әулие,
Түркістанда түмен баб.
Сіздерден медет тілеймін.
Сайрамдағы сансыз баб,
Отырарда отыз баб,
Ең үлкені Арыстан баб,
Ең кішісі Алаша қап,
Сіздерден медет тілеймін.
Қазықұрт ата әулие,
Арғы жағында Қыңырақ бар,
Бергі жақта Қарақ бар,
Сіздерден медет тілеймін.
Қарамұрт ата, әулие,
Бекбау ата, бек ата,
Бегіш ата, қолдай гөр.
Шақпақ ата, әулие,
Қошқар ата, әулие,
Сіздерден медет тілеймін.
Тектұрмас ата – әулие,
Қарақан бабам, қолдай гөр,
Шілтен бабам, қолдай гөр.
Айналайын атыңнан,
Тілеуімді оңдай гөр,
Шайқы Борық әулие,
Аруақты жиын жинаған,
Сайтан көрсе байлаған,
Жина бермен, дәу пірім! [1, б. 129].

Тіпті ертеде жаңылтпаш өлеңдер құрастырып, оны жылдам айта білудің өзі ересектердің ерекше өнері ретінде танылған. Демек, жаңылтпаштың пайда болуы мен дамуы халықтың ежелгі дүниетанымымен, өмір салтымен тамырласа байланысты.

Жаңылтпаштардың баю, даму көздерінің бірі басқа халықтардан ауысу, аударып алу. Басқа халықтармен байланыссыз, қарым-қатынассыз томаға тұйық халық та болмайды. Қазақ халқы көршілес халықтармен әрқашан араласып, алыс-беріс жасап тұрған және қарым-қатынаста тек сауда-саттықпен, құда-жекжаттықпен шектелмей, ақыл-ой мұраларының алмасуымен де қарым-қатынас жасап дамыған. Мәдени-экономикалық қарым-қатынастардың нәтижесінде қоныстас, көршілес халықтардың (қарақалпақ, қырғыз, өзбек, түркімен, татар, башқұрт т.б) әдеби қорынан қазақ тіліне ауысқан жаңылтпаштар да аз емес. Тұрмыс-салты, тарихи тағдыры ұқсас туысқан халықтардан ауысқан

жаңылтпаштарды қазақтың байырғы, қолтума жаңылтпаштарынан ажырату қиын. Тек контексте сақталған кейбір сөздерге немесе жеке бір халықтың тіршілігіне тән еңбек кәсібін, тұрмыс салтын бейнелеуіне қарап, «мынау пәлен халықтікі болар–ау» деп жорамалдауға, топшылауға болады. Мысалы,

«Дәуреннің дутары бар дағырадай,

Дамылсыз дыңғырлатар далада жай» [29, б. 54 б] – деген,

жаңылтпаш өзбектен немесе ұйғырдан ауысса керек. Өйткені «Дутар» сол халықтардың музыка аспабы екені даусыз дүние.

Түркі халықтарының ауыз әдебиеті, соның ішінде көне жанрлардың бірі – жаңылтпаштардың көбісінің негізі, түбі бір. Жеке хандықтар негізінде кейін дербес, өз алдына ұлт болып қалыптасқан қазіргі қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, башқұрт, шуваш, әзірбайжан т.б. ұлыстардың тілі ұлт болудан бұрын қалыптасқан. Сол себептен де түркі тілдес халықтардың бірыңғай сөйлеу жүйесі бұзылмаған, негізгі сөздік қоры бастапқы қалпын сақтап қалған. «Демек, қандас ұлттардың тілінде жасалған ежелгі ауыз әдебиеті олардың ата мұрасы, бөлінбес ортақ қазынасы әрі туыстығының белгісі болып табылады. Сөйтіп, аталас, отандас халықтардың жаңылтпаштары бірде түбірлес–төркіндес болса, бірде бір-біріне ауысу, аудару жолдарымен байып, дамып отырған» [41, б. 23], – деген ғылыми тұжырым жасайды белгілі ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы ғалым Б.Адамбаев.

Фольклордың кейбір ескі жанрлары өзінің айтарлықтай біркелкілігі мен тұрақтылығына қарамастан өмірге, дәуірге сәйкес түр-сипатын өзгертеді. Өзгеру барысында олар мазмұнын ғана жаңартпайды, сондай-ақ келбетін де өзгеріске ұшыратады.

Фольклорлық жаңылтпаштарда: табиғат құбылысы, көшпенді тұрмыс, байырғы тұтыну бұйымдары, төрт түлік, азық-түлік, аңшылық, саятшылық, табиғатқа сәбилік сенім т.б. жайында айтылады. Мысалы, Фольклорлық жаңылтпаш

Ешкіні «кебенек» деген ек,
Кешкілік жауын себелеп,
Жаурады әлгі кебенек.

Далада күн ысып, шыжып тұр,
Күн шыжып тұрғандықтан,
Шелекте айран ашып, быжып тұр.

Балтасын баптап, таптап,
Саптап сатпақ [29, б. 43-53-58].

Жаңа техника, оның түрі, меңгеру әдістері, қазіргі тұрмыс және қоғамдық-әлеуметтік мүмкіндіктері т.б. жайында жазылған авторлық жаңылтпаштардың да жаңылтпаштың пайда болуы мен дамуына қосатын үлестері де қомақты болып келеді.

Ән салады чемодан,
Ішінде жүр көп адам.

Естімейді сөзінді,
Сөйлесеңде сен оған.
Немесе,

Әсел асығыста асын ішті,
Асын ас үйден тасып ішті.
Асын ішкенде,
Алқынын басып ішті.

Інім дүкенге қарай томпаңдады,
Томпаңдап келіп
Ойыншықты он таңдады.
Он таңдады
Он рет тоңқаңдады.

Телефоным:
Ызың-ызың,
Біресе,
Ұзын-ұзын ызың.
Бұл недеген
Қызық-қызық ызың [29, б. 26-27-136-170].

Қорыта айтқанда, жаңылтпаш жанрының пайда болуы мен дамуы тілдің дамуымен, әлеуметтік, қоғамдық қажеттіліктермен, ұлттық мәдени және салт-дәстүрмен де біте қайнасқан тарихи процесс болып табылады. Ерте кезде тіл дамыту құралы ретінде өмірге келген жаңылтпаштар дами келе күрделіленіп, жаңа сипатқа ие болып, әлеуметтік мәні айқындала түсті. Уақыт талабына сай, көркем әдебиетке, балалар әдебиетіне және қоғамдағы әртүрлі саяси көзқарастарға сын айтудың икемді құралына айналды. Сондай-ақ, бүгінгі және болашақ ұрпақтарды тәрбиелеу үшін жаңылтпаштардың педагогикалық құндылығы мен мәдени қызметі аса маңызды. Жаңылтпаштың тарихи дамуы мен жаңаруы және өзгеруі, оның әр дәуірдегі, әр қоғамдағы өзіндік орнын, сәулеленген рөлін көрсетеді. Сонымен қатар халықтың рухани мәдениеті мен дәстүрлі ұлттық ойлау жүйесіндегі маңызды мәнін айқындайды.

1.3 Қазақ жаңылтпаштарының зерттелу өрісі

Жаңылтпаштар ХІХ ғасырдың аяғында алғашқы хатқа түскен үлгілері М.Ф. Гаврилов, Ә.Диваев сияқты зерттеушілердің қолжазбаларында кездеседі. Кеңестік кезеңде мерзімді баспа беттерінде, мектеп оқулықтарында, фольклорлық жинақтарда жарияланып, жекелеген кітапшаларда басылым көрді. Әр жылдары А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, Ш.Ахметов, К.С. Матыжанов, Қ.Саттаров т.б. ғалымдар әртүрлі деңгейде шағын мақалалар, ішінара зерттеулер жазды.

Жаңылтпаштардың зерттелу өрісін сөз етуден бұрын, алдымен жаңылтпаштардың өзіндік мағынасы тіл ұстарту барысында, анық, таза,

мүдірмей сөйлеу мен ұлттық мәдениетіміздегі ойын-сауық пен тәрбиеге қатысты орынын анықтап алуымыз қажет.

Жаңылтпаш – бала тілін ұстарту үшін тіл жаттығуына арналған дыбыстар, тіл мен дауыс мүшелерін дамытатын сөздер немесе сөйлемдердің жиынтығы. Ең бастысы, тіліміздегі сөздердің дыбыстық үйлесіміне қарай, көбірек қайталанатын ана тілміздегі әр алуан сөздердің өзара дыбыстық үйлесімдеріне негізделіп, сөз ішінде дыбысталуы күрделі, жиі қайталанатын «р, л, н» сияқты кей адамдарға дыбысталуы қиын дыбыстардың ерекшелігін жете танумен қалыптасады. Жаңылтпаштар қазақ ауыз әдебиетінің баланы күлдіре жүріп тәрбиелейтін әзіл-оспақ, қалжың-қағытпа сияқты маңызды жанрлардың бірі болып, сонымен бірге оның білім берудегі тәрбиелік, танымдық, лексикалық, грамматикалық сабақтастығының маңызы аса зор.

Балаларға арналған ойындар мен жаттығулар да жаңылтпаштар тіл қағидалары мен дағдыларын қалыптастыруға, сатылы түрде дамытуға көмектеседі. Әрі баланың тілінің ұтқырлығы мен икемділігін жақсартып, сөздік қорын біртіндеп дамытуды көздейді. Қазақ жаңылтпаштарының басым бөлігі сөздердің грамматикалық құрылымы мен дыбыстық құрамын дұрыс тануға бағытталса, ішінара бөлігі әлеуметтік ортадағы сауық кештер мен ойын-тойда көңіл көтеруге арналған.

Жаңылтпаш – халық фольклорының көне жанры. Халқымыздың фольклоры мен ауыз әдебиеті тарихында жаңылтпаш өз таңбасын қалдырып отырған. Сол замандарда тіпті бүгінгі кезеңде де қажеттілігін жойған жоқ. Жаңылтпаштардың зерттелу тарихы заман ағымына, әртүрлі кезеңдерде дәуір талабына сай жүргізіліп келді. Көп жағдайда ауыз әдебиетінің басқа да жанрлары: мақал-мәтел, жұмбақ, әзіл-оспақ т.б. түрлерімен қатарластыра отырып, оның тілдік және әдеби, мәдени сипаттарын қарастыруға баса мән берілді. Әрине, бұл бағытта сол алмағайып замандар мен кезеңдер, зерттеуші ғалымдардың ой-өрісі мен таным-түсінігі, көзқарасы өз ықпалын тигізбей қоймады.

Қазақ халқы мұраларының ішіндегі шағын жанрлардың бір саласы саналатын жаңылтпаштардың фольклорлық жанрлар арасында өзіндік орны бар, халық болмысымен ертеден біте қайнасып, жаңаша даму кезеңін өткеруде екенін жоғарыда айттық. Демек оның дәстүрді жаңғыртып, жаңа жағдай мен ортаға лайықтап, жаңа идея, тың мазмұн айтуға мүмкіндігі мол.

Фольклор тарихына көз жүгіртсек, жаңылтпаштың да даму кезеңдерінің әр тұсында өзге жанрлармен қатар іргелі де маңызды орын алып келе жатқанын көру қиын емес. Жаңылтпаштың жанр ретінде кемелденіп, толысуы, өркендеуі нәтижесінде ол бүгінгі уақытта да балаларға арналған басылымдарда жиі жарияланып, жеке кітап болып та басылып шықты.

Кеңес дәуірінде қазақ әдебиеттанушылары мен тілтанушылары жаңылтпаш жанрын зерттеуге өзіндік үлестерін қоса білді. Олар жаңылтпаштардағы тілдің дыбыстық құрылымын, сөз бен сөз арасындағы үндестікті, ритімділікті жіңішкелікпен ашып-анықтап көрсету мақсатында жүргізді. Сондай-ақ, жаңылтпашты қазақ балалар әдебиетінің құрамдас бөлігі ретінде, педагогикалық мән-маңызын да жан-жақты қарастырды.

Атап айтар болсақ, профессор Қ.Жұбанов, Т.Қордабаев, Ш.Керім сияқты ғалымдар жаңылтпаштарды тілдік тұрғыдан зерттеулерде қолданудың қажеттілігін алға тартты. Сонымен бірге қазақ жаңылтпаштарының дыбыстық, фонетикалық құрылымын зерттеп, тілдің фонологиялық, артикуляциялық заңдылықтарын түсіндіруге бағытталған ауқымды ғылыми зерттеулер жасады.

Бұл салада Е.Елубаев жаңылтпаштарды тақырыбына қарай жіктеп, оны ғылыми жүйелеп, 1989 жылы кітап етіп бастырып шығарды. Сондай-ақ, М.Әлімбаев балаларға арналған «Екі тақтай – бір көпір» атты кітабына бірнеше жаңылтпаш енгізген. «Жаңылтпаштар» (құрастырғандар М.Әбуова, Р.Сатаев), Б.Кірісбаевтың «Жаңылтпаштар» атты кітапшасында, «Әріптер әлемінде», «Ғажайып бау» жинақтарында да жаңылтпаштар топтастырылған. Байқап отырсақ, жаңылтпаш жанрына қалам тартушылардың саны аз емес екен. Олардың біразы ақындар мен жазушылар. Қаламгерлерде бұрынғы жаңылтпаштың түрлерін ала отырып, оны өзінше қайта електен өткізіп, жаңартып, жаңғырта беру ұстанымы мол кездеседі.

М.Әлімбаевтың «Жаңылтпаш жазуға үлкен шеберлік керек» деген пікірі бұл ойларды толықтай түседі.

Жаңылтпаштарды жаттап, жаттыға айту арқылы баланың ана тілін ардақтау, сөз қадірін білу сезімі қалыптасып, ой-қиялы дамып, тәлім алады. Дегенмен, жаңылтпаш жанры басқа түрлерге қарағанда аз зерттелгендіктен көп сөз бола бермейді. Бұл орайда ақын Ө.Ақыпбеков: «Ал енді бүгінгі балалар әдебиетіндегі жаңылтпаштың жай-күйі қандай? Міне, бұл сұраққа келгенде, кесіп-пішіп пікір, жауап айта алмай қиналамыз. Себебі басқасын былай қойып, әлі күнге дейін зерттеушілеріміз бен сыншыларымыз жаңылтпаш жанрын жеке сала ретінде зерттеп, зерделей қойған жоқ» [41], – дейді. Рас, жекелеген жинақтарға жазылған, айтылған ой-пікірлер барысында немесе белгілі қаламгер жөніндегі творчестволық портреттерде жаңылтпаш жөнінде жанама болса да айтылған пікірлер «жаңылтпаштардың да көтеріп тұрған жүгі салмақты» дегеннен әріге аспайды. Жалпы, бізде жаңылтпашқа жанашырлықпен қарау жоқтың қасы. Бұлай дегенде жаңылтпашты жеке жанр ретінде талдап, таразылау жағын айтып отырмыз. Әйтпесе бұл салада атқарылып жатқан жұмыс мүлдем жоқ деуден аулақпыз.

Мәселен, Қазақ Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар бөлімінде тұрған 398. Т–29. Қолжазба № 224, көлемі 32 беттік төте жазумен жазылған дәптерде тек жұмбақтар мен жаңылтпаштар ғана қамтылған. Бұл дәптерді Тойшыбайұлы деген жинаушы 1935 жылы 11 сәуірде қолжазба бөліміне тапсырған. Мұндағы жұмбақтың саны – 173, жаңылтпаштың саны – 14, бәрі нөмірленген.

Қарасуды мен қайнарландырмай,
Кім қайнарландырар [43, б. 31].

М.Ж. Көпейұлының көп томдық шығармалар жинағының 5–том, 100–101 беттерінде (өз қолжазбасы бойынша) 7 жаңылтпаш енгізілген.

Қырда қырау,
Қызыл ала бұзау.

Жатыр жалмаң құлағы,
Қиқу қыздардың қызыл ала тырнағы.
Қызыл тырнағы қылтылдақ,
Сүйір тырнағы жылтылдақ [44, б. 100–101].

«Балдырған» журналының 1971, 1972, 1973 жылдардағы әр санында Жақан Смақов, Сейіл Боранбаев, Ислам Шұғаев, Әдібай Табылдиев сияқты авторлардың балаларға арналған танымдық және тәрбиелік мәні зор бір-екі шумақ жаңылтпаштары жарияланып тұрған.

1967 және 1981 жылы «Жаңылтпаштар» деген атпен жеке жаңылтпаштар шығаруды балаларға арнап құрастырылатын кітаптарда жаңылтпаштарға жеткілікті орын да берілген. Сондай-ақ халық жаңылтпаштарының бірқатарын мерізімді басылымдарда белгігі ақын Мұзафар Әлімбаевтың өңдеп көпшілікке қайта ұсынуы көңілден шықты.

Қытайдағы педагог, әдебиет зерттеуші, ақын Жүнісқан Бақаев өзінің «Шынжаң жастар мен өрендер» баспасынан шыққан «Жақсылық пен жамандық» атты әзіл-сықақтар жинағына өзі жазған (әр жаңылтпаш екі жолдан) 170 жаңылтпашты енгізіп, қалың оқырман қауымға ұсынған. Мысалы,

Қалтай қалта айналдырды,
Қалтаны қайта айналдырды.

Бүрді бүркемелеме,
Бүркемелегенмен бүркелене ме?

Мұның өзі – май, құр, қымыз,
Барлық үйде бар құрт, қымыз [45, б. 77–78].

1930 жылы ҚХР ШУАР Құлжа ауданында дүниеге келген педагог, ақын Төлепберген Мешпетұлы 1999 жылы маусым айында жарық көрген орталау мектеп оқулығының бірінші кітабына жаңылтпаш және жаңылтпаштың ерекшелігі жайлы: «сөз сөйлегенде сөздің әрбір дыбысын мүдірмей дұрыс дыбыстап, сөзді анық сөйлеудің ойды жеткізіп, мазмұнды бейнелеудегі маңызы зор. Оқушылар жөнінен алғанда, сұрауларға жауап беруде, текст мазмұнын қайталай баяндауда, өлеңді дауыстап, мәнерлеп оқығанда, класста талқы оздыруда, класстағы тәрбие сағатында пікір талас, көзқарас білдіруде сөздерді дұрыс дыбыстаудың өзіндік пайдасы бар. Сондықтан жаңылтпаштарды жаттықта тез айтуға көп машықтану керек. Жаңылтпаштарды оқуға жаттығып алсақ, сөз сөйлегенде мүдірмейтін, сөзіміз сыңғырлап ашық айтылатын, ежікшілеп бөгеліп тұрмайтын, салған жерден суырыла сөйлей беретін боламыз.

Мұнда, алдымен, бастап оқығанда асықпай сөздерді дыбыс-дыбыс бойынша даралап оқуға, бара-бара біртіндеп тездетіп оқуға, соңында мүдірмей тез-тез айта алатын болуға дағдылануға күш салуымыз керек» [46, б. 204], – деген түсініктеме бере отырып, фольклорлық және өзі жазған жаңылтпаштан (бір шумағы 4 жолдан) 40 жаңылтпаш енгізіп, мектепте жаңылтпашты арнайы оқытудың қажеттігін қарастырған. Мысалы,

Құс қайтқанда – қыс келеді,

Қыс күндері күш келеді.
Қыс қайтқанда – құс келеді,
Жыл құстары хош келеді.

Кереметті жаратар келергілер,
Келергіні кес-кестер кедергілер.
Кедергіні күйретіп келергілер,
Кемелді кереметпен келе білер [46, б. 204].

Жаңылтпаштар көлем жағынан ықшамды болады да, онда қамтылатын мазмұндар мақал-мәтелдердегі сияқты екшеліп сараланған ой қорытындылары болмастан, көбінесе әдеттегі жай ұғымдар болып келеді. Ондағы айтылатын ойлар өмірдің әр саласынан кездесе береді де, белгілі мәнді білдіреді.

Жаңылтпаштың басты ерекшелігі құрылысы жағында. Ол сөйлеуде тілге ауыр, оңайлықпен қаз-қалпында тез айта алмайтын, жаңылыс жіберетін ерекше құрылымды болады. Жаңылтпашты айтуда барлық адам жаңыла бермейді. Жаңылтпаштардың жаңылту сапасы да бірдей болмайды. Жаңылыс айтылғанда, жаңылтпаш құрылымындағы бір немесе бірнеше сөз мүлде өзгеріп, басқа мағыналы сөздерге немесе лексикалық мағынасы жоқ дыбыс тіркесіне ғана айналып қалады. Осы ерекшелігіне қарай, жаңылтпаштар өзгергендегі беретін мазмұны жақтан: шаруа мәнді, жай мәнді, мәнсіз өзгерістерде болып, үш түрде кездеседі. Мұның алғашқы түрі ойын-тамашада, басқаларды күлдіруде көрініс жағынан өтімді, қызықтырақ сезілгенімен, жұртшылық ол жөнінде, моральдық сыйымдылыққа ерекше назар аударады. Жай мәнді және мәнсіз өзгерістерде болатын жаңылтпаштарды қажет болғанда талғаусыз қолдана береді.

Кейбір жаңылтпаштарда жай мәнді өзгерістер мен мәнсіз өзгерістер аралас келе береді. Мысалы,

«Құдиярбек менің құдам еді,
Не мен Құдиярбекті құдалай алмадым,

Не Құдиярбек мені құдалай алмады» [48, б. 343] – деген жаңылтпашта «Құдиярбек» сөзі жаңылыс айтылғанда «Құдырайбек» болып мәнсіз өзгеріске түссе, «құдалай алмады» деген сөз тіркесі көбінесе «құдай алмады» болып бұрынғыдан басқа мәнге ауысады.

Жаңылтпаштар формасы жақтан қара сөз түрінде де, өлең түрінде де келеді.

Жаңылтпаштағы грамматикалық құрылысқа түскен сөздердің барлығы бірдей жаңылыс жіберетін, айтуға қиын сөздер болмайды, ондағы санамалы сөздерде ғана басқаларынан өзгеше ерекшелік болады. Бір жаңылтпашта ондай сөздердің бірі бірнеше рет қайталайды немесе өзара ұқсастығы бар бірнешеуі басқа да жай сөздермен араласып келеді. Мысалы,

«Қара бүркіт томағасын түсірді,
Оны мен томағаламай
Кім томағалайды?»

Оны мен томағаламай

Кім томағалайды? – деп, айтылатын жаңылтпаштағы айтылуы

қиын сөз – «томаға». Бұл сөз әртүрлі формада түрленіп, бес рет қайталанып айтылған.

Дегенде: – әй, Тайқарбай, әй, Тайқарбай,
Қойыңды май жусанғаға жай Тайқарбай.
– Тайқарбай, Майқарбайлар толып жатыр,
«әй, Тайқарбай» дегенің қай Тайқарбай? [48, б. 328-330].

Бұл жаңылтпашта айтылуы қиын сөз – «Тайқарбай» бес рет келіп, оған сәйкесті «Майқарбай» сөзі де қосарлана айтылған. Бұл түрдегі сөздердің аз-көптігі, жиілігі олардың дыбыстық құрылыс ерекшелігі – жаңылтпаштың жаңылту сапасын белгілейді.

Айтылуы қиын сөздердің өзінде де жаңылтуға негіз болатын жеке дыбыстар болады. Ондай дыбыстар кейбір жаңылтпаштарда көбірек қайталанып келеді. Сөз тез айтылғанда, олар жаңылыс себебінен фонетикалық өзгеріске еніп, жеке сөздің немесе сөз тіркесінің мағынасы өз қалпынан бұзылады. Мұнда пайда болған өзгеріс негізінен, мынадай екі түрлі болады: бірінші, дыбыстардың өзара орын алмастыруы арқылы сөз мағынасы өзгереді. Мысалы,

1- кесте

дұрыс айтылуы	жаңылыс айтылуы	алмасқан дыбыстар
картайтар	қайтартар	р, и
Тайқарбай	Тарқарбай	и, р
томағаламай	тоғамаламай	м, ғ
ала марал	ала малар	р, л
ет асатар	ес ататар	т, с

Екінші, негізгі дыбыстар басқа дыбыстарға өзгеру арқылы сөз мағынасы бұзылады. Мысалы:

Тайқарбай	Тарқайбай	дыбыс алмасу
	Тарқарбай	дыбыс өзгеру

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін жаңылтпаштар әдеби және тілдік тұрғыдан зерттеу жаңа бағытқа түсіп, ішкерлей зерттеле бастады. Қазақтың әдебиетші, тілші ғалымдары жаңылтпаштарды тек тілдік немесе әдеби тұрғыда ғана емес, сонымен бірге этнолингвистикалық, мәдениеттанушылық тұрғыда да кеңінен зерттеуге бет бұрды. Бұл бағытта қазақ жаңылтпаштары халықтың әр алуан дүние танымын, дәстүрлі ұлттық мәдениетін, халықтық философиясын, тілдік құндылықтарын көрсететін маңызды мұра ретінде егжей-тегжейлі қарастырыла бастады. Мысалы,

Тұз – мұздай,
Мұз – тұздай.

Таудан тұман түсті,
Таудан Жұбан түсті.
Тұман түскен соң бір аң түсті,

Арқасы қылаң түсті [29, б. 138-143].

Қазақ жаңылтпаштарындағы осындай символика мен метафоралар, тілдік ойындар мен күлкілі элементтер этнографиялық зерттеудің негізгі тақырыбына айналды. Осылай кешенді зерттеу арқылы қазақтың ұлттық ерекшеліктері мен тілдік мәдениеті барған сайын айқындала түсті.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты 2011 жылы мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымының 72-томы «балалар фольклоры» айдары, 225–228 беттер де 30 жаңылтпаш берілген.

Сүт бетінде май бал қаймақ,

Ол қай бал май қаймақ.

Балдан тәтті бал май қаймақ [47, б. 225].

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты 2020 жылы шығарған «Дала фольклорының антологиясы» атты 10 томдықтың 10-томының 327–357 беттерінде жаңылтпаштар жайлы анықтама беріліп, институт қорында сақталған және баспасөз бен басылымдарда жарияланған мәтіндер талданып, іріктеліп алынып, текстологиялық зерттеулер жүргізілген 176 жаңылтпаш берілген.

Кер айғырлы үйірлі жылқыны,

Кер тайлы айдарлы бала аралайды.

Зор айғырлы үйірлі жылқыны,

Зор тайлы айдарлы бала аралайды [48, б. 328].

Сондай-ақ Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорынан (1094–бума, 4–дәптер, 1097–бума, 1–дәптер) төте жазумен жазылған жаңылтпаштар үлгісінің көшірмесі берілген. 1097–бума, 1–дәптерден,

Әкем жонған ұшқат оқ,

Жуан бақан қолға тоқ.

1094–бума, 4–дәптер,

Ана ауылға барғым келді,

Құрт жайғым келді [49. Б. 35].

Ал тәуелсіздіктен кейін «Жалын» журналы (№3, 2006 ж.) санында жазушы, зерттеуші ғалым Оразанбай Егеубаев «Қытайдағы қазақ фольклоры» атты мақаласында: «жаңылтпаш, жұмбақ, шешендік сөздерден 234 нұсқа қағазға түсірілген» [50, б. 32], – деп, әрқайсысынан қанша нұсқа қағазға түкенін даралап айтпай, жалпылама жауап бере келіп, жаңылтпаштан мынадай мысалдар келтіреді:

Жоғары жақтан сең келеді,

Сегіз серке тең келеді.

Ішіндегі ақсақалды сұр серке,

Сақалын суға малып,

Сілкіп, шығып келеді.

Бурыл атты қыз,

Бұйра айдарлы қыз,

Бура айдайды қыз.

Бал қаймақ – бал қаймақ,
«Бұл – бал қаймақ» дегенің,
Қай бал қаймақ [50].

Жаңылтпаштардың шетелдегі қандас қазақтар арасында да жаңа мазмұнға ие болып, жаңаша айтылып жүргендері бар.

Қытай қазақтарында:

Үйір–үйір үйрек келеді,
Үйірлі үйректер түйдектеледі.

Анашым күліп тұрып,
Білегін түріп тұрып,
Тері илеп қырып–қырып,
Тон тікті сырып тұрып.
Қойларын қырықтырып,
Білектеп біріктіріп,
Қарпыды қырық бүріп,
Сырмағын сырып тігіп [46].

Кетпенбай кетпенді алып кектенбе?
Кетпенді алған Кетпенбайға кектенбе.

Қитұрқылар қырық құлақ,
Шығарады қырық құрақ қылық құрап.

Қалың қайың, бал қарағай,
Ырғай өрік, бар қарағай.

Тоқпақты тоқпақтай берді,
Тоқпағын тоқпақбай тоқтатпай берді.
Тоқтатқанда тоқпақпен тоқпақтай берді.

Шалбарды Шалбарбай киді,
Шалбарбай шалбарды шалбарлай киді [45].

Фольклорист ғалым К.С. Матыжанов 2008 жылы жарық көрген «Рухани уыз» атты ғылыми еңбегінде жаңылтпаштың жиналуы мен зерттелуі және алғашқы хатқа түсірушілер мен зерттеуші, әдебиетшілер – Ә.Диваев, М.Ф. Гаврилов, А.Байтұрсынов, С.Сейфуллин жайлы жан-жақты мағұлмат береді. Сондай-ақ, осы еңбектің 202–211 беттерінде:

«Тарлау жерге тайымды тағалататармын,
Құмдық жерге қоянды құмалақтатармын.

Семіз аттың жалын шорқақтатармын,

Бір қайысқа бір қайыс тоқпақтатармын» [30, б. 119] т.б. 75 жаңылтпаш нұсқалары берілген.

Зерттеулер мен оқулықтарда, хрестоматияларда, газет-журналдарда жарық көрген жаңылтпаштарды жинап Т.Дәуітұлы «Қыздар университеті» баспасынан 2004 жылы «Бір мың бір жүз он бір жаңылтпаш» деген атпен әліпби тәртібімен құрастырып, кітап етіп шығарды.

Қазақ жаңылтпаштарының типологиясы әртүрлі тілдік аспектілерді типтерге бөліп, жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді.

Дауысты және дауыссыз дыбыстардың өзара қиысуынан пайда болатын – фонетикалық жаңылтпаштар. Мысалы,

Ала есекті,
Қара есекті.
Сұр құлақты,
Сары лақты [29, б. 7].

Белгілі бір сөздер мен сөз тіркестерінің дыбыстық қайталануы арқылы қалыптасатын – лексикалық жаңылтпаштар. Мысалы,

Аппақ, аппақ бәрі аппақ,
Ақ бор аппақ, қар аппақ,
Ақ сүт, айран, қант та аппақ,
Ақ бұлт, қырау, мақта аппақ.
Ақ тіс, ақ бу, ақ бұлақ...
Аппақ дейін, ақ дейін
Ақ емес бірақ ақ тиын.

Тілдік құрылымдардың өзгеруі мен үйлесімділігінен туындайтын грамматикалық жаңылтпаштар. Мысалы,

Базардан алып келген ала боқжама,
Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды,
Мен боқжамаламай, кім боқжамалайды [29, б. 11].

Сонымен қатар, қазақ жаңылтпаштарының зерттелу өрісі тәрбиелік және білімдік мәнін тереңірек ашып көрсетумен де толықтана түседі. Жаңылтпаштар балалардың жас ерекшелігі мен мүмкіндігіне қарай дұрыс үйретілсе, тілін дамытуға көмектеседі. Қызықты ойлауға, шешен сөйлеуге, тілге жеңіл жаңылтпаштар баланың сөздік қорын байытып, сөйлеу дағдыларын қалыптастырады. Бұл талаптар ойдағыдай орындалған жағдайда, жаңылтпаштар қазақ әдебиеті мен мәдениетінің ажырамас бір бөлігі ретінде болашақ жастарға рухани ұлттық құндылықтарды, дәстүрлі әдеп-ғұрыптарды жеткізу, үйрету, насихаттау құралына айналары сөзсіз.

Фольклордың өзіне тән табиғаты жаңылтпаштарының зерттелу өрісінің шынында кең екенін көрсетеді. Оның қоғам өміріндегі ықпалы күшті, атқарар қызметі орасан десек, фольклордың түрлері мен жанрлары да соншалықты мол. «Фольклортанудың міндетінің бірі жанр категориясы және әрбір жанрды жеке-жеке зерттеу болып саналады» [51, б. 20] – деген В.Я. Пропптың сөзі жоғарыдағы ойымызға дәлел болғандай.

Фольклорға тән ерекшеліктер әртүрлі халықтардың ерте замандарда біркелкі даму сатысынан өткендігін байқатады. Оның нәтижесінде ауызекі әдебиетінде ортақ, жалпы заңдылықтар қалыптасқан. Оның негізгі көрінісі ұжымдық шығармашылықтың басым болуы. Бұл фольклордың өзіне тән белгінің бірі – синкретизм. Ол, әсіресе, жыршылық өнерден анық аңғарылады. Фольклор – сөз өнерінің синтетикалық түрі.

Фольклорлық туындылар уақыт озып, жылдар жылжыған сайын түрліше өзгерістерге ұшырап, жанрлардың бірі жаңаланып дамыса, екіншілері ұмытыла бастайды. Ал біреулері жаңадан пайда болады. Демек, фольклор үнемі даму үстінде болады. Ол фольклордағы сапалық өзгерістер мен халық өмірінің тұрмыс-тіршілігіндегі жағдайларға байланысты болатындығы.

Көрнекті ғалым, фольклортанушы Р.Бердібаев: «Халықтың ауыз әдебиеті – көптеген өзгеше өрнегімен ерекшеленетін рухани әлем. Сол үшін мұны зерттейтін ғылымның да міндеті мен нысанасы көп жағдайда өздеріне тән белгілерімен өзгеше болады. Фольклортану халық творчествосын, еңбекші бұқараның сөз өнерін, фольклордың өмірлік мазмұнын, әлеуметтік болмысын, идеялық аңсарын, көркемдік нақышын тексереді. Сонымен қатар бұл ғылым ауыз әдебиетінің түп-тегін, даму жолдарын, кезеңдерін, таралу, сақталу заңдылықтарын, жанрлардың өзіндік спецификасын сөз етеді» [52], – дейді.

Жаңылтпаштардың балалар фольклорынан алатын орны айрықша. Бала тәрбиелеуде бұл жанрдың ерекше маңыздылығына халық ертеден үлкен мән берген. Қазақ халқы балалар тәрбиесіне, ұрпағының саналы болып өсуіне жіті көңіл бөлген. Бұл ұғымды саналы ұғынған қазақ халқы ұрпақ тәрбиесін бала дүниеге келіп, тілі шыға бастаған күннен бастаған. Мұндай тәлім-тәрбие жүргізу – ерте кезден қазірге дейін жалғасып келе жатқан құнды дәстүріміздің бірі. Мұны әрине, қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерінен көре аламыз. Мысалы,

Ақтай ақпа?

Қаратай ақпа? [48, б. 334].

Ұлтымызда балаларға арналған әдебиет пен өнер түрлері аса мол. Олар сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да бағалы жауһарлар санатына жатады. Ауыз әдебиетінің жанрлары көп жағдайда өзара бірігіп, бір–бірімен араласып, бірін–бірі толықтырып, балалар үшін ұтымды қызмет атқарып тұрады. Балалар ауыз әдебиетін жинаушы әрі зерттеуші С.Сейфуллин өзінің «Жұмбақ айтысу», «Жаңылтпаш», «Балалар ойыны», «Жастық ойын, күлкі өлең тақпақтары» деген еңбектерінде бастан аяқ балалар фольклорына тән мұраларға ғылыми талдаулар жасаған.

«Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі «дүкенін» құрған орында айтылатын айтыстың бірі – жаңылтпаш. Бұл да ертеке, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тіл ұстартуына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселулеріне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын ойын. Ойнақы, қырлы, қиын дыбысты сөздерді билеп, еркін сөйлеуге төселу ретінде балаларға, жастарға жас басынан сабақ–ойын болатын нәрсе, әсіресе, осы – жаңылтпаш» [22], – дейді С.Сейфуллин.

Балалар әдебиетінің тақырыбына үңілсек, оған елеулі әсер-ықпалын тигізіп келе жатқан негізгі фактор тағы да фольклор екендігіне көз жеткіземіз. Жаңылтпаштар фольклор дәстүрінен бастау алып, соның ыңғайында біртіндеп дамыған. Осы тұрғыдан қарағанда халық жаңылтпаштары мен авторлы жаңылтпаштар бір-бірімен туыстас, біте қайнасқан. Бүгінгі ақындарымыз халық жаңылтпаштарының өзіне дейінгі поэтика негізін, сыннан өткен өлшемдерін, дәстүрлі қалыптарын сақтайды. Жаңылтпаш жанрына тән қысқа да нұсқалық шартын, оның түрлерін назарда ұстайды. Жаңылтпаштың балалар репертуарына қай кезден бастап көше бастағанын дөп басып айту қиын, бірақ, қай елдің халық шығармашылығында болмасын жаңылтпаш негізінен балалар еншісіндегі жанр болып саналады.

Жалпы жаңылтпаш түрлеріне тән көпнұсқалылық та (варианттылық) ерекше байқалады. Қысқаша келтірілген жаңылтпаштардың бірнеше нұсқаларын салыстыра отырып, олардың өмір тезінен өткен көп стадиялы сипатын аңғару да қиын емес. Осындай түрлі тақырыптағы жаңылтпаштарды балалар ғана емес, үлкендер де айтып жүр. Мысалы,

Отыр отаудың басына,
Отау тікпек ойнайық.
Орқоянның терісін,
Сыпыра сілікпек ойнайық.
Олай сілік, бұлай сілік,
Үйшібайдың үйін сілік,
Үйі толған қызын сілік,
Қайырылып келіп қарсақ сілік,
Бұрылып келіп бұзау сілік [76, б. 33].

Бұл жаңылтпаштың құрылысы жағынан қарасақ, алдыңғы үш жолы «о» дыбсынан басталған дауысты дыбыстардың үндесе құайталануы «ассонанс» сөздің интонациялық бояуын күшейтсе, «олай сілік, бұлай сілік» деген тіркестер ерекше елеулі тұстарды дыбыстандырып, ой-сезімнің әсерлілігін арттырып тұр. Міне, бұл қазақ фольклорындағы жаңылтпашталған сөздердің бір-біріне өзара әсер ету арқылы да жаңа ой тудырудай ерекшелікке ие, көне де дәстүрлі жанр екендігін көрсетеді.

Бүгінгі таңда қоғамдағы өзгерістерге байланысты тақырыптарды қамтитын жаңылтпаштардың түрлері мол ұшырасады. Бүгінгі баспасөз беттерінде жарияланып жүрген ғарышқа, теледидарға, машина-көліктерге, адамгершілік қасиеттерге, сараңдыққа, жемқорлыққа байланысты жаңылтпаштар бұған айқын дәлел. Бүгінгі күн тақырыбына арналған жаңылтпаштарды «Балдырған», «Ұлан», «Ақжелкен» т.б. газет-журнал беттері мен ғаламтордан балалар ынтыға оқиды. Бұл жаңылтпаштарда ғылым мен техниканың жаңалықтары жаңылтпаштың көне формасымен жымдаса астасып келеді. Мысалы,

Телефонмен бөлеммен,
Төлен сөйлей жөнелген.
Телеграф ақысын,
Теміржан келіп төлеген [29, б. 139].

Халықтық жаңылтпашта болсын немесе авторлық жаңылтпашта болсын өзінің күнделікті жағдайындағы бар заттарды (тұрмыс-тіршілігін, табиғат және табиғат құбылыстарын, адамның дене мүшелерін, шаруашылық түрлерін, жан-жануарлар мен өсімдіктер әлемін, көкөністер мен жеміс-жидектерін т.б.) көбірек арқау етеді. Барлық тақырыпты қамтиды. Жаңылтпаш өзінің сөз еткен тақырыбын әр алуан түрде суреттейді. Кейде затты не нәрсені көзге көрінген көрінісіне қарап сипаттаса, кейде оның құлаққа естілетін дыбысына қарай бейнелейді.

Арықтан су сылдырап ағады,
Сылдырап ағады,
Сылдырап ағады.
Сылдырап ағып,
Сылдырамаға барады.
Сылдырамадан сылдырап ағып
Сырдарияға барады.

Жаңбыр сіркірегенде,
Күн күркірей ме?
Күн күркірегенде,
Жаңбыр сіркірей ме?

Жел сыбырлайды,
Жел сыбырлайды.
Жел сыбырласа –
Көл жыбырлайды[29, б. 14-62-63].

Судың сылдырап ағуы, жаңбырдың сіркіреп жаууы, бұлақтардың бұйралана ағып, тастан-тасқа секіруі, желдің сыбырлап, көлдің жыбырлауы, гүлдің жайқала өсуі, өзеннің алыстан құлаққа естілген гүрілі т.б. әсем көріністермен жағымды тәтті үндер жаңылтпаштың ұлттық құндылығына да, фольклорлық құндылығына да тән мұра.

Жаңылтпаш – тіл дамыту мен ширатудың, әсіресе бала тілін ұстартудың және көркем сөйлеудің тиімді құралы, дәстүрлі жолы десек, ондағы мағынасыз сөздер мен дыбыстардың ермек үшін қалай болса солай айтыла салған ретсіз жиынтығы емес. Жаңылтпаштар белгілі бір желіге құрылады да, жүйелі өзіндік оқиға нышанын сөз етеді. Жаңылтпаш жанрының тәлімдік-ұстаздық дәстүрлі тәрбие мектебіне айналу мәнісі әрине, таза тәлімдік, танымдық, тәрбиелік мәні шексіз көркем бояулы, ойлы-сезімді тереңдіктермен айтылуында екенін түсінеміз. Сонымен қатар дүние танытарлық, білім берерлік, білік, дағды қалыптастырарлық ерекшелігі де бар. Жаңылтпаш ана тілінің бай қорын, мол мұрасын бала жастан игеруге, жатық сөйлеп, тіл саздылығын тануға көмектеседі, көркем сөзді қастерлеуге тәрбиелейді. Мысалы,

Қырда қырау,
Қызыл ала бұзау.
Тауда тарғақ,

Тарғыл ала торпақ [47, б. 328].

Бала танымын кеңейтумен қатар, тілін ұстартып дұрыс сөйлеуге үйретуде жаңылтпаштың орны ерекше. «Жаңылтпаш – ауыз әдебиетінің балалардың тілін жаттықтыру мақсатындағы жанры. Бала тілінің ұшталып-жетілуіне, оралымды, анық, көркем сөйлеуіне, ана тілінің үн сұлулығын мінсіз меңгеруіне, шебер сөз саптауына баулиды» [53], – деген анықтама берілген.

Фольклорлық жанрлар дәстүрінің бүгінгі балалар әдебиетіне жасап отырған ықпал-әсері көркемдік форманың, жанрлық түрлердің бәрін тұтастай қамтиды десек болады. Халық шығармашылығы дәстүрінен жекелеген тәсілде оның бай көркемдік құралдарын пайдалану жолдарын үйренумен қатар, ақын–жазушылар әдебиетке көптеген фольклорға тән жанрлық формалар түрін енгізді. Бүгінгі балалар әдебиетіндегі ертегі, жұмбақ, мақал–мәтел, жаңылтпаш сияқты жанрлық түрлер фольклорлық дәстүр арасында пайда болып, бүгінде осы дәстүрмен тығыз байланысты дамып келе жатқандығы анық көзге түседі. Балалар әдебиетінің өркендеу жолдары үшін де фольклорлық дәстүрдің орны ерекше. «Әрбір даму үстіндегі әдебиет шеберлігі ілгерлеп, ұзай түседі де, өзінен бұрынғы ұлттық дәстүрдің бар жақсысын пайдалана отырып, соған тың жаңалықтар, игі үлгілер қосып, үдете, өсіре береді» [54], – деген М.Әуезовтің пікірі күні бүгінге дейін өз маңыздылығын айқындап келеді.

Сондай-ақ қазіргі балалар әдебиеті фольклор дәстүріне жақындап, батыл баруда. Осылардың бәрі қазақ әдебиеттану ғылымында әдебиет пен фольклор арақатынасын пайымдау ісінде толып жатқан соны, тың аспектілердің бар екендігін көрсетеді.

1.4 Жаңылтпаштың жанрлық түр ретіндегі қалыптасуы

Жаңылтпаштың жанрлық түр ретінде қалыптасуын саралау үшін алдымен «жанр дегеніміз не»? деген сұраққа аз-кем жауап іздеп көрсек. Жанр – өнердің, әдебиет пен фольклордың, бір жағынан, жалпы, көп қырлы (универсалды) категориясы да, екінші жағынан нақтылы категориясы. Көп қырлы болатыны – онда әртүрлі әдістер мен тәсілдер көрініс табады, ал нақты болатыны – шығарма белгілі бір жанрдың аясында жазылады. Әр жанрдың өзіндік ерекшелігі, заңдары болады. Оларды білмейінше, өнердің, фольклор мен әдебиеттің жалпы сырын түсіну мүмкін емес, сондай-ақ шығарманы дәл танып, терең талдап, әділ бағалау да қиын.

Айтпақ ойымыз ұғынықтырақ болу үшін алдымен жаңылтпаш жанрына анықтама беруіміз керек. Жанрға анықтама берудің тек теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да мәні бар. Себебі мұндай үлгілерді ажырату жаңылтпаш топтамаларын құрастыру кезінде басқа осыған ұқсас үлгілердің еніп кетуін болдырмау үшін қажет. Ал жаңылтпашқа анықтама беру үшін оның қызметін саралауымыз жөн болады. Жаңылтпаш жалпылай алғанда адамның мүдірмей, жаңылмай, кекештеніп, тұтықпай анық та дұрыс сөйлеумен қатар, ақыл–ойын, білігін сынауды мақсат етеді.

Қазақ фольклорының жанрлық ерекшелігі, тақырыптың табиғаты жөнінде академик Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев т.б. бірсыпыра түйінді пікір айтқан. Академик

Р.Бердібаев фольклорды тарихпен, этнографиямен, өнермен, музыкамен байланыстыра қарастырса, ғалым Ш.Ыбыраев: «Өкінішке орай қазақ балалар фольклорының үлгілері әлі күнге жеке айдар тағылып, тұтастай жарық көрген емес. Оларды жинауға да жеткілікті көңіл бөлінбей келеді. Бұл зерттеу жұмысына кері әсерін тигізуде» – деп жазады. Ғалым «Ақ сандық, көк сандық» (1988) атты құрастырған жинақта балалар фольклорын жанрлық жағынан жіктеп, санамақ, бесік жыры, төрт түлік жырлары, ойын өлеңдері, өтірік өлеңдер, тақпақтармен қатар қаламақ, сұрамақ, арнау-тілек өлеңдері, мазақтама сияқты терминдерді ғылыми айналымға енгізген. Сондай-ақ, Ш.Ыбыраев «Соқыртеке» еңбегінде ауыз әдебиетіндегі балалар ойындарының үлгілерін қарастырып, санамақ, сұрамақ, қаламақ, айтыс ойындары, жаңылтпаштарды «Ойын жырлары» деп атап, олардың әрқайсысына түсініктемелер берген.

Ғалым К.С. Матыжанов «Рухани уыз» (Қазақ балалар фольклоры) атты еңбегінде қазақ балалар фольклорының өзіндік табиғаты, болмыс бітімі, ішкі жанрлық құрылымы, эстетикалық нәрі, поэтикалық ерекшеліктерін бөліп көрсетумен қатар, жаңылтпашқа да айырықша тоқталған.

Қазақ жұмбағын зерттеген ғалым Ш.Керім «Жұмбақтың жанрлық сипаты, шығу тегі, көркемдік табиғаты, ауыз әдебиетінде алатын орнына зор маңыз бөледі. Сонымен қатар, фольклор жанрларының арасына шекара қою қиын, олар бір-бірімен тығыз байланыста болады. Кейде жанрлық шектеудің шартты екенін де ескергеніміз абзал», – дейді. Демек, жаңылтпаштар мазмұндық әрі ішкі құрылымдық байланысымен ғана емес, әр алуан жанрлармен астасып, толысып жататын, аралық жанр түзетін ерекшелігімен кейде дараланып тұрады.

Ғалым С.Қасқабасов бұл туралы: «Ешбір жанр сап алтындай таза күйінде болмайды. Өйткені ол жападан-жалғыз өмір сүрмейді, ұзақ көркемдеу процесінде жанрлар бір-бірімен тығыз байланысқа түседі, олар бір-біріне ықпал жасап, кірігіп, тіпті жаңа жанрға негіз де болады, бірақ олар қосылып кетпейді, әр қайсысы өзіне тән қасиетімен ерекшеленеді» [55, б. 22], – дейді. Сондықтан, кейде жаңылтпашқа жақын жұмбақ та, мақал-мәтел де, санамақтар да кездесіп жатады. Оларды бір-бірінен ажырату үшін әр жанрдың өзіне тән ерекшелігі мен заңдылықтарын саралай білген абзал.

Жаңылтпаш жанрының өзіне тән мынадай екі жағы бар. Оның бірі – тыңдаушының көз алдында тұратын суретте, екіншісі – тыңдаушы назарына ұсынылған айтылуы күрделі зат не құбылыс. Осындай тұжырымдарды жаңылмай, шатаспай айту үшін адамға белгілі дәрежеде психологиялық дайындық және қағылездік пен алғырлық қажет болады.

Жаңылтпаштың басқа фольклорлық жанрлардан оқшау, өзгешелік тұстары бар ма дегенге келер болсақ, әрине қандай да бір жанрдың сипаты туралы сөз болғанда сюжеті бар ма? деген сұрақ тууы хақ. Мәселен ертегі, батырлар жыры тәрізді жанрларда сюжет маңызды орын алып, қандай бір оқиғаны не жағдаятты баяндайды, әрбір сюжеттің басталуы, шарықтау шегі мен шешімі болады. Осылайша ертегі мен батырлар жырында сюжет жетекші құралдардың бірі болып, сюжет көмегімен образдар сомдалып, негізгі идеялық мазмұны айқындалады. Ал лирикалық жанрлар, мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштарда

сюжеттің болуы шарт емес. Олар бір оқиғаны, шытырман жағдайды ұзақ-сонар баяндап жатпайды. Өзге шағын жанрлар іспетті жаңылтпаш та белгілі бір жүйемен дамып, күрделі оқиға болмаса да сюжеттік элементтер, оқиғаның ұшқыны, үзік-үзік эпизодтар көрініс табады. Жаңылтпаш еркін көсіліп жайылуды сүймейді, көп сөзділікке бой ұрмай ықшам да жинақылықтан тұрады. Ал құрылымы мен көлемі жағынан жаңылтпашқа ұқсас келетін жанр – мақал–мәтел мен жұмбақ.

Алайда фольклорлық бұл жанрлардың атқаратын қызметі басқа-басқа. Мақал–мәтел көбінде жақсы мен жаманды айырып, пайымдау, дидактикалық уағыз айтуды көксесе, жұмбақ бір затты не құбылысты нысана ете отырып, оны астарлап, бүкпелеп бейнелеуді, осы тұспал бейнені тыңдаушыға табуды міндеттейді. Ал жаңылтпаш болса танымдық және эстетикалық тұрғыдан құрастырылған сөз, сөйлемдерді немесе сөз тіркестері мен өлең жолдарын жаңылмай, шатаспай, ежіктемей, қатесіз, мүдірмей айтуды алға тартады. Сюжетті жанрлардың, негізінен, кейіпкер және персонаждың атын атап, мінез-құлқын бедерлеуде, әрекет үстінде оның болмысын, жақсы–жаман қасиеттерін ашуды, даралауды мақсат ететіні мәлім.

Сюжетсіз жанрлар қатарына жататын ән жанрында адамның ішкі жан тебіренісін, сезімін қозғай отырып, лирикалық қаһарманның ішкі дүниесін ақтарады. Ал жаңылтпаш бір адамды, не жануарды, болмаса құбылысты ауызға алғанымен оның мінез–болмысын, немесе қимылын айқындауды, тағдырын баяндауды мойнына алмайды, тек оның қимыл–әрекетін, қасиетін, өзгеше белгісін елестететін штрих, детальдің күрделіленіп айтылуын алға тартады. Шағын деталь, кішкентай штрих, тұспалданған затты, не құбылысты бір қырынан суреттеп, көшірме бейнесін адам жаңылардай жасауға көмектеседі.

Жаңылтпаштың өміршеңдігі – көлемінің шағын, мазмұнының қарапайым, тілі юморға (әзілге) жақын әрі жеңіл, еске сақтауға қолайлығында. Жаңылтпаш адамзаттың күнделікті өміріндегі алуан түрлі уақиғаларды, қарым–қатынастарды қарапайым да қысқа, тұжырымды тілмен өрнектейді. Өзі жасап алған заңы, өмірде болатын әртүрлі жағдайларды әзілге, мысқылға, сықаққа айналдырып, күрделілендіріп түсіндіреді. Пішіні жағынан тілге жеңіл, құлаққа жағымды дыбысқа, ырғақ, ұйқасқа құрылады. Кейде қара сөзбен, көбінше көркем тілмен ұйқасып келеді. Мысалы,

Тайымды тар жерге апарып тағалатармын,

Қоянымды қамысқа апарып құмалақтатармын [29, б. 141].

Әдетте жаңылтпаштар жалпы адамзат баласына ортақ. Сондықтан да бір халықтың жаңылтпашын көптеген халық өзінің төл шығармасындай қабылдай береді. Сол себепті жаңылтпаштар көнермей көп жасап, әлденеше ұрпаққа қызмет етеді. Мысалы,

Қара қарға қарқылдап қарға да қонды,

Қара қарға қарқылдап арбаға қонды [29, б. 90].

Әр халықтың жаңылтпашы – сол халықтың өзі жасап алған формуласы, ережесі. Ол кез келген уақиғаның, мәселенің тұсында еске түседі, тілге оралады. Сөйтіп көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені жеп–жеңіл, оп–

оңай, бір–ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады. Туған елдің қадір–қасиеті туралы балаға ұзын-сонар әңгімелемей–ақ:

Ерді ел елер,
Ер елге еркелер.
Ер елсіз ер ме?

Ел ерсіз ел ме? [29, б. 57]. – деген бірыңғай дауысты «е» дыбысынан басталатын екі-үш ауыз сөзбен ер азаматпен туған отан, өскен ел қадірін ұғындыруға тырысады.

Қазақ халқының байырғы дәулеті – мал, аяқты дәулет. Мал жайында айтылатын жаңылтпаш көп және малдың түрі мен үй жануарларының қамтылмағаны жоқ. Төрт түліктің әрқайсысының түрі-түсі, сыр-мінезі, ерекшелігі, шаруашылық міні жан-жақты анықталған. Солардың ішінде төрт түліктің аузына үрлеп, аяғын сыпырып қолдан төлдетіп өсірген, түнде қора шетінде, күндіз қой соңында бірге түнеп, бірге жүріп малының сырын ұғып, сынын білген малшының, малсақ шаруаның ғана аузына тән жаңылтпаштар көп.

Ақ інген бошалады
Бошалап жоталады.
Жоталап боталады,
Ботасы жотада әлі.

Бұзау бұлқынып,
Мойыншағын үзе ме?
Мойыншағын үзген соң,

Ол біреуді сүзе ме? [29, б. 24-37] – деп, төрт түлікпен кәнігі, сырдесте кісі ғана айтса керек. Мұның өзі жаңылтпаштың өмірден, тұрмыстан туғандығын, халық бақылауының, көп жылдық тәжірибесінің жемісі, нәтижесі екенін, дәлелдейді.

Бұзауды байлай сал,
Сиырды айдай сал.
Пышақты қайрай сал,
Сағызды шайнай сал.

Бозда боз ат мінген атам,
Бозда боздап жүрген атан.

Ешкілер лақтады,
Бір күнде бірақ бәрі.
Шүнтип кұлақтары,
Шұнандап лақтары.

Екі өгіз сүзісті кеп,

Жеті өгіз сүзісті көп [29, б. 29-38-58-60]. – дегендер сөзсіз түйелі, жылқылы, сиырлы ауылдағы түйеші, жылқышы, сиыршыларға ғана тән сөз. Құлын, бота байлап, бие, түйе сауған ауылдың адамдары. Биенің сағат

сайын, түйенің күніне екі ақ рет иитінін тек мал баққан, тамыр тартқан бақташы ғана біледі. Бұл жаңылтпаштардың барлығы еңбек процесінде туғандығын, халықтығын, қалың еңбекші бұқараға тән екендігін көрсетеді.

Сонымен, жанр дегеніміз – оқиғаны, сюжеттік материалды белгілі бір мақсатпен тұтас мазмұнды, идеяны шығармаға айналдырудың әдісі, жолы, құралы.

Сөз өнеріне, көркем дүниеге айналған фольклор жанрларының басты функциясы – эстетикалық, тәрбиелік болып келеді. Ол жанрлар шығармаларында өмірді бейнелеу тікелей танымдық мақсат көздемейді, керісінше, адамды иландыру, сол арқылы тыңдаушыға үлкен әсер ету мақсатын көздейді, оны ләззатқа бөлеуге тырысады. Алайда, ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан халық тәрбиесін бүгінгі күнмен ұтымды сабақтастыру, онда қолданылған бала психологиясына, жас ерекшеліктеріне орай ықпал жасаудың түрлері мен әдістерін оңтайлы пайдалану, адамгершілік-эстетикалық тәрбиенің фольклордағы көрінісін және олардың жас жеткіншектерді тәрбиелеудегі әсерін зерделеу жөніндегі көптеген мәселелер өзінің лайықты шешімін әлі толық таппай отырғаны құпия емес. Олардың бәріне жеке-жеке тоқталып жатпай-ақ, өзіміз арнайы зерттеу нысаны етіп отырған мәселеге қатысты ғана айтар болсақ, жаңылтпаш жанрының таным, дағдыларын, тәлім-тәрбиелігін жас ұрпақ бойына жүйелі қалыптастыру жолдарына жол сілтейтін нақты зерттеулер, сондай-ақ жаңылтпаш арқылы оқушыларға адамгершілік эстетикалық тәрбие беру туралы ғылыми-педагогикалық әдебиеттер әзірге тапшы. Ал тәлім-тәрбие, тіл ұстарту мәні жағынан фольклорлық жанрлардың ерекше түрі – жаңылтпаш.

Жаңылтпаш – халқымыздың асыл мұрасы, ауыздан ауызға тарап, бүгінгі күнге дейін жеткен көркем қазынасы. Ерте заманнан келе жатқан ұлтымыздың осынау жаңылтпаш деп аталатын құнды да қасиетті ұлы мұрасын бүгінгі әдебиет сүйер қауым, қазіргі балалар, одан қала берді осы өзіміз де алдыңғы буын үлкендерден тыңдап өстік. Жаңылтпаштар баланың тілін дамытып, тез сөйлеу, қиын сөздерді қиналмай айту, көркем де әсерлі сөйлеу шеберлігін арттырып, еске сақтау қабілеттерін шыңдайды.

Жаңылтпаш сөздер мен дыбыстарды қиындата қайталау, айтқанда тілді мүдіртіп, тұтықтандыратын сөйлемді немесе сөйлемнің бөлігін шапшаң, жиі қайталау арқылы тіл ширатуға лайықталып құрылады. Әсіресе, бала тілін дамыту тәсілдерінің бірі. Яғни, жаңылтпаш белгілі бір жүйеге құрылады, онда да өзіндік шағын оқиға.

«In terms of content, the texts of tongue twisters that actualize the motivational relationship between the lexical units of one LG reflect situations that are traditional for works of oral folk art» (these can be events related to everyday peasant labor, with activities that are not always productive, bringing the desired results; tongue twisters in a playful way, they talk about the realities of folk life, about various kinds of relationships between participants in a particular typical situation, etc.)» [36, б. 76].

Аудармасы: *(Жаңылтпаш мәтіндерінің қарапайым, бірақ мазмұнды болуы жанрдың формалық жоспарының маңызды рөлімен байланысты. Лексикалық*

бірліктер арасындағы мотивациялық байланыс арқылы жасалған жаңылтпаштар ауызша халық өнеріне тән жағдайларды бейнелейді).

Мысалы, Анау келе жатқан көштің,
Келсабы кейін бе?
Келісі кейін бе? [43, б. 32].

Келтірілген мысалдағы мәтіннің қарапайымдылығы «келе жатқан көш», ал мазмұндылығы «келсабы кейін бе?», «келісі кейін бе?» деген сұрақта тұр. «келі–келсап» атқаратын қызметіне қарай бір-бірінен айырылмас зат. Әрине көшті келі-келсап бастап жүрмейді, көштегі оның рөлі жүк артқан көліктегі қайда, қалай байланғаны. Мұнда сөз болып жатқан «келі-келсап» «метафоралық» тәсілде қолданылып, көш иелерінің ер-әйелдерінің қайда келе жатқанын сұрап тұр. Бұл жаңылтпаш жанрының формалық жоспарының маңыздылығы мен лексикалық бірліктер арасындағы мотивациялық байланысты көрсетеді.

Халық фольклорында кең қанат жайған жаңылтпаш жанры жазба әдебиетте де өз орнын тауып, жекелеген авторлар шығармашылығында кең өркенін жайған. Балаларға арнап өлең жазатын ақындардың көпшілігі жаңылтпаш жанрында қалам тербеді. Фольклордағы жаңылтпаштар жазба әдебиетке трансформациялана отырып, көп өзгеріске ұшырамаған. Оның жазылу мақсаты, өзіне тән белгілері сақталған. Жаңылтпаштың өзіндік бір ерекшелігі – оның баланы ойната отырып, дұрыс сөйлеуге үйрететіндігінде. Ескерте кететін жайт, жаңылтпаштар бір-біріне ұқсайтын немесе «р, л» сияқты балаға қиын түсетін дыбыстардан құралған сөздердің мәнсіз жиынтығы ғана емес, ол балаға тәрбие, тағылым берудің де бір құралы.

Мысалы, мына жаңылтпаштың қызметіне тоқталайық:

Құлдыраған қырық бұлақ,
Судыраған қырық тулақ [29, б. 62].

Бұл фольклорлық жаңылтпашта «р, л» дыбыстарына ерекше көңіл бөлінген. Сондай-ақ, қырық бұлақ, қырық тулақ сияқты дыбысталуы ұқсас, ұйқаса келген сөздердің қолданылуы дыбыстық қайталаулар арқылы бала тілін жаттықтырар ойнақы, әрі тартымды шыққан. Баланы ана тілінің дыбысталу заңдылығын, яғни үндестік заңдылығын түсінуде бұл жаңылтпаштың орны ерекше. Демек шағын ғана екі тармақты шығарманың өзі балалар тілін дамытуда, ана тіліне баулуда айрықша қызмет атқарады.

Мынау арал қай арал?
Қайың менен тал арал,
Талға қарға ұялар,
Тарғыл иттің құйрығы
Талға оралар,
Талға оралар [48, б. 329].

Бұл жерде бала тілін дамытуда дыбыстауға қиындық тудыратын «р, л» дыбыстары бар сөздерді қатар қолдану, «т» дыбысынан басталатын сөздердің қатарласып келуі жаңылтпаштың мазмұнын байытып, көркемдігін айшықтап тұр.

Жаңылтпашқа деген бала қызығушылығының өзі оның тіл ұстарту мүмкіндігін дамытып, дүниетанымын кеңейтеді. Бала сөздердің мағынасын білуге, әрбір дыбыстық сәйкестіктердің сырын ашуға талпыныс жасайды. Баланың ұшқыр қиялы жаңылтпашты айту барысында қателіктерге, сәйкессіздіктерге тап болуы да мүмкін, алайда айтушының қажетті детальдарға ерекше мән беріп жаңылтпашты бірнеше рет қайталап айту барысында баланың кемшін тұстарын түзетуге жетелейді.

Баланы осы сипаттағы жаңылтпаштар ойландырады. Бала ойлауын, логикасын дамытудың бір амалы ретінде жаңылтпаштарды қолдану өте қажет. Бірақ баланың ой-санасын жан-жақты дамытуды мақсат еткенде тек қана фольклорлық жаңылтпаштармен шектелу жеткіліксіз. Енді балаға жаттатқызатын жаңылтпаштың қазіргі қазақ әдебиетіндегі ақындардың шығармашылығындағы жаңылтпаштар да болуы қажет. Сондай-ақ, бала аңғарымпаздығы, тапқырлығы біртіндеп ұштала түседі. Балаға белсенді субъект ретінде қарау оны белсенді әрекетке жетелейді, баланың өз-өзіне деген сенімін күшейтеді. Сонда ғана бала әрбір әріпті, дыбысты дұрыс айта алатын болады. Енді жекелеген жаңылтпаштарды қарастыра отырып, осы айтылған пікірлерді негіздейік.

Кұрықтан құлдырап түстім,

Сырықтан сылдырып түстім [55] – деген жаңылтпашта баланы ана тілінің дыбысталу заңдылығына, яғни үндестік заңдылығына баулуда да бұл жаңылтпаштың орны ерекше әрі балаларға берер эстетикалық нәрі аз емес. Жаңылтпаш балаларды ойната отырып үйретуді, оқытуды мақсат ететін жанр болғандықтан, оның құндылығы бүгінгі таңда да көмескіленген жоқ. Бұл тұрғыда ғалым К.С.Матыжанов: «Жаңылтпаш мазмұнында халық өмірінің түрлі қырларын таныстыратын танымдық детальдармен қатар балаларды тағылымдық өнегеге баулитын ғибраттық сарындар мол кездеседі» [56, б. 118], – деген назар аударарлық тұжырымды алға тартады.

Бүгінгі дәстүрлі жаңылтпашты жаңаша пайымдау көзқарастары аясында қарастырғанда біз фольклорлық жаңылтпаштың заңды бөлшегі ретінде бағалаймыз. Себебі, рухани мәдениетінің барлық мұралары қандай дәуірлерде болғанына қарамастан жалпы адамзаттың ортақ рухани қазынасы болып саналады.

Бұл ретте әдебиетші ғалым Т.Рахымжанов: «Жалпы өнер адамы – сол дәуірдің ірі тұлғасы. Ол замана рухы, уақыт ырғағына қапысыз құлақ түріп, өмірдің тылсым сырларына терең бойлап, өз шығармаларында қоғам шындығымен қарапайым адамдардың мақсат-мүдде қайшылығын аша түскені ақиқат. Ал өнер туындысы толғаныс-тебіреністен, шалқымалы шабыттан туатыны белгілі» [57, б. 218], – екендігін өте орынды аңғартады.

Жаңылтпаштар өз бастауын халық ауыз әдебиетінен алғандығы белгілі, сондықтан авторлық туындыларға айналғанның өзінде олардан халық даналығының үрдістері байқалады. Ақындардың ежелден қалыптасқан ауызша және жазбаша шығармашылықты теңдей ұстануы жаңаша, жаңғыра жалғасады. Қазақ халық ауыз әдебиеті жанрларының ұрпақтан ұрпаққа таралған

бұқарашылдық сипаты, тұрмыстық-әлеуметтік оқиғаларға жедел үн қосатын ерекшеліктері мол болады. Фольклордың дәстүрлі нышандары бүгінгі әдеби дамуда да өзіндік үнін жоғалтпауы халық әдебиетінің өміршең болмысын дәлелдейді.

Кез-келген жаңылтпаш – өз дәуірінің жемісі, онда сол уақыттың шындығы бейнеленеді. Әрбір тарихи кезең әртүрлі замана талабын алып келеді. Қоғамдағы өзгерістер өмірге жаңаша леп әкеледі. Ендеше, әрбір тарихи кезең өз жаңашылдығын алға тартады. Сондықтан дәстүрге де жаңа өзгеріс енеді.

Әрбір халықтың ерте замандардан бері қалыптасқан өмір салты, әдет-ғұрпы, өнері, мәдениеті болатындығы белгілі. Дәстүр – бір заманнан екінші заманға ауысып отыратын қоғам өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, кейбіреулері жаңа мазмұн алып, әрмен қарай дамитын халықтың қоғамдық-тарихи өмірінде қалыптасқан жанды құбылыс. «Ұлттық дәстүрлер көркемдік шеберліктің халықтар жинаған мол қазынасын ғасырдан ғасырға әкеп тапсыратын эстафета іспетті... Дәстүрлер шебер суреткерлердің жаңашылдық ізденуі арқасында толысып, түрленіп отырады. Жаңа дәстүрлер туады» [58, б. 509] – дейді, М.Әуезов.

Халық тұрған жерде халық шығармашылығы сөзсіз болады. Осы күні ауыз әдебиетінің кейбір дәстүрлі сипаттары сақталумен бірге, заманның, мәдениеттің дамуына байланысты фольклор жанрының да іштей эволюцияға ұшырағандығын байқауға болады. Бүгінгі күні ауыз әдебиетінің бірталай үлгілері ұмыт бола бастаса, кейбіреулері жаңаша дамып, жаңғырып келеді. Әдебиетші ғалым С.Садырбаевтың «Әдеби зерттеу – әдеби зерттеу үшін емес, ел игілігі, ұрпақ мәдениеті үшін қажет. Ол белгілі ұлттың, не халықтың, тарихи–мәдени сандығына тастап кеткен көркемдік мұрасын іріктейді, халықтық белгісі басым шығармаларды халықтың өзіне екшеп ұсынады», [59, б. 72], – деген пікірі де дәлел бола алады.

Халықтық және қазіргі жаңылтпаштардың өзіндік ерекшеліктері көбіне оның мазмұнына, әр дәуірдің өзіндік сипатын көрсетуден байқалады.

Жаңылтпаштың композициялық құрылымы жаңылтпашты айтушы өзі мүдірмей айту және басқадан жаңылмай айтуды талап ету. Әрине адамдарды әдейі жаңылдыру үшін ойлап табылған әзіл үлгілері молынан кездеседі. Мысалы,

Анау тұрған қай арал,

Қарғалы арал.

Ішіне қарғалы арал қаз балалар.

Сұрала бие, сұрша тай сұр жорғалар,

Үйірі сұр жорғаның бөріні аралар.

Бөрі аралар деп айтшы үшке дейін боз балалар [47, б. 31].

Фольклордағы қызықты процесс – айтушы мен тыңдаушының байланысы, олардың бір–біріне тигізер ықпалы. Бұл екі тұлға кеңістікпен уақыт арқылы оқшауланып, бір–бірінен алшақтамайды. Ортақ кеңістікпен аудитория екеуін жақындастырады, табыстырады, бетпе–бет отырғандықтан тыңдаушының ықыласы, қабылдауы, көзқарасы сол арада көрініп тұрады. Жаңылтпаш айтысу кезінде, айтушымен тыңдап қайталаушы бір–бірінен сырт қалып алшақтамайды.

Айтушы мен қайталаушы – екі жақтың қатысуымен жүзеге асатын шығармашылық өнер сайысы. Қайталаушы енжар күйде қалмай барынша жаңылмай айтуға құлшынады, барын салады. Айтушы қарсыласының ой–өрісін ескереді, егер жаңылтпаш жеңіл болса, күрделіге ауысады. Ал қиындық келтірсе, жеңілге қарай ойысады. Мұндай коммуникациялық қатынаста, екеуінің орны жылдам өзгереді. Екі жақта ойын кезінде бір–бірін қанаттандырып, ұштап отырады. Жаңылтпаш мәтінімен оның айтылуы жағынан адамдардың диалогі тәрізді, осы диалог ойынына кемінде екі адам қатысуы шарт, біреуі жаңылтпашты айтушы, енді бірі – қайталаушы.

Жаңылтпаш жанрын жасаушы, тудырушыларда ақындық қуаттың да күштірек болғаны аңғарылады. Сондықтан ақындар жаңылтпаш үлгісімен жыр айту мен жазуды мақсат етіп ұстанған. Сол себепті де жаңылтпаштардың көпшілігі өлеңге қойылатын талаптарды толық орындап отырады.

Ала бие құлындады,
Қара бие құлындады.
Әжем оны ырымдады,
Атам оны ырымдамады [29, б. 12].

Мысалға келтірілген жаңылтпаштың құрылысы жыраулар поэзиясындағыдай 7–8 буынды, «бие құлындады», «оны ырымдады» дегендей «тоқ ұйқас» және «егіз ұйқасқа» құрылған.

Қазіргі уақытта да жаңылтпаш өз бағасын, маңызын жойған жоқ. Мектеп оқушылары мен балабақша тәрбиеленушілері қызықты ойын қатарында жаттап айтады. Ата-аналардың балаға беретін тәрбиесінде де жаңылтпаштың тапқырлыққа баулуда көп пайдасы бар. Осының бәрі жаңылтпаштың халық шығармасы ретінде құрылыс ерекшелігі мен осы күнге дейін мән-мағынасын сақтап өз құны мен бағасын жоғалтпағанын танытады.

Жаңылтпаштың дүние танытарлық, білім мен тәрбие берерлік мәні де бар. Жаңылтпаш ана тілінің бай қорын жастан игеруге, көркем сөзді қастерлеуге тәрбиелейді. Жаңылтпаштың тағы бір ерекшелігі баланы байқағыштыққа, ой–қиялға, ойландыратын жаққа қарай баулиды, халықтың күнделікті тұрмыс күйінен, қуаныш-бақытынан бастап өмірдің әр алуан құбылысына дейін қорытып, түйіндеп, түсіндіріп отырады. Жаңылтпаштың айтылуы, сөз құрамы әдемі, ұйқасы, құрылысы, жинақтылығы, аз сөзге көп мағына беретіндігі де жас жеткіншектерге ерекше әсер етеді. Ойды тиянақты, ықшам айтуға үйретеді.

Сонымен, балаларға жаңылтпашты үйретуде тілін жаттықтырып, танымын кеңейтуде жаңылтпаштың орны ерекше. Бұл жанр өз бастауын фольклордан алып, балаларға арнап жаңылтпаш жазатын қазіргі ақындар шығармашылығында жалғасын тапқан, орныққан жанр екендігі анық. Бала тәрбиесіндегі жаңылтпаштың рөлі мен маңызы осыдан–ақ белгілі болады. Жаңылтпаш арқылы баланың логикалық ойлау қабілетін дамытуға, сол арқылы ойлау операцияларын жүйелі жүргізуге болады.

Халық даналығы баланың тілін, ақыл–ойын, танымын, ой ұшқырлығын дамыту мақсатымен жаңылтпаштарды қолданады. Жаңылтпаш – бейнелігімен, ойнақылығымен ерекшеленетін белгілі бір поэтикалық пішінге негізделген

көркем дүние. Жалпы жаңылтпашты тіл ұстарту мен ширатудың кілті деп білуге болады. Яғни, жаңылтпаш баланың ізденімпаздығы мен ой ұшқырлығын талап ететін шағын көлемді жанр. Халқымыздың балаларды ойланту, олардың қиял ұшқырлығы мен шапшаңдығын, тілін ширату мен эрудициясын, дүниетанымын бақылап, байыптап, дамыту мақсатында жаңылтпаштар өзінің өміршендік рөлін дәлелдеп келеді.

Жалпы, жаңылтпашты айтқанда екі нәрсе ескерілетін секілді. Біріншіден, жиналған жұртты күлдіру; екінші – әрбір сөзді тез, шебер айтуға, тіл ұстартуға үйрету.

Айырбасты Қайыр бастап,
Тайыр қостап.
Айырбасты айылбасқа айырбастап,
Бю-кию болдық! [29, б. 16].

Жаңылтпаштың сөздері айтқан кезде жаңылдыратындай қиын, көбінесе, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады. Егер жаңылтпаш айтушы адам қиыннан құрастырылған күрделі сөздерді орамына келтіріп айта алмаса, жаңылысып кетсе, онда күлкілі жағдайға қалады. Сондықтан да, жаңылтпашты айтушы адам әрбір сөзді жылдамдата таппақтата айтумен қатар, мәнерлі де нақышына келтіре қателеспей айтуға тиіс.

Жаңылтпаштың тағы бір жанрлық ерекшелігі – онда бір затты екінші бір заттың сыртқы белгісіне, ішкі мазмұнына, сапасы мен көлеміне қарай салыстырыла айтылады. Жоғардағы мысалда келтірілген «айырбас», «айылбас» деген сияқты. Бірақ, күні бүгінге дейін жаңылтпаштың шығу тегі мен оның алғашқы функциясы ғылымда жете тексеріле қойған жоқ. Егер жаңылтпаштың күрделі өлең құрылысына назар аударсақ, оны шығарып айтушылар үлкендер екенін байқаймыз. Негізінен үлкендер арасында айтылып, кейіннен балаларға лайықты болғандығын аңғару қиын емес. Бұл дегеніңіз баланың тілінің тезірек шығып, әрбір әріпті дұрыс жаттығып айтуына көмегін тигізеді. Сондай-ақ, қазақ арасында күні бүгінге дейін сөзшен, шешен, ақын, әнші-күйшілер т.б. ырымдап, соларға тартсын, қасиеті, өнері жұқсын деп, балалардың аузына түкіртеді, міне, бұдан жаңылтпаштың бала тілінің тез шығуына қызмет атқаратындығын да байқаймыз.

Жаңылтпаштарды негізінен тіл ұстарту, сөздің дыбыстылығын дұрыс, тез айта білуге жаттықтыру, сөздің мағынасын түсіне білу мақсатымен пайдаланады. Жаңылтпаш – тәрбие құралы. Көбіне көп жаңылтпаштар баланың дүниетану қабілетін дамыту, тапқырлыққа баулу мақсатында үйретіледі. Олай болса, ұлттық мәдениетті терең сезіну, салт-дәстүр, әдет-ғұрыпты насихаттау ісінде де ойын түрлерін көбірек пайдалану – тек шеберлікке бастайтын жол. Америка философы Джон Дьюи: «Ойын баланың бойындағы табиғаттың өзіндей ең құнды шығармашылық қасиет» – деген пікірді айтады. Ойын – тапқырлыққа, батылдыққа, ойға жетелеп қана қоймайды, баланың бойында мінез қалыптастырады. Ал жаңылтпаш болса, бұл тіл орамдылығы мен өрнегі өзіне жетерлік көркем тіл ыңғайлылығын қажет ететін ойнақы да, қиын да, қисынды сөз маржаны. Яғни, жаңылтпаш тек сөздердің өзара үндесуіне, үйлесуіне,

ассонанс пен аллитерацияға ғана сүйенбейді. Сонымен қатар сүйсініп тұрып күйінудің, сипап тұрып шымшудың өзіндік бет-бейнесін жасайтын жанр. Оған мысал ретінде: «Шеше, кеше сынды неше кесе» дегенді алуға болады.

Жалпы жаңылтпаштың тағы бір жанрлық ерекшелігі – баланы белсенділікке үндеп, дыбыстарды тездете қайталауға, айтылуы қиын әріптерді үйренуге шақырады. Бұл – өте ұтымды қолданылған педагогикалық тәсіл. Жаңылтпаш жанрында баланы ойландырап терең философиялық ой жатады. Жаңылтпаш жанрында дыбыстық ұқсастық пен әуезділікке көмкерілген сөздердің астарында терең мағынаның жатқандығын аңғарған абзал. Балаға жаңылтпашты айтқызу барысында өлең астарындағы жатқан мағынаға үңіліп, оны анықтай білу қажет.

Қара бүркіт томағасын түсірді,

Оны мен томағаламай кім томағалайды ?

Оны мен томағаламай кім томағалайды? [48, б. 330].

Бұл жаңылтпаш балаға «бүркіт», «томаға» деген танымдық түсінік берумен қатар, міндетін айқындап, ата-баба дәстүрінің насихатталуын, салт-дәстүрдің ерекшелігін ұқтырады.

Күрішті Күліш пісірді,

Күліш күрішті дұрыс пісірді [29, б. 84].

Шөмеленбеген шөпті

Мен шөмелемей

Кім шөмелейді? [30, б. 208].

Жаңылтпаш жанры жай ғана айтылып қоймай, бала өміріне қатысты нәрселерге баланады. Біріншіден, баланы еңбек етуге тәрбиелесе, екіншіден, баланың зейінін, зердесін, сондай-ақ тілін де жаттықтырады. Кейін мұның өзі баланың кез келген материалды зейінмен, ықыласпен көңіл қойып тыңдауға дағдыландырады.

Бір ақ шымшық,

Үш ақ шымшық;

Төрт ақ шымшық.

Бес түп алма –

«Бестік» алғандікі,

Төрт түп алма –

«Төрттік» алғандікі.

«Төрттік» алған

Бес түп алма алмайды [48, б. 339].

«Бала тәрбиесінде жаңылтпаштар үлкен маңызға ие болады. Жаңылтпаштарды халық, негізінен, жас балаға тіл ұстарту мақсатымен шығарған. Жаңылтпаштар әрі тіл дамытады, әрі дүние танытады, әрі баланың тілін жаттықтырып, дыбыстарды анық айту қабілетін дамытады» [58, 126 б.].

Жаңылтпаштар сан түрлі, көп қырлы, балалар шығармашылығымен айналысатын ақындар жағынан жаңадан қосыла береді. Мысалы,

Ықылас пен Жасыбай,

Ыдыстарын тасымай,
Ырыскүлден үлгі алмай,
Ынтасыз жүр тілді алмай [29, б. 167].

Берік, Серік,
Өрік теріп
Жеп еді.
Берік, Серік
Жеген өрік
Көк еді.
Ішті,
Тісті
Ауыртқан сол өрікке
Ренжулі Берік те,
Ренжулі Серік те [61, б. 17].

Шындығында да, жаңылтпаштарға сәйкес келетін заттарды іріктеп ала отырып, бала қиялын өрбітеді. Сонымен қатар ашық та айқын сөйлеуге жаттықтыратын жаңылтпаш мазмұндарынан баланы тату-тәтті ынтымаққа, бірлікке, татулыққа шақыру мақсаты көзделетіні, сол арқылы бірқатар тәрбие жұмыстарының жүргізілгендігі де көрінеді. Әрине, мұнда шеберлікті, аңғарымпаздықты сондай-ақ бала психологиясымен жете таныс болуды талап етеді.

Жаңылтпаш – балалардан белсенділік пен алғырлықты талап ететін жанр екендігі белгілі. Бала жаңылтпашты тыңдап қана қоймай, оны қайталайды, сол арқылы дүниетанымын кеңейтеді, есте сақтау қабілеті мен тілін жаттықтырады, сонымен қатар баланы қарапайым пішін көмегімен поэтикалық шығармалардың өзіндік ерекшеліктерін танытуға үйретеді. Мысалы: «қанатты сөздер мен мақал–мәтелдер шешен сөйлеуге дағдыландырса, жұмбақтар – тұспалдап сөйлеу мен тапқырлыққа, жаңылтпаштар – әрбір сөзді дәл, тура айтуға, танымдық – күрделі ойлай білуге, өмірді тануға жетелейді» [62].

Жаңылтпаш баланы белсенді әрекетке үндейді. Бұл – жаңылтпаштың жанрлық ерекшелігін тануда өте тиімді қолданылған педагогикалық тәсіл.

Жаңылтпашта баланы ойландырап терең философиялық ой жатады. Дыбыстық ұқсастық пен әуезділікке көмкерілген сөздердің астарында мазмұнды мағынаның жатқандығын аңғарамыз.

Келе жатқан қариялар ма екен?
Қариялардың айтқаны жастарға дари алар ма екен?
Қариялардың қағидаларын
Жастар жариялар ма екен!

Жариялай алмай тағы ұялар ма екен [63]! – деген жаңылтпашта әрбір сөз жай ғана айтылып қоймай, бала өміріне қатысты нәрселерге баланады. Баланы дұрыс та айқын сөйлеуге үйретуді мақсат етумен бірге, жаңылтпаштарда үлкен ойға шомдыратын тәсілдер де қолданылады. Жаңылтпаштың негізгі мақсаты – балалардың тілін ұстарту.

Жаңа жаңылтпаш жанрын жасаудың тағы бір тәсілі бұрыннан бар жаңылтпаштың құрылысын ғана алып, сол ізбен жаңа жаңылтпаш құрау. Бұл жағдайда бұрынғының кейде ырғақ, ұйқас, дыбыс үйлестігіне дейін сақталады, бірақ, жаңылтпаштың мағынасы басқа болып шығады. Мысалы,

Халықтық жаңылтпашта:

Көк көкпек көк пе?

Көп көкпек көк пе?

Жаңа жаңылтпаш (авторы Е.Өтетілеуов):

Көк көп,

Көп көк;

Көк шөп,

Көк жеміс көк,

Көк теңіз көк.

Көкөніс көк,

Көгершін көк.

Көк аспан көк,

Көк тастар көк.

Көк көп,

Көп көк.

Халықтық жаңылтпаш:

Қарамайлы қарағайды,

Кесейін бе, кеспейін бе?

Қазықтағы қара тайды,

Шешейін бе, шешпейін бе?

Жаңа жаңылтпаш (авторы Ж.Смақов):

Қара майын қарағайдың

Қаламаймын, жаламаймын.

Қолы қатты қара ағайдың

Қасына енді жоламаймын.

Жаңа жаңылтпаштардың дені қосымша, жанама дәлелді керек етпейтіндей күшті логикаға құрылып, мағынасы әрі дәл, әрі айқын болып келеді. Себебі, жаңылтпаштың өмір тәжірибесінде әбден айқындалып, анық болған шындыққа негізделуінде. Мысалы,

Тоқтар сотқар

Үйден шықты,

Үйреншікті

Ақ мысықты

Сүйреп шықты. (М.Әлімбаев)

Шемішке шақсаң шақ,

Шапшаң шақ.

Шөбіңді шапсаң шап,

Шапшаң шап. (Қ.Мырзалиев)

Оқуға салақтар
Тек кітап парақтар,
Сабақта алақтар,
Далада далақтар. (Қ.Баянбаев)

Арқарбай
Арқарлар атты.
Шалқарбай
Арқарларды атқа
Арта алмай,
Арқарбайға
Айқайлап жатты. (Е.Елубаев)

Осы жаңылтпаштардың қай-қайсысы да күнделікті өмір тұрмысынан туған. Бұлар ақындық тәжірибенің әбден жинақталған, екшелген нақты қорытындысы іспетті.

Авторлық жаңылтпаштардың мағынасы астарлы, құрылысы ықшам, жинақылығымен қатар, ол көркем де әдемі, тілге орамды, айтуға ыңғайлы. Жаңылтпаш – ауыз әдебиетінің жылдан жылға дамып, өңделіп отыратын өміршең түрі. Ол жаңа заманға сай мазмұнын байыта береді.

Жаңылтпаштардың сөздері «қара сөз» түрінде, кейде «өлең секілді» ұйқасып келеді. Мысалы,

Қара бүркіт томағасын түсірді,
Оны мен томағаламай кім томағалайды,
Оны мен томағаламай кім томағалайды.

Немесе,

Ар жақтағы Құдияр құдам еді,
Ол мені құдаламады,

Мен оны құдаламадым [30, б. 207-208], – дегендей соңғы екі жолы қайталанып айтылады.

Жоғарыда жаңылтпаш «қара сөзді» және «өлең сөзді» болып екіге бөлінеді дедік. Прозалық жаңылтпаштардың өзі де өлеңге бергісіз өрнекті болып өрілуіне халық фольклорынан мысалды мол табамыз.

Қара сөз түріндегі жаңылтпаш мынадай болып келеді:

«Шымдай шытырмаш, ол шытырмашты мен шым-шытырмаштамай, кім шым-шырмаштайды?»

Бірақ мұндай «қара сөз» түріндегі жаңылтпаш сирек кездеседі. «Ұйқас» тақпаққа да, жаңылтпашқа да ортақ негізгі бейнелеу тәсілі. Алайда, тақпақтардың өлең құрылысына қарағанда жаңылтпаштардың өлең құрылысы тым шағын, қарапайым болып келеді. Онда өлеңдік үйлесім, әсем ұйқастардан гөрі дыбыс ойнату, тіл оралымына ауыр сөздерді термелеу басым болып келеді. Дегенмен ішінара:

Жаңбыр жауып келеді қар аралас,
Бір топ кемпір келеді шал аралас,
Тауға қайың бітеді тал аралас,

Бір топ сиыр келеді тана аралас [64, б. 21]. – тәрізді «Қара өлең» үлгісіндегі шумақтар да кездеседі»

Немесе,

Айыр атанды жүк қартайтар,

Семіз қойды май қартайтар.

Күйгелек менің атамды

Жас қартайтпас, ой қартайтар [30, б. 210], – сияқты нақыл сөздерге ұқсас келетін жаңылтпаштар да бірен-саран болса да бар. Жалпы жаңылтпаштың ұйқасты, үйлесімді тілмен келетін өлеңдік үлгісі де бала тілін ширатуға септігін тигізеді. Мысалы, «Алаңғасарларша алаңғасарланбасаңшы,» – деген «қара сөзге» құрылған жаңылтпаш болса,

Қызым жүзім же,

Жүзім үзіп же.

Немесе,

Пышағы кесті, жанышты,

Шанышқысы шанышты [29, б. 101-123], – деген жаңылтпаш «өлең сөзге» құрылып айтылады.

Қарасөзді жаңылтпаш кемі екі сөзден құрылады. Бұл жаңылтпаштарды көркем сөз етіп тұрған мағыналарының тапқырлығымен қатар ішкі ұйқастары және сөйлем құрамындағы сөздердің өзара үйлесімді келуі мен дыбыстық қайталаулар. Алайда, екі сөзден онша мағыналы, көркем жаңылтпаш жасалмайды, мазмұны да аса айқын болмайды. Сондықтан екі сөзден құрылатын жаңылтпаштар саны онша көп емес. Одан гөрі үш және төрт сөзді жаңылтпаштар саны басым. Құрамындағы сөздер көбейген сайын «қара сөзді» жаңылтпаштардың мазмұны да кеңейіп, мағынасы тереңдей түседі, әрі көркемдеу мүмкіндігі де артады.

Жаңылтпашты жанрлық тұрғыдан қарағанда қазақ жаңылтпаштарының көпшілігі «өлең сөзге» құрылған. Тіпті «қара сөз» деп жоғарыда айтып өткен жаңылтпаштардың өзін өлең тармақтары ма деп қаласыз. Өйткені белгілі өлшемі бар, ырғақты, көркем сөйлемдерден құралған. Бірақ өлең болуы үшін ең кемі екі тармақты болуы шарт. Көбінесе өлең сөзді жаңылтпаштар қос мағыналы болып келеді, оған қарағанда көп мағыналы жаңылтпаштар сирек кездеседі.

Жаңылтпаш жанры халықтың тұрмыс-тіршілігіне, қоғамдық өміріне байланысты туындағандықтан, оның тақырыбы да көп және әр алуан. Олай дейтініміз, халықтың тұрмыс-тіршілігі әдет-ғұрпы мен салты, дүние танудағы көзқарасы, шаруашылығы мен кәсібі, қуанышы мен қайғысы, ақыл-өсиеті т.б. жаңылтпаш жанрының негізгі тақырыбы болып табылады. Яғни, бір сөзбен айтқанда қазақ халқының күнделікті өмірдегі сан түрлі тұрмысының көрінісі.

Жаңылтпаш «қара сөз» және «өлең сөз» түрінде кездеседі дедік. Ал өлеңдік ерекшелігі, құрылысы бірен-саран ғалымдардың еңбектерінде ішінара, жол-жөнекей әңгімеленетіні болмаса, күні бүгінге дейін арнайы зерделене қойған жоқ. Ал орыс жаңылтпаштарының өлеңдік құрылысы соңғы жылдары арнайы зерттеу нысанына айналып отыр. Біздіңше, жаңылтпаштың поэтикалық заңдылығына көп уақыт зер салынбаған, себебі сол жаңылтпашты поэзия деп

танымау. Шындығында, ауыз әдебиетінің шағын формалы жанрлары мақал–мәтел де, жұмбақ та, жаңылтпаш та – өлең. Сонымен, жаңылтпаш – тарих. Жаңылтпаш – әдебиет. Ол халық өмірін, табиғат құбылыстарын бейнелейді. Керек десеніз, жаңылтпаш жанры – халқымыздың әр кездегі тұрмыс-тіршілігінің айнасы, әдеби-тарихи шежіресі міндетін де атқарады.

Жаңылтпаш жанрының шумағы құрылысына қарай қос тармақты, үш тармақты, төрт тармақты және көп тармақты болып келетіндігі белгілі. Жаңылтпаш шумағының ең кішісі екі тармақтан тұрады. Тармақтың толымдысы, толымсызы болады.

Доп теп,
Тек,
Дөптеп кеп теп.

немесе:

Іске іскер,
Істі
Іскер істер [29, б. 51-170].

Толымсыз шумақтар жаңылтпашта және ауыз әдебиетінің кейбір ұсақ жанрларда ғана кездеседі.

Қос тармақты жаңылтпаш шумақтарының көбісі толымды болып келеді:

Айтыс болып жатыр,
Тартыс болып жатыр,
Айтыс қай тұста,
Көкпар тартыс қай тұста? [68, б. 78].

немесе:

Есеннің шешесін көрдім,
Шешесін кеше көрдім,
Кеше көшеде көрдім,
Көшеде нешеде көрдім? [29, б. 57].

Жаңылтпаш шумақтарында тармақтардың үнемі ұйқасып келуі шарт емес, теңдес мағыналы дербес жаңылтпаштар бірыңғай буын-бунақта тұрып–ақ үш тармақты шумақ құрай алады.

Бір қыз кесте тікті,
Кестесін түсте тікті,
Кеште тікті [68, б. 80].

Жаңылтпаштың тармақ саны мен тармақтағы буын саны неғұрлым шағын болса, шумақ соғұрлым жинақы да ширақ естіледі. Ал, екі тармақты жаңылтпаш шумақтары үнемі ұйқасқа құрылмайды, бірыңғай буын-бунақта, бір ырғақта тұрып–ақ ұйқассыз тұрыпта мағына құрай алады.

Малға қорек керек,
Оған жарма, кебек те керек.

Өлең сөзді жаңылтпаштардың көпшілігі осындай екі тармақты шумақтан жасалады. Бұған қарағанда үш тармақты шумақтар әлдеқайда сирек кездеседі.

Көпке бекер өкпелеме,
Өкпе етпе,

Тектен-текке өкпелетпе [29, б. 82-110].

Төрт тармақты жаңылтпаш шумақтарында шұбыртпалы және аралас ұйқастар да ұшырасады, бірақ ондай ұйқастар төрт тармақтардан гөрі үш тармақты, әсіресе көп тармақты шумақтарға тән.

Көп тармақты жаңылтпаш шумағының ұйқасы, әдетте, айнымалы келеді. Бірінде шұбыртпалы ұйқастың, екіншісінде, шалыс ұйқастың өлшемі басым болады.

Шуақтаған ботамды,
Шуға апарып шудаладым.
Шудалаған шудасын
Суға салдым,
Судан алдым,
Суға малдым [30, б. 209].

Жаңылтпаш жанры құрылысында қайталаулар ерекше орын алады. Олар үш түрлі болып келеді. Дыбыс қайталау, буын қайталау және сөз қайталау. Дыбыс қайталау мен буын қайталау, әдетте жаңылтпаштардың үндестігін арттырып, көркейту қызметін атқарады және көбінесе қайталаудың бұл екі түрі жарыса қатар жүреді. Мысалы:

Көктеуге көктемде көп келдің бе?
Көктеуді көктемде кеп көктедің бе?
Көктіде көп көктетпей кеткенің бе?
Көктің де көгергенін көп көрдің бе? [46, б. 208].

немесе:

Тайлақ базардан
Қармақ алмақ,
Көлге бармақ,
Қармақ салмақ [29, б. 142].

Жаңылтпаштар құрылысында сөз қайталаудың да мәні зор. Сөздер көбінше тармақтардың аяғында қайталайды және ойды жалғастыру, бір шумақта тұрған тармақтарды бір-бірімен байланыстыру қызметтерін атқарады.

Шұнақ құлақ лақ,
Бұлаққа барады.
Бұлақ жағасындағы
Құраққа барады.

немесе:

Үйде неше шал отыр?
Көсе шал отыр.
Тақиясы шошайып шақша бас
Шоқша сақалды шал отыр.

Қайталау бірде ой мен тармақтар арасын байланыстыру үшін қолданылса, бірде толымсыз буындарды толықтырып, ұйқасты күшейту қызметтерін атқарады.

Киген тоны –
Оңды тон ,

Өнді тон [29, б. 78-153-161].

Сөйтіп дыбыс, буын және сөз қайталау жаңылтпаш жасаудың және оның мағынасын, байланысын тіпті ұйқасын күшейтудің бір тәсілі болып табылады.

Жаңылтпаш жанрындағы қайталау – бала зейіні мен логикасын дамытады. Бала жаңылтпашты қайталау барысында сандармен танысып, оларды есте сақтайды. Келтірілген жаңылтпаш баланы ең алдымен санау мен саралауға, есепке үйретіп, бала зейінін, логикасын, тілін жаттықтырып, ең бастысы санаумен ұғымдарды анықтауды үйретеді. Балаларды көптеген танымдық мәні бар нәрселермен таныстырып, дүнетанымын кеңейтеді. Бала осы сияқты өзін қоршап жатқан көптеген құбылыстар және заттармен танысып, олар жөнінде мәліметтер алады, сонда-ақ, ұлттық салт-дәстүр мен танымға қатысты ұғымдардан хабардар болады.

Жаңылтпаштың бала тілін жаттықтыруға байланысты қызметі – оның басты міндеті. Бұл орайда, жаңылтпаштың тілге ауыр оралатын дыбыстардан құралатынын ерекше ескерген жөн. Әсіресе:

«Ара, ара аралар,

Орманның бойын аралар.

Гүлдерден сорып бал алар,

Алысқа ұшып бара алар,

Бал тәтті ғой балалар!» [48, б. 347]. – деп келетін «р» дыбысына

жаттығуға арналған жаңылтпаштар өте көп. Осы «р» дыбысына қатысты мынадай жаңылтпаштарды айтуға болады:

Рүстем

Үстеп,

Үстем қарайды.

Үстем.

Рүстем

Үстен қарайды.

Рысты теріс дейді дұрысты,

Рысты алты бұрышты

Жеті бұрыш дейді.

Жеті бұрышты екі бұрыш дейді.

Рысты шымыр шыңдалған,

Бұрышты үшбұрыш құрысшы.

енді бір жаңылтпаштарда:

«Есік алдындағы отынның,

Шырпылырағынан ала кел,

Томарлырағынан ала кел,

Тамырлылырағынан ала кел,

Бүрлірегінен ала кел,

Түбірлілірегінен ала кел» [29, б. 57-125] – сияқты айтуға өте ауыр

көп буынды сөздерден құралады.

Жаңылтпаш жанры – балалардың логикалық ойлау жүйесін сөз ойната отырып дамыту, сөздердің мән-мағынасына үңілдіру, сол арқылы болашақта шешен де ұтымды сөйлеудің негізін қалауды көздейді. Яғни, жаңылтпаш – балалардың тез де, жаңылыспай, дыбыстарды қатесіз анық айтуына үйрететін өлең-ойын. Оның ойындық сипатын балалардың бір-бірімен жарыса кезекпе-кезек айтысуынан көреміз. Ол тіл жаттықтыру мақсатын ғана көздеп қоймайды, жаңылтпаштағы сөз дұрыс айтылмаса, тыңдаушы құлағына мүлдем басқаша естіліп, айналасына күлкі туғызады. Мысалы:

Ақ тай ақ па?

Қара тай ақ па? [30, б. 203] – деген сияқты жаңылтпашты интонацияны дұрыс сақтамай, жылдам айтса:

Ақ таяқ па?

Қара таяқ па? – болып мағыналық жағынан мүлдем өзгеріп кетеді.

Әрине, жаңылтпаштың ойнақы айтылуы балалар үшін оңайға түспейді, сондықтан да балалар ұқыптылықпен, сабырлылығын, еске сақтау қабілетінің күштілігін де ескергені жөн болады.

Жаңылтпаштың сөз ойнатып, балаларды қызықтыратын қисынды ұйқас, эмоциялық реңі бар.

Шілікті шаптым,

Жілікті астым,

Шілікті жақтым,

Жілікті шақтым [30, б. 207], – дегендегі «Шаптым, астым, жақтым, шақтым» сияқты толымды ұйқаспен қоса, бұл жаңылтпашта сөздерді мағыналық жағынан да ойнату бар, бала сөзді тез айтуды ғана емес, логикалық қисынды бұзып алмауды да жадында сақтайды.

Жаңылтпаш сөздердің бірнеше сөйлемнен құрылған, күрделенген түрлері де бар. Мұнда әр дыбысты дұрыс айтумен қатар, сөздердің мағынасын бұрмаламай сөйлеуге үйрету шарттары қойылған:

Мынау қай арал?

Қайың менен тал арал.

Талға қарға ұялар,

Тарғыл иттің құйрығы

Талға оралар, талға оралар [30, б. 205], – деп айтылатын түрлері көп.

«Балаларға арнап жазылған өлеңдердің денін тәлім-тәрбиелік мәні бар тақпақтар құрайды. Ал тақпақ дегеніміз – ырғақпен ұйқасты ойды бейнелеу тәсілі негізінде пайдаланатын әрі көркемдік амал ретінде қолданылатын «поэзиялық форма» [65, б. 81].

Жаңылтпаштардың өлең құрылысы шағын, қарапайым болып келеді. Онда өлеңдік үйлесім, кестелі ұйқастардан гөрі дыбыс ойнату, тіл оралымына қиын сөздерді айту басым.

Қызғалдақ сарғалдақтарға,

Қызыл дақтар сары дақтарға,

Сарғалдақ қызғалдақтарға,

Сары дақтар қызыл дақтарға ұқсай ма?
Қызғалдақтар сары дақтарға,
Қызыл дақтар да сарғалдақтарға,
Сарғалдақтар қызыл дақтарға,
Қызғалдақтар сарғалдақтарға
Қызыл дақтар сары дақтарға,
Сарғалдақ қызғалдақтарға,
Сары дақтар қызыл дақтарға ұқсамайды.
Қызғалдақтар қызғалдақтарға,
Қызыл дақтар қызыл дақтарға,
Сарғалдақтар сарғалдақтарға.
Сары дақтар сары дақтарға ұқсайды, уһ! [29, б. 103].

Жаңылтпаш сөздер мен дыбыстарды қиындата қайталау, айтқанда тіл мүдіретін сөйлемнің бөлігін шапшаң, жиі қайталау арқылы тіл ширатуға лайықтап құрылады.

Мысалы:

Ай, Тайқарбай, Тайқарбай
Қойынды майқараға жай Тайқарбай,
Тайқарбай Майқарбайлар толып жатыр,
Ай, Тайқарбай дегенің қай Тайқарбай [47, б. 226].

Өлең жаңылтпаштардың ырғақтамасы әрқилы, төрт буындысы да бес буындысы да, аралас буындылары да кездеседі. Неғұрлым қысқа буынды болса, соғұрлым жаңылтпаш балалардың жаттап айтуына ыңғайлы, оңтайлы.

Халықтық шығармалардың ішінде баланы дұрыс та айқын сөйлеуге үйрететін, тілін ұстартуға жаттықтыратын жанрдың бірі – жаңылтпаш. Үлкен кісілер, оғаштау естілетін бұрма сөздер тудырып, өңін айналдырып жіберетін жаңылтпаштарды қоспағанда, бұл жанр – көбіне балаларға арнайы айтылатын, соларға тән әдеби мұра. Олай дейтініміз жеке дыбыстар мен айтылуы қиын кейбір сөздерді дұрыс айтуға үйрету – ол көбіне көп балаға ғана тән нәрсе. Мұнда міндетті түрде оқыту арқылы ғана емес, баланы талғамы күшті қызық та көркем сөздерге әуестендіру, соған баланы еліктіру арқылы жаттығу жұмысын жүргізу үшін қолданылған шеберлік мектебі десе де болады. Алдымен бұған үлкендер тарапынан көмек пен қолдау көрсетіледі. Өйткені баланың тіліне, оның әрбір айтқан сөзіне түзету енгізе отырып, дұрыс бағытта сөйлеуге қызықтырады.

Балалардың көпшілігі он жасқа келгенге шейін кейбір сөздерді, небір жеке дыбыстарды айта алмайтындары да кездеседі. Осы сияқты кемістікті болдырмау үшін, қазақ халқы баланы жас кезінен дұрыс сөйлеуге үйретуді ерте кезден–ақ мақсат еткен.

Жаңылтпаштардың әрбір сөйлемінде баланың тілі келіңкіремейтін «р» дыбысының әлденеше қайталанып келуін де ескерген. Бұл дегеніміз дыбысты қайта-қайта айтқыза отырып, дұрыс айтқызуға үйреткен. Мысалға: «Қырық қырықтық, қырық сырықтық» дегенде бар сөйлемнің әр сөзінде «р» дыбысы айтылып, оның сырт тұлғасымен мен айтылуы жағынан да, мағыналық ұйқасы жағынан да бір–біріне жақын тұрған «қырық, қырықтық, сырық» деген сөздерді

бір-бірімен шатастырып, олардың орнын алмастырып алмау үшін де, дұрыс сөйлеуге жаттықтыру мақсатында сөздерді әдейі осылай құрған.

Бұл балалардың сөз байлығының мол болуына септігін тигізеді.

Торта қойдым,

Орта қойдым.

Орта қойдым,

Жорта қойдым [48, б. 334], – дегенде де «р» дыбысын дұрыс айтқызуға арналғаны белгілі.

Жаңылтпаш – халық әдебиетінің дәстүрлі жанры. Әдеби дамуда қолданыс ерекшеліктеріне орай бейнелілік өрімдерінде авторлық мәнер даралықтары аңғарылады. Ақын М.Әлімбаевтың жаңылтпаштарында осы дәстүрлі жанрдың құрылымдық аясында халық даналығының парасат мен ұлағаты айтылады:

Сауын бие ұстаған саба ыстайды,

Саба ыстаған сары қымызды

Бабында ұстайды.

немесе:

Өндірісте өндіре істер

Ол – бір іскер [29, б. 121-130].

Бұл жаңылтпаштар, біріншіден, қазақ халқының ата кәсібінен, екіншіден, еңбекқорлығынан хабар береді. Сонымен қатар, балаларды «сауын бие», «саба» деген этнографиялық ұғымдармен таныстырады. Қазақтың ұлттық-этнографиялық ел тұрмысы, ата-бабалардан сақталған әдет-ғұрыптарын танытатын бейнелілік өрнектермен әсерлі бейнеленеді. «Өндіріс, іскер» деген сөздердің астарында жатқан мән-мағына баланы ойландырады сөзсіз. Бұл – қазақ әдебиетінің ежелгі дәстүрі сөз өнерінің халықтық негіздері сақталуының көрінісі.

Ақын да өз тұрмысының уақыт пен кеңестік жүйесіндегі этнографиялық болмысына тән сипаттарды даралап, жырлауды тақырып желісінде тұрақты сақтады. Нақтылап айтқанда, қазақ ауылының ұлттық-этнографиялық сипатын жаңылтпаш жанрында жан-жақты бейнелеу – қаламгердің даралығын танытатын стильдік ерекшелік. Ал ең бастысы, бұл жаңылтпаш болғандықтан, ол бала тілін дамытып, тілін ұстартады. «Ұстаған» және «ыстаған» сөздері баланы шатастыруы мүмкін. Дегенмен, бала әр сөзге мән беріп, оны дұрыс дыбыстап айтуға жаттығады. Осындай ерекшеліктеріне қарай жаңылтпаштар балалардың оқуына да, жаттап айтуына да лайықты.

Омар, Ғұмар

Ұмар – жұмар алысады.

Үйме– жүйме

Үлгек – түйме тағы ұшады.

Ұшпа–лақпа

Ұшқалаққа

Жете алар ма

Ұшқан ат та?! [67, б. 19-23].

М.Әлімбаевтың жаңылтпаштарының қайсысын алсақ та, олардың астарында терең мән-мағына жатады. Ақын достық, жолдастық мәселесін айтқанда, балаларға көбірек адамгершілік сипатқа жатпайтын жат мінездердің барлығынан аулақ болуды көздейді. Қаламгер көрген-білгенін, тәжірибесін, арман-мақсаттарын және келешегінің баянды болуын соларға үлгі, өнеге етіп ұсынған.

Кім ер?

Кім ез? –

Танытар мінез.

Кімдер ер,

Біледі ел! – деген М.Әлімбаевтың бұл жаңылтпашы, Ақын Ә.Табылдының төмендегі жаңылтпашындағы пікірімен үндес:

Ермін десең,

Ерінбе сен:

Еңбегің мен

Еліңе сен [68, б. 180]

М.Әлімбаев «Кім ер? Кім ез? Танытар мінез», – деп қайсарлық пен табандылыққа шақырып, қысқа да нұсқа тұжырымдайды. Ал Ә.Табылды балаларды еңбек етуге үндейді. Жаңылтпаш арқылы баланы тәрбиелеудегі негізгі мақсат оны алдымен еңбектенуді сүйе білуге үйретуді көздейді.

Жаңылтпаштағы дыбыстық қайталаулар мен омонимдердің қолданылуы оған ойнақылық дарытып тұр. Ақындардың балаларға ұғынықты әрі көркем эстетикалық әсерлі сөздерді іздеп табатыны да шеберліктен туған.

Ә.Табылдының:

Қасықтап ас ұртта,

Ас ұрттап асықпа!

Асыққан ас ұрттап,

Жасық па, пасық па? [68, б. 37].

Міне, осының бәрі жаңылтпаш жанрының жасалу жолымен бала тәрбиелеудегі өзіндік ерекшелігін танытады. Елтеп сынау арқылы да оларды дұрыс сөйлеуге, өздерін өздері дұрыс алып жүруге үйретуді көздеу ақын жаңылтпаштарының басты мақсаты болып табылады. Балаларға терең ой салумен қатар, оларды көркем және образды сөйлеуге жаттықтырады, сөз байлығын, сөздік қорын дамыта түседі. Оларды жарқын болашаққа тәрбиелейді.

Ақ тайым да,

Ағатайым да

Бірге келді.

Жақ атайын, – деді ақ атайым,

Жақ жоқ, ақ атайым! – деді ағатайым, – деген М.Әлімбаевтың жаңылтпашында «ақ атайым», «ағатайым» деген омофондарды қолдану арқылы балалар екі түрлі жазылғанымен айтылуы бірдей сөздермен жете танысады. Сонымен қатар, тілдегі дыбыс үндестігі, ілгерінді, кейінді ықпал заңдылықтарын үйретуде осы тәрізді жаңылтпаштарды айтқызудың маңызды екендігі белгілі. Бала көп нәрсенің сырына қанығып, ойланады, ізденеді.

Жаңылтпаш жанрындағы сөзді ойнатудың тағы бір тәсілі – омонимдерді қолдану. Бұл тәсіл жаңылтпаштарды ойнақы, тартымды ету үшін Мұзафар ақын да қолданған.

Ұзақ

Ұзаққа ұшты.

Ұзақ

Тұзаққа түсті [29, б. 149].

Қайталанған сайын жаңа ұғым, көрікті ой тудыратын не үстеме мағына беретін, бас-аяғы тұжырымды, белгілі бір мазмұнға құрылған жаңылтпаштағы «ұзақ» деген құс аты мен арақашықтықты білдіретін «ұзақ» сөздерін қатар қолдану арқылы, ақын біріншіден, балалардың тілін ширатса, екіншіден, балаларды «ұзақ» деген құспен таныстырады, ол туралы мәлімет береді. Осы жаңылтпашта «Ұзақ» деген сөз екі рет қайталанған. Автор әр сөзді орнын тауып қолдана білгендіктен, бала көңіліне ойнақы, эстетикалық сезім тудырып, жаңылтпаштың көркемдік әрін де, мән-мағынасын да арттыра түскен. Қайталанған ой бала көңілінде тез жатталады. Мұның өзі – баланың тілін дамытып, өмірді тереңірек түсінуге көмектеседі. Өзін қоршаған ортамен таныстырады, сол арқылы олардың өзіндік ерекшеліктерін байқатады. Балалардың сөйлеу мәдениеттілігін арттырады.

Бірінші тарау бойынша тұжырым

Бүгінгі әлемдік мәдениеттің бір бөлігі саналатын әдебиеттану ғылымының фольклормен байланысын қарастыру қазіргі ғылымның алға қойған өзекті мәселелердің бірі. Бұл байланыстың динамикасын жан-жақты анықтау, түрлі кезеңдердегі негізгі мазмұнын зерделеу бірінші тарауда басты негізге алынды.

Бірінші тарауда фольклортанушы ғалымдар Ә.Диваев, С.Сейфуллин, А.Байтұрсынов еңбектеріндегі жаңылтпаштың хатқа түсу, жариялану кезеңдері жөніндегі тұжырымдарына шолу жасай келе, халықтық мұраның шығу тегі, ежелгі мифтік сана мен халықтық наным-сенімге тікелей байланысты екендігі салыстырыла талданды.

Жаңылтпаш жанрының пайда болуы мен дамуы тілдің дамуымен, әлеуметтік, қоғамдық қажеттіліктермен, ұлттық мәдени және салт-дәстүрмен де біте қайнасқан тарихи процесс фольклоризм концептісін толықтырады. Ерте кезде тіл дамыту құралы ретінде өмірге келген жаңылтпаштардың дами келе күрделіленіп, жаңа сипатқа ие болған әлеуметтік мәні айқындалды. Уақыт талабына сай көркем әдебиетке, балалар әдебиетіне, және қоғамдағы әртүрлі саяси көзқарастарға сын айтудың икемді құралына айналғандығы туралы зерттеулер сараланды.

Қазақ жаңылтпаштарының зерттелу өрісі тіл білімінің, фольклордың, әдебиеттанудың, этнолингвистиканың және педагогиканың шекарасын қамтитындығы дәлелденіп, шолу жасалды. Кеңестік және тәуелсіздіктен кейінгі кезеңдердегі ғалымдардың зерттеулері, жаңылтпаштардың әдеби маңызын, тілдік құрылымын, қолданылу аясын, тәрбиелік маңызын тереңірек түсінуге, танып-білуге және зерттеуге зор мүмкіндік берді. Сондықтан жаңылтпаштар тек

балаларға арналған тілдік жаттығу ғана емес, сонымен қатар тұтас қазақ мәдениетінің, ұлт руханиятының, заманға сай дүние-танымының айнасы екендігі жүйеленді.

Қорыта айтқанда, қай елдің фольклор тарихын алсақ та, жаңылтпаштың бұрынғы кездерде бала тілін ұстарту, бала психологиясын әсемдікпен сұлулық арқылы баурап, қоршаған орта деген танымы мен көзқарасын дамытуда ерекше орыны бар жанр екенін көреміз.

2 ЖАҢЫЛТПАШ ЖАНРЫНЫҢ ТАБИҒАТЫ МЕН КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2.1 Жаңылтпаш жанрының қоғамдық-әлеуметтік қызметі

Демек, жаңылтпаш жанрының қоғамдық-әлеуметтік қызметі фольклорды зерттеумен қатар, қазақ мәдениеті мен әдебиетін және тілін дамытуда ерекше орын алады. Ол анау айтқандай тіл дамыту құралы ғана емес, бүгінгі қазақ қоғамының өміріндегі уақыт күттірмейтін түрлі әлеуметтік мәселелерді, әр көзғарастағы адамдар арасындағы күрделі қарым-қатынаты, ата-бабадан жалғасқан ұлттық дәстүр мен құндылықтарды қаз-қалпында жеткізетін аса маңызды құрал болып табылады. Біз тілге тиек етіп отырған жаңылтпаштың қоғамдық-әлеуметтік қызметі, мазмұны, ерекшелігі, қоғамда атқаратын қызметі жағынан көп қырлы және көп функционалды болып келеді. Атап айтар болсақ, тәрбиелік, ойындық, білім беру, әлеуметтік қатынастарды реттеу, көрсету және халықтың әлеуметтік, психологиялық қалы мен жай-күйін таныту, білдіру сияқты аспектілер бар.

«From the perspective of ethnic and cultural studies, tongue twisters represent more than playful verbal artifacts; they serve as micro–texts through which cultural memory, social norms, moral values, and collective identity are transmitted across generations. Examining tongue twisters within this framework allows for a deeper understanding of how oral folk genres participate in the construction and preservation of ethnocultural identity in Turkic societies» [69, б. 229].

Аудармасы: *(Этникалық және мәдени зерттеулер тұрғысынан алғанда, жаңылтпаштар тек ойын-сауық сипатындағы тілдік үлгілер ғана емес; олар мәдени жады, әлеуметтік нормалар, моральдық құндылықтар мен ұжымдық бірегейлік ұрпақтан-ұрпаққа берілетін микромәтіндер ретінде қызмет етеді. Осы тұрғыдан жаңылтпаштарды зерделеу ауызша халықтық жанрлардың түркі қоғамдарында этномәдени бірегейлікті қалыптастыру мен сақтауға қалай қатысатынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді).*

Жаңылтпаш арқылы ұрпақты тәрбиелеуде мәдени жад, әлеуметтік нормалар, моральдық құндылықтардың білім берудегі атқаратын қызметі өте ауқымды болып келеді. Ол жас ұрпаққа берілетін микро мәтіндер арқылы тілдік тұрғыдан дамытып, сөздік қорын байытуға және дұрыс көркем сөйлеуге баулиды. Ал, ауызша халықтық жанрлар, түркі қоғамындағы этномәдени бірегейлікті қалыптастыру мен сақтау және оны тереңірек түсінуге жетелейді.

Жаңылтпаш жанрының қоғамдық-әлеуметтік қызметі барысында тәрбие мен білім беру басты рөл ойнайды. Өйткені, «тәрбиесіз берілген білім, адамзаттың қас жауы» – деп, әлемнің екінші ұстазы Әл-Фараби айтқандай, қоғамның дамуы мен халықтың әлеуметтік жағдайының жақсаруына саналы тәрбие мен сапалы білім, сау денелі ұрпақ ауадай қажет. Сондықтан жаңылтпаштар балаларды ана тілі мен сусындатып, тілдік тұрғыдан дамытуға, танымын тереңдетіп, сөздік қорын байытып, дұрыс та көркем сөйлеуге баулиды. Осылай тәрбиеленген тәуелсіз елдің өскелең ұрпақтары, ұлттық мәдениетпен дәстүрді сақтауға, өз ана тілі қазақ тілін, мемлекеттік тілді дамытуға және

құрметтеуге ықыласты келеді. Жаңылтпаштарды оқып–жаттау арқылы балалар дыбыстарды дұрыс айтып, мәнерлі сөйлеуге, сөздердің дұрыс айтылу ерекшелігін меңгеруге, тілдің құндылығы мен құнарлылығын сезінуге мүмкіндік алады. Мысалы,

Қырықбай Қиықбайға қырық қарады,
Қиықбай Қырықбайға қиық қарады [45, б. 79].

Мұндағы «Қырықбай», «Қиықбай», «қырық», «қиық» деген сөздер дыбысталу жағындағы ұқсастықтары арқылы қайталану барысында баланың есте сақтау қабілеті мен сөздердің дыбыс үндестігін сақтау, түсіну талғамы артады. Міне, бұл күнделікті өмірдегі тәжірибе барысында балалардың жан-жақты білім алуына үлкен ықпал етеді.

Жаңылтпаштарда әлеуметтік қарым-қатынаспен тұрмыстық қарым-қатынастар молынан қамтылып жатады. Мұнда халықтың өмір құбылысы, тұрмыс-тіршілігі, барыс–келіс, алыс–беріс, сауда–саттық, әдеби–мәдени шаралар, діни, салттық рәсімдер сияқты әлеуметтік қатынастарын сипаттайтын элементтерді қамтиды. Атап айтар болсақ, қалыпты тұрмыс, жағдайлар, дағдылы кәсіби қызметтер, адамдардың мінез-құлқымен отбасы мен қоғамдағы әртүрлі жағымды-жағымсыз рөлдері бейнеленеді. Мысалы,

Баласы шашын жібітіп отыр,
Атасы насыбайын үгітіп отыр.
Апасы түбітін түте алмай
Ұрысып отыр.

Баласы өрешеден құр ұрлады,
Анасы бұрқылдады,
Кебісі тырпылдады.

Біреулер жер басып жүр,
Біреулер «мөр» басып жүр.
Біреулер кері басып жүр,
Біреуді құры тер басып жүр [29, б. 29-38-42].

Міне, кейбір жаңылтпаштар ауылдың қарапайым тұрмысын немесе қаладағы қайнаған өмірдегі күрделі әлеуметтік жағдайларды осылай сипаттайды.

Жаңылтпаш сөздер жайдан жай айтыла салмайды. Жаңылтпаштың да қоғамдық мәні бар. Баланың тілін жаттықтырумен бірге, оларды айналасындағы неше алуан табиғат көріністерімен, қоғамдық өмірмен таныстыруға да әсер етеді. Сөз мағынасын бұрмаламай, бұзбай айтуға жаттықтырады. Балаларды жалықтырмау үшін жаңылтпаш сөздері қызық та, күрделі және ұйқасты болып келеді. Мұның өзі балалардың жаттап айтуына оңай да жеңіл болады.

Жаңылтпаш бала тілін ұстартып, дұрыс сөйлету үшін тек «р» дыбысына байланысты ғана айтыла бермейді. Айтылуы қиын және мағынасы жағынан бір–біріне жақын тұратын сөздерді айыра білдіру үшін де қолданылатын жаңылтпаштар бар. Сонымен қатар ашық та айқын сөйлеуге жаттықтыратын,

баланы достыққа, адамгершілік қасиетке тәрбиелейтін жаңылтпаштардың да қатары мол.

Қамаштан көріп қалашты,
Қалашқа Жарас таласты.
Бөлінсін десең қалаш тең,
Таласпа Жарас, Қамашпен [47, б. 226].

Айтылуы қиын сөздерді айқын айтуға үйрету арқылы оның мазмұнын түсінуге тәрбиелейтін жағы да ескерілген. Бұл жаңылтпаштағы «Қамаш», «Жарас» деген адам аттары мен «қалаш – зат есім, талас – етістік» сөздер жылдамдата айтылу барысында, айтушы бұл екі сөзді бір–бірімен алмастырып, шатасуы мүмкін. Ал, «қалаш» сөзі қазақы ұғымда «ортасы ойық дөңгелек нан». Жаңылтпашта «қалаш» ұғымын ұтымды пайдалана отырып, бала психологиясына сай, жеңіл суреттеулер арқылы, үнемі қайталанатын жағымсыз әрекеттерді меңзеп, танымдық мағына береді.

Бөлінсін десең қалаш тең,
Таласпа, Жарас, Қамашпен – деген жолдар, бір–біріне сыйластық, түсіністік, құрметпен қара, тәртіпті болып, үлкенді сыйласаң бәрі де жетеді деген ой балаға жаңылтпаш арқылы жеткізіліп, үлкендерді құрметтеуге баулиды. Ал, «қалаш» сөзі бұл күндері қолданыстан шығып қалған сөздер қатарына, яки архаизм сөздерге айналған.

Жаңылтпаштың негізгі мақсаты, тіл ұстартумен қатар өмірдің мәнін, тірліктің жолын, шаруаның қыр-сырын ойын арқылы бала санасына сіңіріп, тәлім-тәрбие беру болып табылады.

Сыпыра сөктім, сыпыра тіктім,
Сыпыра тіктім, сыпыра сөктім [48, б. 345].

Сыпыра – қамыр илейтін жарғақ тері. Қойдың немесе ешкінің терісінен иленіп жасалады. Бүктеуге, жинауға, алып жүруге, істетуге өте қолайлы. Кейде су болып немесе жыртылып қалмасын деп, сыртын матамен тыстап та қояды. «Сөктім, тіктім» – деген сөздер осыны меңзеп отыр. Дауыссыз «с» әріпіне басталып, «аллитерациялық» тәсіл қолданылған екі жолдық жаңылтпашта, «сыпыра» сөзі төрт рет, ал «сөктім, тіктім» сөзі екі реттен қолданылып, тек тез айтқанда жаңылыс кететіні болмаса, ойға да, тілге де жеңіл сезіледі. Осындай ұлттық бояуы қанық ұғым–түсініктер арқылы бала санасында тарихи сана жаңғырады» [66, б. 21].

Жаңылтпаш көне сөздердің поэтикалық ерекшеліктерін ашу үшін, халықтық дүниетанымына бойлау арқылы, қазақтың сөз өрнегіндегі өзіндік нақышын, даралық стилін сипаттау, бұл тақырыпты ашудағы міндеттердің бірі болып табылады. Оны мынадай мысалдардан да көруге болады.

Ұлытауда ұларлар бар,
Ұларларды ұстар ұландар.
Оларды орағыта қашатын,
Ұларлар айлалы ма?
Ұларларды орнынан басатын,
Ұландар айлалы ма? [29, б. 150].

Балаларды дұрыс та, анық, айқын сөйлеуін мақсат етумен бірге, кейбір жаңылтпаштарда оларды үлкен ойға жетелейтін тәсілдер де кездеседі.

Жақсы атты әп–сәтте,
Асқаттар ақсатты.
Ақсақты-тоқсақты,
Жаза алмай бас қатты.
Ақсатса жақсы атты,
Кім болар жақсы атты? [30, б. 204].

Мұның өзі баланы айқын сөйлеумен бірге, оларды үлкен ойға шомылдырады. Дұрыс сөйлеуге үйретумен бірге, дұрыс та әділ шешім айтуға дағдыландырады. Сондай-ақ контекстен тыс жеке тұрғанда тұлғасы да, мағынасы да бір сөздердің сөйлем ішінде әртүрлі мағынаға ие болатыны ажырата білуге де үйрететін амал–тәсілдердің барлығы жаңылтпаштардан айқын көрінеді.

Жаңылтпаштардың табиғатында, оның астарында балалардың ұлттық рухын, намысын оятатын жағы да ұмыт қалмаған. Ептеп сынау арқылы оларды дұрыс сөйлеуге, өзін-өзі тәрбиелеуге бағыттау да бар.

Әсен әсем билеймін деп әлек,
Қасен шешен сөйлеймін деп әлек.
Қасен қашан шешен сөйлеп еді?
Қашан Әсен әсем билеп еді?
Әсем билегендерін де, көргеміз жоқ,

Шешен сөйлегендерін де, көргеміз жоқ! [48, б. 348] –дегенде баланы жаттық сөйлетумен бірге, бір жағы сынай отырып, ынталандыру мен қайрау да бар. Әсем билеумен қатар шешен сөйлеуді де талап ету тілегі жатыр. Бұл тілек біздің бүгінгі өмірдің тілегі, мұнда жасөспірімдерімізге сегіз қырлы, бір сырлы, өнерлі де өнегелі болуды мақсат еткен. Бұдан жаңылтпаш жанрының да тәрбиелік, қоғамдық үлкен маңызы бар екені көрінеді.

Қазіргі қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерінің бірі М.Әлімбаев балаларға арнап қай жанрда болмасын, өнімді еңбек еткен қаламгер. Ақынның жаңылтпаштары да қазақ балалар поэзиясының алтын қорына қосылған туындылар екендігі белгілі.

Жаңылтпаш,
Жаңылтпас,
Жаңылар аңғырт жас
Сөзіне салғырт бас.

Қаламгер осы жаңылтпашында балаларды ұқыпты, ақылды болуға шақырады. Осылайша жаңылтпаш жаттауға және қателеспеуге үндейді. Немесе:

Ұшты, үшкір, ұшқыр үш жебе алдым
Үшеуі де үшкір, ұшқыр деп алдым [29, б. 150].

Осындағы бір–бірімен үндес «ұшты», «үшкір», «ұшқыр», «үш», «үшеуі» сөздерін тез айтқанда, бала жаңылысып, бірінің орнына бірін ауыстырып алуы мүмкін. Сондықтан осындай жаңылтпаштар көмегімен балалар әрбір әріптің ерекшелігін таниды. Бір дыбыстың жуан, жіңішке нұсқаларының өзі сөз

мағынасын ажыратуда шешуші рөл атқаратындығы жаңылтпаштарды айту барысында аңғарылады. Бала тілін ұстартуда, әсіресе дыбыстарды қатесіз айтуда осы сияқты жаңылтпаштарды айтқызудың маңызы зор. Жаңылтпаштың идеялық–композициялық желісінен қазақтың ұлттық сөз өнері мұраларындағы дәстүр мен өнер арасындағы үндестік заңдылығының ұлағаты танылады.

Мына бір жаңылтпаштар халықтың тілі мен әдебінде кездесетін әлеуметтік ұстанымдары, өмірге, адамдарға деген күдік пен күмәнді, күнделікті өмірде ойда жоқта табан асты тап болатын, күлкілі жағдайларды көрсетеді. Мысалы,

Қиқымгүл жақтырмай қимылды,
Қыртып, қылқиып, қылмиды.

Оны даттап, таптап, қақтап,
Өзін ақтап, нақтап, мақтап,
Басқадан мін таппақ қаптап.

Су жаңа, шалбар алғанмын,
Алғаш, аңғара алмадым.
Бір балағы, қысқа екен,
Талғап алғанмын.
Дұрыс болар
Бір балағын
Жалғап алғаным [29, б. 87-118-133].

Бұл жаңылтпаштар ежелгі және бүгінгі өмірдегі ауыл тұрмысы, күнделікті өмірдегі әртүрлі деңгейдегі адамдардың мінез-құлқы, әдеп-ақылағы, тәлім-тәрбиесі сияқты әлеуметтік мәселелерді көтере отырып, қазақ қоғамындағы адамдардың бір бірімен қарым-қатынасын, олардың психологиялық көңіл-күйін, қабілетіне сай тұрмыстық ерекшеліктерін сипаттайды.

Жаңылтпаштардың қоғамдық-әлеуметтік қызметінің тағы бір құрамдас бөлігі – күлкі мен әзілді дамыту жағы. Күлкі – адамдар қарым-қатынасындағы маңызды факторлардың бірі. Күле білу мен күлдіре білудің өзі де үлкен өнер. Халық даналығы «күлкі – өмірдің азығы», – дейді. Жаңылтпаш жанры балаларға қарапайым да көңілді, қызықтылығымен рухани азық сыйлау арқылы ұнайды. Сонымен қатар ересектерге де өмірдің күлкілі бейнесін көптеп ұсынады. Балаларға да, ересектерге де қоршаған орта мен күнделікті өмірдің сан қырлы қызықты әрі күлкілі, таңғажайып жағдайларын көрсетеді. Осы арқылы адамдарды кездейсоқ қателіктерге ұрынбауға, қиындықтарға төзе білумен одан шығудың тура жолын тауып, көңілді жүруге, бір-біріне әдемі көңіл-күй сыйлай білуге шақырады. Мысалы,

Тоқпақты Тоқпақай берді,
Тоқпақты Тоқпақай тоқтатай берді,
Тоқпақпен Тоқпабай тоқпақтай берді [29, б. 146].

Жалпы қазақ қоғамындағы әртүрлі әлеуметтік қатынастар, кейбір таптық айырмашылықтар, түрлі деңгейдегі отбасында орныққан дәстүрлер мен рөлдерде әзіл мен күлкі үлкен рөл ойнайды. Жоғарыдағы мысалда келтірілген

жаңылтпаштағы ұқсас сөздер мен дыбыстардың бірнеше рет қайталанған «Тоқпақай, тоқпақтай, тоқтатпай» деген дыбыстық ойыны күлкіні келтіріп, көңіл-күйді көтеріп, адамды рухани жақтан жеңілдетіп, күйбең тіршіліктен сәл де болса сергітіп, серпілте түседі.

Қазақы ұлттық менталитет пен мәдениеттің сақталуы мен дамуына, ұлттың айнасы ретінде жаңылтпаш та өзіндік қолғабыс тигізе алады. Қазақ халқының өзіне тән дүниетанымын, дәстүрлі ұлттық ерекшелігін, дағдылы өмір сүру салтын айна қатесіз бейнелеп береді. Атадан балаға жалғасқан бала тәрбиесіндегі басты міндеттердің бірі – ұлттық құндылықтарды ұрпақтан ұрпаққа жеткізу екені баршаға аян. Сондықтан жаңылтпаштар осы міндетті орындаушы ретінде өз рөлін қалтқысыз сәулелендіріп келеді. Мысалы,

Әжем түтіп сабаламаған жабағыны,
Мен түтіп сабаламағанда,
Кім түтіп сабаламақ?

Әкем отыр салмақты,
Әңгімесі жан-жақты.
Әпкем келіп шам жақты,
Әсем шайды қайнатты.

Балалары сүт ішіп отыр,
Ағалары қабағын шытысып отыр.
Әпкелері әжесінің жүнін түтісіп отыр,
Бәрі біреуді күтісіп отыр [29, б. 25-26-29].

Келтірілген мысалдағы жаңылтпаштар қазақтың тілі мен әдебиетінің мәдениетін ғана емес, халқымыздың көшпелі тұрмысы мен мал шаруашылығындағы әлеуметтік құрылымын да кеңінен танытады. Сонымен бірге балалар мен жастарға арналған жаңылтпаштар арқылы халқымыздың бай ауыз әдебиетінің дәстүрі мен дүние танымы ұрпақтан ұрпаққа сақталып отырады.

Ерте кезден бастап бүгінге дейін жаңылтпаштың әлеуметтік рөлі қоғамда және күнделікті өмірде ойдағыдай сәулеленіп келеді. Олай деуімізге жаңылтпаштар қазақ қоғамында әлеуметтік коммуникацияның маңызды бір құралы ретінде қызмет етіп жатыр. Олар әртүрлі жастағы адамдарды өзара қарым-қатынас, іс-қимыл барысында көңіл-күйін көтеріп, өмірдің қиын да күрделі, көпқырлы ауыртпалығын жеңілдетіп, ұмыттыра алады. Сонымен бірге, жаңылтпаштар көбіне көп адамдар арасындағы немесе қоғамдағы әлеуметтік жағдайды жеңілдететін кейбір моральдық-этикалық мәселелерге қатысты мақсатты ойды жеткізетін жанр ретінде де қызмет атқарады. Мысалы, бірінің сөзін бірі бұрып әзілге айналдырып, ойын шатастырып, жаңылтып айтқан сәттер немесе топ ішінде аяқ астынан қиындық туындаған жағдайда, қиындықтарды жеңу үшін тіл арқылы тапқырлық, ұтқырлық танытатын кездер қоғамдағы өзара әрекеттесудің нәтижелі сәттері болып табылады. Мысалы,

Ақ бұқаға мініп, бір жағыма тасымды арттым,

Бір жағыма масағымды арттым.
Тасым ауса масағыма міндім,
Масағым ауса, тасыма міндім.

Алыстан Арыстанбай арыстандай көрінді,
Арыстан мен Арыстанбай алысқандай көрінді [48, б. 334-336].

Жаңылтпаштарды жаттап, жаттыға айту арқылы баланың тілі дамып, сөз қадірін білу сезімі, көркем сөйлеу дағдысы қалыптасады. Ғасырлар бойы халықтың көкейінде сақталып келген бұл рухани қазынаның мазмұны терең, көркемдігі жоғары болғандықтан, бала психологиясын дамытып, танымын тереңдетіп, логикасын дамытады.

Балалар ақыны Ә.Табылдының: «Жаңылтпаштар көбіне әрі тіл ширату, әрі дүние таныту, әрі білім беру, тәрбиелеу мақсатында жазылады» – деген пікірі бұл ойымызды дәлелдей түседі [68, б. 44].

Жаңылтпаш – ойын сөз. Жаңылтпаш – ойлы да оюлы сөз. Баланы кішкене кезден сауатты сөйлеуге, ұқыптылыққа тәрбиелеу қажет екендігі белгілі. Бала тәрбиесінде жаңылтпаштар үлкен маңызға ие болады. Жаңылтпаштар әрі тіл ұстартады, әрі баланың қисынды ойлауы мен ой қабілетін дамытады. Бала жаңылтпашты тыңдап қана қоймай, оны қайталайды, сол арқылы тілі дамиды, жаңа бір сөздермен танысып, дүниетанымын кеңейтеді, есте сақтау қабілеті мен тілін жаттықтырады. Өйткені жаңылтпаш қарапайым ұқсас сөздердің жиынтығы ғана емес, ол көркем сөзбен кестеленген тәрбиелік, тағылымдық, әлеуметтік мәні ерекше шағын поэзиялық шығарма.

Жаңылтпаштар, жоғарыда атап өткеніміздей, тақырып жағынан алуан түрлі. Атап айтсақ, тұрмысқа қажетті күнделікті қолданылатын заттар, табиғат және табиғи құбылыстары, шаруашылық түрлері, жан-жануарлар мен өсімдіктер әлемі т.б. Фольклорлық жаңылтпаштар көркемдігімен де, тартымдылығымен де кейінгі кәсіби жаңылтпаштарға үлгі болғандығы анық. Жаңылтпаш – көркем поэзиялық туынды болғандықтан, ол баланың ойы мен қиялын ұштаумен қатар, оған эстетикалық тәрбие беріп, көркем сөз табиғатына үйретеді әрі баулиды, тілін дамытады, сезімін байытады.

Шығарма астарында жатқан ойды аңғарып, ой қорытындысын жасау алғашқы кезде балаларға қиынырақ түсуі мүмкін. Бірақ, үлкендердің көмегімен бала астарлы мағынаны тануға, табуға дағдылана бастайды. Соның нәтижесінде кейін бала әрбір өлеңнің, әрбір жұмбақтың, әрбір жаңылтпаш пен өзге де шығармалардың байыбына барып, мазмұнына терең үңіліп, қорытынды шығара білуге үйренеді. Бұл бір жағынан баланың ақыл-ойын, санасын, тілін, логикасын дамытса, екінші жағынан оған рухани, этикалық және эстетикалық тәрбие береді. Жаңылтпаштар әр жастағы балалар аудиториясында айтылатындықтан, оның көлемінің шағын болуы және нақтылығы балаларға дыбыстарды дұрыс айтып, мәтінін есте сақтауына көмектеседі. Әрине, жаңылтпаштардың бәрі бірдей екі ғана тармақтан тұрмайды, көлемдері үлкеніректері де, ұйқастары өзгермелі де, буын сандарының ауытқуы да кездесіп отырады.

Тебіншек ат – шегіншек,

Шегіншек ат – тебіншек [30, б. 207].

Су бетінде май бал қаймақ,

Ол қай бал май қаймақ?

Балдан тәтті бал май қаймақ [48, б. 225].

Мұның бәрі айналып келгенде, балаларды жаңылтпаш айтудан жалықтырмай, қайта осы интеллектуалды ойынға тартуды мақсат етеді.

Шешен көп жағдайда ойын ашық, анық, айқын жеткізуге тырысады. Әрине елді өзіне сендіріп, иландыру үшін нақты дәлелдермен көзге ұрар шындықпен бетпе-бет келуге тура келеді. Осы арқылы тыңдаушының сеніміне ие болады. Тіпті кейде ым-ишарамен ойын жеткізіп, емеурін танытуға болады. Немесе аудиторияны өзіне қарату үшін ішкі ойын юморлы әзілмен, қызықты жаңылтпаштармен де жеткізу шешеннің танымдық тапқырлығына байланысты.

Жоғарыда аталған тақырыптардың айтпақ ойын жаңылтпаш арқылы жеткізу тыңдаушыға қызықты да әсерлілігімен, көкейге қонымды болып қарапайым жеңіл жеткізіледі. Мысалы,

Асан бақша жақтан асқабақ әкелді,

Басқа жақтан басқарақ асқабақ әкелді [29, б. 16].

Мұнда Асанның өз маңдай терін төгіп, еңбек еткен бақшасынан алынған асқабақ пен басқа жақтан қандай жолмен тапқаны өзіне аян, әкелген асқабағын әдемі де астарлы, зілсіз де мінсіз, ұтқыр да тапқыр юморлы жаңылтпашпен айдай әлемге жар салып отыр. Бұл жаңылтпашта асқабақты сипаттау алдыңғы жаңылтпаштан өзгеше болғанымен, еңбек қызметін бейнелеуде сабақтастық анық байқалады. Айырмашылық, ұқсас түрі, мәтін көлемінде және затты жаңылтпаш барысында таңдап алынған қасиеттерінде аңғарылады. Көлемді айырмашылыққа келетін болсақ, шеберліктің бір көрінісі – шағын көлемге айтылмақ ойды (сипаттауды) ұтымды сыйғыза білу. Демек, жаңылтпаштар көп жағдайда шағын көлеммен шектеліп, заттың барлық қасиеттерін айтпай-ақ, негізгі белгілерін басшылыққа ала отырып, қысқа да нұсқа түрде айтылады. Жаңылтпаштың көлемінің шағын болуы және нақтылығы балаларға жаңылтпашты тез айтып, мәтінін есте сақтауына көмектеседі. Баланың ұшқыр қиялы жаңылтпаш айту барысында қателіктерге, сәйкессіздіктерге тап болуы да мүмкін, алайда айтушының қажетті дыбыстарға ерекше мән беріп жаңылтпашты қайталап оқуы баланы бұл кемшін тұстарды түзетуге жетелейді. Жаңылтпашқа деген бала қызығушылығының өзі оның ой ұшқырлығын дамытып, дүниетанымын кеңейтіп, тілін дамытады. Бала білуге, дыбыстарды дұрыс, анық айтуға, жаңа, тың нәрселермен танысуға, олардың сырын ашуға талпыныс жасайды. Бұл үрдісте жаңылтпаштардың орны ерекше.

Бала осындай жаңылтпаштарды бірден айна қатесіз айта қоймауы да мүмкін. Жаңылтпаштың ең басты шарты – анықтық, қысқалық әрі нұсқалық. Әр тармақта етістіктердің қолданылуын, кейіптеу тәсілінің ұтымды қолданылуы жаңылтпашты бір жағынан қызықты етсе, екінші жағынан оны динамикалы, ал бейнеленген суретті жанды етіп көрсетеді. Мұның бәрі де балалардың тыңдаушы назарынан тыс қалмауын жүзеге асыратыны айдан анық. Яғни, жаңылтпаш

мәтінінде бірде бір басы артық сөз жоқ, бәрі ұтымды қиюласады. Сондай-ақ, қазір айтылып жүрген жаңылтпаштар мен фольклорлық жаңылтпаштар арасындағы сабақтастық, жалғастық анық аңғарылады.

Көп жағдайда біз ескере бермейтін қарапайым жаңылтпашта көрікті оймен көмкерілген астардың жататынын ізетпен үңілсек аңғару аса қиын емес. Біз шешендіктегі көптеген шеберліктің қайнар көзі жаңылтпашта екенін жете түсінбегендіктен, бүгінгі қоғамымыздағы ұрпақтарға білім беріп жүрген ұстаздар мен күнделікті ақпаратты теле–радио арқылы жұртқа жария ететін, дикторлар мен журналистер қауымы арасынан «р» мен «ң» дыбысын дұрыстап айта алмай «р» дыбысының орнына «ар» немесе «и» деп, «ң» дыбысының орнына «н» деп айтып жүргенін жиі естиміз. Олардан сабақ тыңдап, әдеби–мәдени жаңалықтарды қабылдап отырған, мемлекеттік тілімізге енді ғана ауызданып келе жатқан жас буын, естігені бойынша қаз–қалпында қабылдайтыны сөзсіз. Сондықтан ұстаз да, журналист те, диктор да бүгінгі қоғамның шешендері саналады. Демек, бала жаңылтпашты жаттап айту барысында тілін жаттықтырады. Дыбыстық қайталау, ұқсас, үндес сөздердің қолданылуы, бірінші тармақтың соңындағы сөздің екінші тармақтың басында келуі – бұл тәсілдің барлығы жиналып келіп жаңылтпаштың көркемдігін арттыра түседі. Әсіресе, кішкене балалардың тілі келе қоймайтын «р» дыбысына жаңылтпаш барысында ерекше акцент жасалады. Жаңылтпаштың қысқалығы, біртұтастығы және әуенділігі балаларға оны тез айтып шығуға, сол арқылы дыбыстау аппараттарын шынықтыруға жәрдемдеседі. Жаңылтпашты айту барысында бала ойланып қана қоймай, ана тілінің қадір–қасиетін, көркемдігін тани бастайды, тілін ұстартып, есте сақтау қабілетін жаттықтырады. Мысалы,

«Төбесі төбел төрт бөрік,

Төртеуі де көк бөрік» [29, б. 141], – деген жаңылтпашта бірнеше рет қайталанған «т», «ө», «р» дыбыстары анық айтумен қатар, «төрт бөрік», «көк бөрік» деген ұйқаса келген сөздер мағынасын ажырата білу, сәбидің ойын дамытып, тілін ұстартуға арналған.

Жаңылтпаш айтып жаттыққан, логикалық ойлауы дамыған балалар жаңылтпашты тез әрі анық айта алады, ал әлі жаттыға қоймаған, кейбір дыбыстарға тілі келмейтін, шатастырып айтатын балалар жаңылтпашты жаттай алмай, дағдарып қалуы мүмкін.

Бала тілі шыққаннан бастап әр нәрсені бір айтып, сөйлеуге жаттығады. «Бала тілі – бал» дегендей, мұны қызық көрген ата-ана оларға бір ауыз сөз, бір жол ән-өлең мәтіндерін әуенімен үйрете бастайды. Осыдан бастап сөздік қоры молайып, көптеген әріптер мен сөздерді дұрыс айтқанымен, буындарында «р» мен «ң» әрпі бар сөздерді барлық бала дұрыс айта алмайды. Кейде «р» дыбысын «л» немесе «и» десе, енді бірде «ң» дыбысын «н» деп айтып шатасады. Бұл, әрине, көбінде дыбыстау мүшелерінің дыбыс шығару заңдылығын толық меңгермегендіктен туындайтын жайт. Балабақшаны тәмамдап, бірінші сыныпқа барғанда балалардың басым көпшілігі аталған кемшілікті түзетіп дұрыс сөйлеуге дағдыланады. Ішінара бірді-екілі, тіпті, одан да көп балаларда бұл үрдістің сақталуы сөзсіз. Бұл қателік дер кезінде түзетілмесе, дағдылы «шүлдір» мен

«сақаулыққа» әкеліп соқтыруы әбден мүмкін. Бүгінгі таңда университеттегі көптеген студенттер, мектепте, жоғары оқу орынында сабақ беретін кейбір мұғалімдер, мінберден сөйлеп тұрған депутаттар мен әкімдер, тіпті кейбір теле–радио журналистері «н» дыбысын дұрыс дыбыстай алмайтынынан намыстанбайтын жағдайға жетті. Бұл қазақ тіліне, қазақ қоғамына жабысқан ауыр дерт болып табылады. Сондықтан баланы отбасынан, балабақшадан, мектептен бастап дұрыс сөйлеуге үйрету үшін жаңылтпаштың рөлі өте зор.

Жаңылтпашты жасы егде тартқан барлық үлкен кісілер дәл балалар сияқты нақты айта алмайды. Жаңылтпаштың ырғағын келтіре көркемдеп айту үшін бала жастан дұрыс сөйлей білудің қағидаларын жүйелі үйрену керек. Себебі жаңылтпаштың негізгі қызметі оның нақты, қысқа және түсінікті айтылуында, мазмұнды болуында, тілді жаттықтыру, жаңылмай айту, есте сақталып қалуында. Себебі жаңылтпашты ә дегеннен білген кісі жайырақ бір рет айтып береді, екіншісі қайталайды. Жайырақ айтқаны есте сақтап қалсын дегені, екінші рет жылдамырақ айтады, ал негізгі жаңылтпаштың қызығы осында – үшінші рет бұрынғыдан едәуір тез айту талабының қойылуы.

Жаңылтпаштардағы терең ой, қиыннан қиыстырған сөз кестесі мен әр дыбысты дұрыс айту, сөздердің мағынасын бұрмаламай сөйлеуге де үйрету барынша әсерлі. Жаңылтпаштар да баланы үлкен ойға жетектейтін тәсілдер де қолданылатыны байқалады.

«Мақсаттан мініп қасқа атты,

Қасқа атты күтпей ақсатты,

Мақсатты сүйтіп қақсатты» [29, б. 65], – деген жаңылтпашта баланы ашық та айқын сөйлетумен бірге оларды үлкен ойға шомдырады. Сөйтіп, дұрыс та әділ шешім айтуға дағдыландырады. Осындай мән мәтіннен тыс жеке тұрғанда тұлғасы да, мағынасы да бір сөздердің сөйлем ішінде әртүрлі мағынаға ие болатынын ажырата білуге де үйрететін амал-тәсілдердің барлығы жаңылтпаштардан айқын көрінеді.

Халық дәстүрінде жаңылтпаштың түрлері көп. Тұрмысқа қажетті бұйымдар мен жабдықтар жайлы, азық-түлік және тамақ түрлері туралы ұқсас атаулар жайлы, балалар мен достары туралы, ересектер туралы, аңшылық, егіншілік туралы, табиғат, жәндіктер туралы, әріп және сан туралы, өтірік жаңылтпаштар, есеп жаңылтпаштар тәрізді бүгінге дейін жалғасып келе жатқан түрлері сөз өнерінің биік деңгейіне көтерілген белгісін танытады. Мысалы,

«Шілікті шаптым,

Жілікті астым,

Шілікті жақтым,

Жілікті шақтым» – дегендегі «шаптым, астым, жақтым, шақтым» сияқты толымды ұйқаспен қоса бұл өлеңде сөздерді мағыналық жағынан да ойнату бар, бала сөзді тез айтуды ғана емес, логикалық қисынды бұзып алмауды да жадында сақтайды» [30, б. 125], – дейді, «Рухани уыз» атты еңбегінде зерттеуші К.С. Матыжанов.

Бұның бәрі, жаңылтпаш жанрына деген құрмет, оны насихаттаудың, жалғастырудың дәстүрлі жолы. Ал халық мұрасына деген ілтипатты ұрпақ

жүрегіне сіңіру баршаның ісі. Яғни, жаңылтпаш айтуға деген ықылас осы бала кезден басталады.

Бұл күндерде жаңаша түс алып, маңызын сұйылтпай, мазмұн байытып келе жатқан жаңылтпаш түрлерінің бір үлгісі мынадай:

2- кесте

Табиғат құбылысы туралы	Алатауда неше шың бар? Қаратауда неше шың бар? Алатауда бір мың шың бар, Қаратауда бір мың шың бар. Гүл–гүл жайнап жер–аспан, Гүрілдейді сайда өзен. Гүлжазира жарасқан Гүлдерімен қай кезең?
Төрт түлікке қатысты	Астымдағы тағалы ат, Тағалы атым бағалы–ақ. Айтар болсаң саралап, Жүрісі бар шамалы–ақ. Қозылар жамырады, Ала қозы маңырады. Жамыраған соң маңырамай, Жамырағанша маңырады.
Өмір жайлы	Жорабек жаздай Түкте істемеді. Көктемде ауызымен құс тістеген еді, Қыс түскен соң Басына іс түскен еді. Күш түскен соң бүк түскен еді.
Өнер–білімге байланысты	Класта ақ бор бар, Көк бор бар, Көп бор бар. Күлән «Ұланға» жазылды, Қуан «Балдырғанға» жазылды. Күлән «Ұланға» жазылғанына қуанды, Қуан «Балдырғанға» жазылғанына қуанды.

2-кестенің жалғасы

Тәлім–тәрбие жайлы	Ана бір інім, Әлі әзілін айтып отыр. Мына бір інім, Наразылығын айтып отыр. Баланың Шала қылығын айтып отыр. Ана бір інімдікі дұрыс па? Мына бір інімдікі дұрыс па?
Аңшылық туралы Құстарға байланысты	Ақ қоян, Сақ қоян, Секем алып ұзақтан Жүр алыс тұзақтан. Ақпанда Қасқырға қақпан құрған мақтан ба? Ақпанда, қасқыр Қақпанға шапқан ба? Ала қарға, Қара қарға Араларыңда айырма бар ма? Араларыңдағы айырма Ала қарға – ала қарға, Қара қарға – қара қарға.
Еңбекке қатысты	Әжем түтіп, сабамаған жабағыны, Мен түтіп, сабамағанда, Кім түтіп сабамақ? Балалар шаруаға араласты, Қораға мал қораласты, Мал қамаласты.
Іс–әрекетке байланысты	Қуат тайдан жығылды Тай тайғанақтап қардан жығылды. Қуат тайдан жығылмаса, Тай тайғанақтап қардан жығылмаса, Қайдан жығылды?

2-кестенің жалғасы

Хайуанат–жәндік туралы	Қонды гүлге көп көбелек, Ұшты гүлден көк көбелек. Қоян қашып тасарнаға барады, Тасарнаға тасалана қалады, Тасарнадан тасалана қарады.
Сыйластық пен мінез жайлы	– Әй, бәтшағар! Мына «Ақша бер» деген сөзді Жақшаға ал! – Жақсы аға, Жақшаға ал деген сөзінді Жақшаға алайын. Сіз бірақ, «Бәтшағар» деменіз...
Елдік, ерлік, достық туралы Ақыл–парасат, спортқа байланысты	Зерделі ер керек бұл елге Ілгері ел болуға, Іргелі ел болуға. Екі жолдас жұптасып жүр, Жүк тасып жүр. Жүк тасып жүріп, Құптасып жүр. Далада Дана да, доп ойнап жүр, Далада Сана да, доп ойнап жүр. Дара бала, дана бала – Ана бала, қара бала. Оқиды Канадада. Сөйлестім жаңа ғана.
Мадақ–мақтау, талғам–таразы жайлы	Алыстан Арыстанбай арыстандай көрінді, Арыстанмен Арыстанбай алысқандай көрінді. Туыс санағанға бұрыс қарама, Бұрыс қарағанды туыс санама. Бұрыс қарағанға дұрыс қарама, Дұрыс қарағанға бұрыс қарама.

Барлық халықтардың жаңылтпаштарында, айқын көрінетін бір ерекшелік: қызметіне қарай сипаттау.

Шоқша сақал атайдың шақшасы бар,
Күмістей ақ шашы бар.
Бақташы баласының бақшасы бар,
Уыс–уыс ақшасы бар.

Ұстара, ұстара,
Ұстара мұртты алуға
Құштар, ә!
Құштар, ә!
Ұстара, ұстара,
Шаш алуға құштар, ә!
Ұстарада күш бар, ә! [29, б. 151-160].

Кейде адам өз тіршілігіндегі туысқандық жағдаймен де салыстырулар кездеседі. Ондайда әке мен бала, шеше мен қыз, аға мен қарындас, ұл мен қыз деген сияқты егіз жайлар қосарланып жүреді.

Ағама ат тағалаттырдым,
Жеңгеме жалын тазалаттырдым,
Апама тоқым жаңалаттырдым –
Өзім бәрін қадағалап тұрдым.

Немесе,

Алмас ағам малдас құрды,
Жалғас та малдас құрды.
Жалғаспен алмасты
Сарбас жалғастырды.

Немесе,

Ана бір інім,
Әлі әзілін айтып отыр.
Мына бір інім,
Наразылығын айтып отыр.
Баланың
Шала қылығын айтып отыр.
Ана бір інімдікі дұрыс па?
Мына бір інімдікі дұрыс па? [29, б. 8-20-22].

Жаңылтпаштың қоғамдық және әлеуметтік мәселелерде көп кездесетін тағы бір ерекшелігі кейбір заттар мен құбылыстарды қосарлап, парлап, салыстыра айту арқылы, синтаксистік параллелизм тәсілі жасалады.

Ай дөңгелек пе?
Күн дөңгелек пе?
Ай да дөңгелек,
Күн де дөңгелек.

Қарға – кара құс,

Сауысқан – ала құс.
Етікшінің ермегі ,
Ине менен тарамыс [29, б. 22-99].

Сонымен қатар қимыл–қозғалыс, іс әрекетті суреттейтін жаңылтпаштар да бар. Мысалы,

Бұзау бұлқынып,
Мойыншағын үзе ме?
Мойыншағын үзген соң,
Ол біреуді сүзе ме?

Жайлауда саба пістім,
Саба пісіп шөлдедім – шалап іштім.
Тағы да саба пістім.

Кейбір жаңылтпаштарда түспен сан туралы да айтылады.

Бұтақтағы бұлбұл он ба?
Ол ол ма?
Жүз торғай қонып отыр сонда.

Қара бояу да,
Ақ бояу да бар мен де.
Қара бояу ақ бояудан кем бе? [29, б. 37-102].

Жаңылтпаштың кейде бір немесе бірнеше санды санап, кеңірек қамтиды. Көбінесе анықтап, жекелеп, бөлшектеп және дәлдеп айтатын түрілері де кездеседі.

Ана тайым жемін жеп тұр,
Ақ тайынша шөбін жеп тұр,
Балаусаның көгін жеп тұр,
Азын емес, көбін жеп тұр [45, б. 57].

Үйде неше шал отыр,?
Көсе шал отыр,
Тақиясы шошайып,
Шоқша сақалды шақша бас шал отыр [44, б. 157].

Шапанымда сан қалтам бар,
Қай қалтамда сары малтам бар.
Малтам жалғыз, қалтам сансыз,
Тапқан алсын, малтам даусыз [63, б. 120].

Кез келген халықтың ерте замандардан бері қалыптасқан дәстүр-салты, әдет-ғұрпы, өнері мен мәдениеті, ұлттық тағылымдары болады. Осындай дәстүрі бір заманнан екінші заманға ауысып, қоғам өмірінің дамуына сәйкес өзгеріп, өсіп-өніп, кейбіреулері жаңаша мазмұн алып, ары қарай дами түсетіні белгілі. «Ұлттық дәстүрлер көркемдік шеберліктің халықтар жинаған мол қазынасын ғасырдан ғасырға әкеп тапсыратын эстафета іспетті... Дәстүрлер шебер

суреткердің жаңашылдық ізденуі арқасында толысып, түрленіп отырады. Жаңа дәстүрлер туады » [58], – дейді М.Әуезов.

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы мысалдарда атап көрсеткеніміздей, қазақ жаңылтпаштары қоғамдық-әлеуметтік салада тіл үйрету мен дамытудан тыс, балалардың психологиялық, әлеуметтік және мәдени тұрғыдан ойдағыдай қалыптасуына қызмет етеді. Жаңылтпаштардың қоғамдық-әлеуметтік қызметі қазақ қоғамының өмірін, дәстүрін, әдет-ғұрпын, тіпті түрлі әлеуметтік қатынастарды көркем де мазмұнды бейнелейтін маңызды әдеби және тілдік құжат екені еш дау тудырмайды. Жаңылтпаш жанрының басты қызметі – ұлттық мәдениетті, көркем сөз үлгілерін қарыптастырып, тілдік құндылықтарды сақтау және дамыту, сонымен қатар қоғамдағы ұлттық рухани байланыстарды ойдағыдай қалыптатыру мен жан–жақты тереңдетуді көздейді.

2.2 Жаңылтпаштың құрылымы, көркемдік сипаттары

Қазақ жаңылтпаштарының құрылымы мен көркемдік сипатына тән нәрсе басқа жанрларға қарағанда оның өзіндік көркемдік ерекшеліктерін айқындайтын маңызды аспектілер болып саналады. Жаңылтпаштар тілдің дыбыстық құрылымдарын қолдана отырып, белгілі бір ырғақ пен ұйқасқа, әртүрлі көркемдеуіш құралдарға негізделген поэзиялық формадағы шығармалар. Жаңылтпаштардың құрылымы мен көркемдік сипаты олардың тілдік қызметін, эстетикалық әсерін және ұлттық ерекшелікке сай тәрбиелік мәнін тереңдетуге жәрдемдеседі. Олай болса біз төменде жаңылтпаштың құрылымы мен көркемдік сипатына жан–жақты тереңірек тоқталамыз.

Фольклордағы басқа да ұсақ жанрларға қарағанда жаңылтпаштың құрылымы оның тілдік сипатына негізделеді. Жалпылай алғанда, жаңылтпаштардың құрылымын мынадай элементтерге бөліп қарастыруға болады. Ең алдымен жаңылтпаштар белгілі бір дауысты немесе дауыссыз дыбыстардың қатарласып келу, қайталану сияқты ұқсастығына құрылған. Бұл жаңылтпаштардың басты ерекшелігі болып табылады. Көптеген жаңылтпаштарда дауысты және дауыссыз дыбыстардың немесе белгілі бір дауыстылардың өзара үйлесімі мен қайталануы үлкен рөл ойнайды. Көп жағдайда жаңылтпаштар қиын айтылатын сөздер мен дыбыстарды қамтиды. Бұл ерекшелік адамның тіл жаттығуын жақсартып, дыбыстарды дұрыс айтуына машықтандырады. Мысалы,

Арқада алты арқар бар,
Қырқада қырық арқар бар.
Қырық арқарда қарт арқар бар,
Алты арқарда марқа арқар бар.

Он саусаққа оймақ салды,
Оймақты да ойлап салды.
Оймақ салып, ойнақ салды [48, б. 330-335].

Мысалда келтірілген дауысты және дауыссыз дыбыстардың араласа келіп үндесуі, дауысты дыбыстардың қайталанып ассонанс тәсілінде келуі,

жаңылтпаштардың дыбыстық және үндестік құрылымын қалыптастырады. Қазақтың жаңылтпаштары, өзінің құрылысы, сөз саптасы жағынан көбінесе өлең түрінде келеді, буын санына қарай үйлесімді ұйқаспен, өзіндік ырғақты сақтап отырады. Мұнымен қатар, жаңылтпаштарда дыбыс үндестігі, дыбыс қайталаушылық көп кездеседі.

Фольклорлық немесе авторлық жаңылтпаштарда ұйқас – маңызды элемент болып саналады. Ұйқастың қарапайым, жеңіл болып келуі көбінде балаларға арналған жаңылтпаштарда аса маңызды рөл атақарады. Әсіресе сөздің соңғы буынында келетін ұйқас, сөздер арасындағы ырғақтылықты сақтай отырып, ойды ұғынықты, жеңіл әрі әсерлі етіп жеткізеді.

Академик Зейнолла Қабдолов: «Ұйқас өлеңнің сыртқы түріне ғана емес, ішкі сырына тікелей қатысты нәрсе, яғни өлеңнің сыртқы сұлулығы үшін ғана емес, ішкі жылуы, қызуы үшін де ауадай қажет нәрсе» [70, б. 278], – дейді. Жаңылтпаштарда ұйқас көп жағдайда сөздің соңғы буындарында немесе сөздің ішінде әртүрлі жағдайда қолданылуы мүмкін. Ұйқастың бұлайша өзгеріп, құбылып келуі, бұл элементтің жаңылтпаштың музыкалық, ритмикалық құрылымын көрсетеді. Мысалы,

Шілікті шаптым,
Жілікті астым.
Шілікті жақтым,
Жілікті шақтым.

Ол ала қапты олар оар,
Бұл ала қапты бұлар оар,
Орал орамаса, Омар оар [48, б. 331].

Аталған жаңылтпаштардағы «шаптым», «астым», «жақтым», «шақтым» деген сөздер кезекті ұйқаспен келсе, ал, екінші жаңылтпаштағы «олар оар», «бұлар оар», «Омар оар» деген сөздер шұбыртпалы ұйқас түрінде келіп тұрғаны айқын аңғарылады.

Шақшасыз ақшалы, ақшаңдай сөйлейді,

Шақшалы ақшасыз, шапшаңдай сөйлейді [68, б. 47], – деп келетін ұйқасты жаңылтпаштың айтпақ ойы болар-болмас қана алмастырылып, айқын, әдемі әрі жеңіл жеткізіліп, «ақшалы» мен «шақшалы» арасындағы психологиялық тартыс өте шебер шешендікпен жеткізіліп тұр.

Күнделікті тұрмыста қолданылатын заттар жаңылтпаш нысанына ең бірінші болып айналады, өйткені бұл заттар жаңылтпаш айтушыға да, оны қайталаушыға да әбден таныс.

Арзан алып көк қасқаны,

Қымбаттатып көп қақсады [45, б. 93], – дегендегі сегіз буынды жыр үлгісіндегі бұл жолдарда арзан мен қымбаттың арасындағы қарама-қайшылық, арзан алып пайда табам деп, қымбаттатып зиян тартып жүрген қызылқұлақ делдалдардың тіршілік көрінісі, көркемдеуіш құралдағы эпитет тәсілімен айшықталып, «көкқасқаны», «көп қақсады» деген егіз ұйқас түрімен өрнектеліп отыр.

Жаңылтпаштардың буын саны әрқилы бола береді. Бәрінде белгілі ұйқас пен дыбысталуы ұқсас сөздер қайталанады. Осындай өлең өрнегіндегі көркемдігі келіскен жаңылтпаш мысалдарын көптеп табамыз.

Жоғары жақтан сең келеді,
Сегіз серке тең келеді.
Ақ сақалды сұр серке
Сақалын суға малып,
Сілкіп шығып келеді.

Бурыл сайда біреу бар буырыл айдарлы,
Бұрқылдатып бұрылмай бура айдайды.

Бұл бай қаймақ,
Қай бай қаймақ?
Бұл бай қаймақ
Май балқаймақ [48, б. 333-443-344].

Осындай жаңылтпаштарды балалар тез зерделеп, жаттыққанда айту қиынға түспейді. Негізінде жаңылтпаш шумақтарында қатып қалған тәртіп жоқ. Кейде екі-үш жолды қысқа қайырмамен айтылса, енді бір жаңылтпаштарда төрт немесе бес, тіпті көбірек қайырмамен кездесетіні де бой көрсетеді.

Қылқиып бала арықтады,
Шалдығып шал арықтады.
Көздері аларып тағы...
Қорада мал арықтады.

Қорқақ торпақ,
Торпақ қорқақ[29, б. 104].

Осы сияқты екі немесе көп жолды болып та ұйқасып келе береді. Жаңылтпаштағы ұйқас, жаңылтпаштың мазмұнын байыту мен қатар, құрылысы мен көркемдік қуатын арттыра түседі. Егер жаңылтпаштардағы ұйқасты алып тастасақ, онда жаңылтпаш өзінің өміршендігінен айырылып, пайымдау сипатындағы құрмалас сөйлемге өзгеріп, оқырманға, тыңдарманға, тіпті балаларға да ешқандай әсер ете қоймайды.

Жаңылтпаштың құрылымында ұйқаспен қатар ырғақтың да маңызды рөл атқаратындығын ескергеніміз жөн. Жаңылтпаштардың буын, бунақтарының арасындағы ырғақ пен сөздер арасындағы уақыттық жиіліктер көбінесе бірнеше рет қайталанатын элементтерден тұрады. Көп жағдайда ырғақтың көмегімен жаңылтпаштардың айтылуы барынша жеңілдей түседі. Бұл балалар үшін әртүрлі жаңылтпашты жаттап алып айтуға ыңғайлы болып келеді. Демек ырғақ жаңылтпаштардың өзіндік көркемдік құрылымын қалыптастырып ғана қоймай, тыңдаушыны елең еткізер аса жағымды әсер сыйлай алады. Жаңылтпаштардың буын, бунақтары мен сөз, сөйлемдерінің өлең пішініндегі белгілі бір үйлесімді ырғақты өлшемдер негізінде көзге түсуі, әрине, біздің жаңылтпаштағы өлеңдік түсінігімізді қалыптастырып отыр. Сондықтан фольклордағы, ауыз

әдебиетіндегі, немесе бүгінгі таңдағы авторлы жаңылтпаштарда күнделікті тұрмыс-тіршілігімізбен, көңіл күйімізбен біте қайнаса келіп, ырғаққа толы әлеуметтік әуенімізді, рухани әлемімізді байытып, бағамдап отырғандығын ешкім жоққа шығара алмайды.

Зерттеуші, филология ғылымдарының кандидаты Бекқожа Жылқыбекұлы «Өлеңнің өзегі» атты ғылыми зерттеу еңбегінде: «Қазақ дүниетанымында ежелден бар, алайда күні бүгінге дейін теориялық тұрғыдан жүйеленбей келген, ойды ойға жеткізу тәсілі болған тақпақтау тәсілінің төркіні ырғақ екендігі белгілі. Ырғақ грек тілінде шамалас, мөлшерлес, сайма-сай деген мағынаны берсе керек. Табиғат дүниесінің өлшемді ырғақсыз күні қараң екендігін екіншісі біледі. Адам баласының әрбір басқан қадамынан тартып жүрек соғысына дейін, тіпті мезгілімен келіп, мерізімімен кетіп тұратын жаз бен қыс, көктем мен күз, күннің шығуы мен батуы, толқынның жағаға соғуы мен қайтуы барлығы да түгелдей ырғақ құбылысының ыңғайына бағынышты болып келеді» [71, б. 277–278], – дейді. Осы құбылыстар секілді жаңылтпаштар да түр ерекшелігі жағынан ырғаққа негізделіп, өзінің өмір сүру мүмкіндігін көрсетеді.

Жаңылтпаштарда айтылатын негізі ойды мейлінше дәл, айқын беретін сөздер таңдалып, алынады. Жаңылтпаштың әр сөзінің мәнділігіне, мағынасының дәлдігіне және сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп келуіне үлкен мән беріледі. Әсіресе қазақтың жаңылтпаштарының көбі өлең сөзден құралған десек артық айтқандық болмас. Жаңылтпаштың әсерлі болуы айтылу мәнеріне, дауыс ырғағына да байланысты. Онда ұйқастан гөрі дыбыс ойнату басым болып келеді.

Ұйқас пен ырғақтан кейін жаңылтпаштардың құрылымында қайталаулар жиі қолданылуы үлкен рөл ойнайды. Жаңылтпаштардағы дыбыстар мен сөздердің немесе сөйлемдердің ықшамдалған формалары қайталау арқылы жасалады. Ал қайталаудың ерекшелігі тілдің артикуляциясын жаттықтыруда, еске тез сақтау қабілетін жан-жақты дамытуда аса маңызды рөл атқарады.

Кейбір жаңылтпаштарда дыбыстық қайталаулар үшін толық мағыналы сөздермен қатар, айтылмақ оймен ұштасып, суреттелетін құбылысты бейнелеп, немесе, оған еліктеп көрсететін еліктеу сөздер қолданылады.

Бұлғын құрғыр бұлдыр-бұлдыр бұрандайды,
Құрғыр бұлғын
Бұлдыр-бұлдыр бұрандайды.

Осыған ұқсас мысалдар Ә.Табылдиев жаңылтпашында да кездеседі:

Былдыр-былдыр бүлдіршін,
Білгір бұл бір бүлдіршін,
Бұл бір білгір бүлдіршін,
Білгірлігін білдірсін [68, б. 188].

Қайырбай талай келді,
Қара керді қалай берді?
Қайырылып қарай берді.

Қалай қарай жүгірді,
Қалай–қалай жүгірді?
Қарай қарай жүгірді [29, б. 87].

Жаңылтпаш құрамындағы аллитерация («қ» дыбысының қайталануы) оған бір жағынан әуенділік, екінші жағынан біртұтастық дарытып тұр. Дыбыстық қайталау жаңылтпаштың көркемдігін арттыра түседі. Әсіресе балалардың тілі келе қоймайтын «р» дыбысына жаңылтпаш барысында ерекше акцент жасалады. Жаңылтпаштың қысқалығы, жұмырлығы балаларға оны тез айтып шығуға жетелейді. Мысалы,

«Рысты теріс дейді дұрысты,
Рысты алты бұрышты жеті бұрыш дейді.

Жеті бұрышты екі бұрыш дейді» [29, б. 125]. – деп, аталатын жаңылтпашты айту барысында бала ойланып қана қоймай, ана тілінің көркемдігін тани бастайды, тілін ұстартып, есте сақтау қабілетін дамытады.

Дыбыстық қайталаулар жаңылтпаштар мәтінін көркемдеп, жаңа көркемдік ізденістерін ашады. Мысалы, халық жаңылтпаштарындағы:

Сыздық судан сүлік сүзді,
Сыздықтың сүлік салмасын үзді.
Салмадан сүлік шығып сытылып,
Суға түсіп, сумаңдап жүзді.

Немесе,

Шалабай шыли шағалай,
Шалағай шыли Шалабай.
Шақша басы шарадай
Шаладай шала Шалабай [67, б. 11].

Ал, М. Әлімбаев шығармашылығындағы жаңылтпаштар:

Қырғи қызыл етті
Қылғи–қылғи,
Құнығып алды.
Қырғи қылғи–қылғи,
Құмығып алды.

Немесе,

Шорағай шоршып кетті,
Шорабай шошып кетті.
Шорағай қорқақ па,
Шорабай шорқақ па? [67, б. 16].

Бұл жаңылтпаштардағы «с, ш, қ» дыбыстарының қайталануы (аллитерация) жаңылтпаштың әуенділігін күшейткен. Мұндай жаңылтпаштар балалардың жаттап айтуына қолайлы. Сонымен бірге жаңылтпаштардағы әзіл балаларды еріксіз езу тартқызары сөзсіз. Жоғарыдағы жаңылтпаштар ұқсас синтаксистік құрылымдарға құрылған. Олар (ұқсас құрылымдар) бір жағынан, баланы шатастырмай, мәтінді есінде сақтау үшін, екінші жағынан, бала зейінін ұқсас

құрылымдардағы өзгешеліктерге, әзілге аудару үшін қолданылған. Ал, дауыссыз дыбыстардың үндесуі жаңылтпашта өте жағымды әсер тудырады.

Жаңылтпаштардың құрылысында қайталаулар елеулі орын алады. Олар дыбыс қайталау және сөз қайталау.

Тоғайға шаптық,
Тораңғы таптық.
Тоңып кеткесін,
Томарды жақтық [58, б. 141].

Есет ағам ет асатар,
Ет асатса, бес асатар.

Суда сең келеді,
Сегіз серке тең келеді.
Суға сақалын мала сілке,
Суға сақалын мала, сілке [67, б. 4-5].

Дыбыс қайталау мен сөз қайталау, әдетте, жаңылтпаштың үндестігін арттырып, көркейту қызметін атқарады және көбінесе қайталаудың бұл екі түрі жарыса қатар жүреді. Фольклорлық жаңылтпашта мұндай тәсілдер жиі қолданылады.

Шуақтаған ботамды
Шуға апарып шудаладым.
Шудалаған шудасын
Суға салдым,
Судан алдым,

Суға малдым [67, б. 5], деген секілді дыбыс, сөз қайталауына негізделген жаңылтпаштар, ең алдымен тілге жеңіл, құлаққа жағымды болып келеді.

Жаңылтпаштар құрылысында сөз қайталаудың мәні зор. Сөз көбінше тармақтардың аяғында қайталанады және ойды жалғастыру, бір жолда тұрған тармақтарды бір-бірімен байланыстыру қызметтерін атқарады.

Ар жақтағы Құдияр құдам еді,
Оны мен құдаламадым.
Ол мені құдаламады,
Оны мен құдаламадым,
Ол мені құдаламады.

Жаңбыр жауып келеді қар аралас,
Бір топ кемпір келеді шал аралас,
Тауға қайың бітеді тал аралас,
Бір топ сиыр келеді тана аралас.

Бүлдіргенді Бүлдірген,
Бүлдіргенге күлдірген.

Күлдіргенде Бүлдірген
Бүлдіріп алып күлдірген
Дейді енді бүлдірмен.

Торта қойдым,
Орта қойдым,
Орта қойдым,
Жорта қойдым.

Есік алдындағы отынның
Шырпылылырағынан ала кел,
Томарлылырағынан ала кел,
Түбірлілірегiнен ала кел.

Немесе,

Етігімнің басы қайқаяр, қайқаймас,
Қайқаяр, қайқаймас [67, б. 6-8-9-10], деген халықтық

сипаттағы кей жаңылтпаштардағы дыбыс, сөз қайталау жаңылтпаш жасаудың және оның мағынасы мен байланысын күшейтудің бір тәсілі.

Балаларға арналған шығармалардың тілі оның танымына сай, айтылмақ ойды нақты, түсінікті, әрі бейнелі жеткізуі тиіс. Ол шығармаларда көркемдеуіш құралдардың болуы, біріншіден, айтылмақ ойды әсерлі етіп суреттесе, екіншіден, баланы көркем сөз табиғатымен таныстырып, одан шынайы эстетикалық ләззат алуға тәрбиелейді.

Ал осы орайда авторлық жаңылтпаштардағы қайталауларға тоқтала кетсек,

Аппақ қақпақ ақ па,
Сатпақ қақпақ аппақ па?
Аппақ қақпақ аппақ па,
Сатпақ қақпақ сатпақ та!

немесе:

Ақ шар бар,
Көк шар бар,
Көп шар бар,
Бес шар бар [72, б. 25-26], –деген Ж.Смақовтың

жаңылтпаштары бала ұғымына жеңіл, әрі сөз қайталаулар әр жолға ажар беріп тұр. Халық жаңылтпаштары дәстүрінен үйреніп, мән-мағынасына ден қоя білген Ж.Смақов жаңылтпаштарынан халықтық леп сезіледі.

Тайым тағаланылмаса,
Тағаланылмасын.
Тоғайбайға айт,
Тағаны алып,
Тағадан тағы жасап,
Торы тайын
Тағалап алсын.

Ықылық қалды тұтылып,
Түйілдім қатты тұтығып.
Ықылық қалды тұтылып,
Сытылып шықтым, құтылып [72, б. 26-224].

Бұл жолдарда жай ғана сөздер ойнап тұрған жоқ. Ақын қайталаудың түрлерін қолдана отырып, жаңылтпаш жолдары арқылы тәлім–тәрбие де ұсынады. Сөзді ойната отырып, мақсатты да ұғындыра кету жалаңдықтан мазмұндылыққа жетелейді, бос сөзден аулақтатады. Ж.Смақовтың жаңылтпаштары сөз мәніне, айқын сөйлей білуге баулумен қатар, бала ойына еңбек жайындағы ұғымды да қоса сіңіріп, еңбекке тәрбиелеу әдісі жымдаса қатар көрінеді.

Міне, мұның бәрі жаңылтпаштардың бұрыннан ел арасына кең тарап, біреуден біреуге, ұрпақтан ұрпаққа ауысып келе жатқан көне халықтық жаңылтпаштардың заңды жалғасы екендігін дәлелдейтін фактор. Осыған ұқсас М.Жаманбалинов жаңылтпашында:

Арқада алты арқар бар,
Қырқада қырық арқар бар.
Қырық арқарда қарт арқар бар,
Алты арқарда марқа арқар бар.

Әмір әбігер,
Неге әбігер?
Әділ әбігер,
Неге әбігер?
Әмір мен Әділдің
Әбігерлігіндей
Өркімнің әбігерлігі бар [73, б. 30-31].

Қ. Баянбаев:

Алты жасар Ақан ғана
Ауылдағы сақау бала.
Таяқты да таяқ дейді,
Тарақты да таяқ дейді.
Қаймақты да қаймақ дейді,
Қармақты да қаймақ дейді [74, б. 31].

Бұл жаңылтпаштағы «таяқ», «тарақ» пен «қаймақ», «қармақ» деген сөздер әр жолдарда кездейсоқ келіп тұрған жоқ, мазақтама сипатында мағыналық қызметімен қатар, көркемдік қызмет рөлін атқарып тұр. Авторлар бір сөзді қайта-қайта айтумен баланы әсерлендіреді. Жаңылтпаштардың дүние танытқыштық бір қасиеті, міне, осында. Біз солардың кейбіреулеріне ғана мысал келтірдік.

Академик З.Қабдоловтың пайымдауынша: «Фигураның (айшықтаудың) бір түрі – қайталау – сөз әсерін күшейте отырып, оқырман назарын айрықша аударғысы келген нәрсені не құбылысты бірнеше мәртебе қайталап, айтар ойды, ұқтырар сырды ұғымға мұқият сіңіре түсу» [70, б. 229], – деген еді.

Сөйтіп, сөз арқылы балаларға эстетикалық тәрбие беру – жаңылтпаш ерекшеліктерін білдіру арқылы да жүргізіледі. Қайталау баланың жаңылтпашты тез жаттап алуына жәрдемдеседі. Мысалы, бастапқы сөздердің қайталауына арналған жаңылтпаштар:

Көп көкбеттенгенің нең,
Көп көкбеттенбегенің жөн.

Бұл құр емес, бұл – шіл,
Бұл шіл – сұр шіл.

Тас тостаған,
Тас тостаған ішінде

Тас тостаған [74, б. 13-45-51], – деген жаңылтпаштарда тыңдаушының назарын «көп», «бұл», «тас» сөздеріне аударып, осылайша әріп қайталау дыбыстардың үндестігіне сұлулық дарытады. Жоғарыда келтірілген Қ.Баянбаевтың жаңылтпашы эпиграфиялық қайталаудың үлгісіне жатады.

Қайталау – жаңылтпаш жанрындағы ерекше көркемдік тәсіл. Қайталау әрі композициялық, әрі стильдік құрал. Қайталаулар жаңылтпашқа ерекше сөз, әдемі үйлесім бергендей, әрі мағына, әсер үстей түсетіндей. Бұл жаңылтпаштағы көркемдік тәсілдердің көп түрлілігін аңғарта түседі.

Арал – алаң,
Алаң – арал.
Аралаған
Ала марал [73, б. 10].

Үстел берсең кіргенде,
Үлкен кісі есіктен,
Үлгілі екен демей ме?

Үйренген ғой бесіктен. – деген жаңылтпаштарда біркелкі дауысты дыбыстан «а», «ү» басталып, ассонанс жасалған.

Қайталаулардың түрлері көп. Жаңылтпаштарды зерттеу барысында ассонанстың үлгілерін жиі кездестіріп отырдық.

Ою–ою ойым барды,
Ойналмастан ойын қалды.
Орындалмай ойымдағы,
Ойылмады оюдағы.
Орашалақ,
Олақпын ба?

Оя алмадым оюларды [74, б. 27-116].

Жаңылтпаштың әр тармағы бірыңғай «о» дыбысынан басталады. Дыбыстарды қайталау жаңылтпаштың саздылығын, сондай–ақ әсерлілігін күшейту мақсатында қолданылған, сондай–ақ жаңылтпашта бірыңғай ашық дауысты дыбыстары бар сөздер қиюластырылған. Мұның мәнісі, баланың тілін

айтылуы қиын сөздермен күрмеу мақсатында жатыр. Және де біркелкі «о» дыбысының қайталануы ойнақы әрі тартымды, бала психологиясын еріксіз езу тартқызады. Балаларды жалықтырмау үшін жаңылтпаш сөздер қызықты, күлдіргі әрі ұйқасты болып келеді. Мұның өзі балалардың жаттап айтуына оңай да жеңіл тиеді. Алғашқыда айтылуы қиын және мағынасы жағынан бір–біріне жақын тұратын сөздерді айыруда біраз қиналғанмен, соңынан оның қиын сырына жаттығып кетеді. Балалар жаңылтпашты дұрыс айтамын деп өзін-өзі іске, әрекетке, қабілеттілікке үйретеді. Сол арқылы жолдасының құштарлығын арттыруға көмектесіп, сөз байлығын, сөздік қорын байытуға өзі де төселе береді. Жаңылтпаштардың қай-қайсысында да балалардың тілін жаттықтыратын, айта жүріп үйренуге баулитын қасиет барлығы айқын көрініп отырады. Жаңылтпаш тақырыптарының бәрінде де баланың тілін ұстарту мақсаты болумен қатар, өмір танытарлық құбылыстар да қамтылып отырады. Оның ой салып, тіл үйретерлік бір мәні осында.

Балаға жаңылтпаш құдіретін кеңірек ұғындыру, әрине, үлкендерге байланысты. Жаңылтпашты балаға нақышына келтіріп, мәнерлеп оқығанда ғана, оның ерекшелігін түсінеді, айтып үйрене бастайды. Ассонанс, аллитерацияны қолдана отырып, бала тілін жаттықтыру, балаға көркем сөз қасиетін сезіндіру мақсатымен халық жаңылтпашында болсын, ақындар жаңылтпашында болсын бұл амалдарды жиі қолданады. Сондықтан, жаңылтпаштарда дыбыстық, сөздік қайталаулар көбіне көп кездесіп отырады. Жаңылтпаш тартымдылығын, саздылығы мен әуенділігін арттыруда, бұл тәсілдердің айрықша қызмет атқаратындығы белгілі. Қайталаудың бірнеше үлгілерін жоғарыда талданған жаңылтпаштардан да байқадық.

Шорши Шортан, шорағай,
Шабак аулайды шағала,
Шегіртке қуып Шорабай
Шапқылар шилі жағада.
Шабдар атты
Шет көрмейді,
Шалабай,
Шауып бірақ,
Шөп бермейді,
Шалағай.

немесе Е. Елубаевтың жаңылтпашында:

Көп көкек,
Көкектеп,
Көкте келді.
Көкек кеп
Көктеп көк,
Көктем келді [75, б. 44-53].

Жаңылтпаштардың әр жолы «ш», «к» дыбысынан басталып, жаңылтпаштың саздылығын арттырып тұр. Бірыңғай дыбыстан басталған жаңылтпашты есте

сақтау да балаларға оңай болатындығы белгілі. Бұл жаңылтпаштар аллитерацияның жарқын үлгісі бола алады.

Жаңылтпаштарда сөздік қайталаулар да жиі қолданылады. Сөздік қайталаулар жаңылтпаш мазмұнымен сабақтасып, жаңылтпашты әсерлі ете түседі, әрі қайталанған сөзге бала назарын айрықша аудару мақсатын көздейді. Қайталаудың анафора, эпифора түрлері де кездеседі:

Боран болар, боран борар
Боран борар, алды орар.

Он бөгелекке
Он көбелек келіп қосылды.
Он бөгелек он бөлек
Он көбелек он бөлек кетті [73, б. 31-116].

Келтірілген жаңылтпаштардағы «боран», «он» сөздері қайталана келіп, біріншіден, саздылық, екіншіден, тұтастық дарытып тұр. Тармақ соңындағы сөздің қайталанып қолданылуы да жаңылтпаштың мәнділігін арттыратын, оны тартымды ете түсетін амалдың бірі екендігін зерттеу барысында аңғарылады:

Айыр атанды жүк қартайтар,
Семіз қойды май қартайтар
Күйгелек менің атамды
Жас қартайтпас, ой қартайтар [75, б. 12].

Бұл жаңылтпашта қайталаудың эпифора (кезекті қайталау) түрі қолданылған. Ол бір жағынан грамматикалық құрылымын арттырып тұрса, екінші жағынан, оның эмоцияналдық бояуын күшейтеді. Кейде жаңылтпашта дыбыстық қайталаулар үшін толық мағыналы сөздермен қатар, айтылмақ оймен ұштасып, суреттелетін құбылысты бейнелеп, немесе оған еліктеп көрсететін еліктеу сөздер қолданылады.

Енесі Еріншексің , – деді
Еріншексің деген соң,
Әлгі еріншек деген келіншек

Одан сайын шегіншектеді. – деген суретті тіркеспен өрілген. Осылай суреттеу арқылы балалардың көз алдына көркем сурет келеді. Ал, «енесі», «еріншек», «келіншек» деген сөздерді дыбыстық қайталаулар жаңылтпашты әуенді әрі тартымды ете түседі.

Дыбыстық қайталаулар жаңылтпаш мәтінін көркемдеп, тартымды етеді.

Жинап едім жыңғылды,
Жиғанымды кім білді?
Жиғанымды жыңғылды,

Жанбай досым шын білді [29, б. 59-65], – деген жаңылтпаштағы «ж» дыбысының қайталануы (аллитерация) мәтіннің жалпы әуезді, саздылығын арттырып, белгілі дәрежеде ойнақылық дарытып тұр. Жаңылтпаш мәтінінде «б» дыбысты сөздерді қолдану – бала тілін тұтықтырмау үшін алынатын тәсіл.

Негізінен жаңылтпаштардағы көптеген қайталаулар оның негізгі фабуласын ұтымды жеткізумен қатар, әуенділігін арттыра түседі. Бұл, әрине, балалардың талабын қанағаттандыратын шарт екендігі белгілі. Осы шарттардың бәрі үндескенде ғана бала көңіліне қонымды, қабылдау сезіміне тез әсер етеді, есте ұзақ қалады.

Жаңылтпаштардың құрылымындағы ерекшеліктер оның көркемдік сипатын айқындайтын маңызды аспектілер екендігін жоғарыда егжей-тегжейлі атап, нақты мысалдармен де дәлелдеп өттік. Ал енді, жаңылтпаштардың көркемдік сипатына келер болсақ, ол негізінен жаңылтпаштың эстетикалық, образды сипаттамалары сынды тәсілдері арқылы тыңдаушыға немесе оқырманға әсер ету ерекшелігіне ие. Міне, бұл сипаттар жаңылтпаштың поэзиялық қасиеттерін, образдылық ерекшелігін және эмоционалдық әсерін көрсетеді.

Фольклорлық немесе авторлық жаңылтпаштарда болсын олардың көркемдік сипаты көбінесе бейнелі, образды түрде әсерлі жасалады. Өте-мөте балаларға арналған жеңіл де қарапайым жаңылтпаштардағы сөздер мен метафоралар олардың көз алдына реал өмірдегі нақты бейнелерді қаз-қалпында елестетуді қарастырады. Атап айтар болсақ жаңылтпаштарда табиғат құбылыстары, жан-жануарлар мен адамдардың әртүрлі қимылдары жиі образдалады. Мысалы,

Көк бұйра бір бұлақ,
Тіл қатар былдырап.
Тастарды ұрғылап,
Ағады құлдырап [48, б. 348].

Мұндағы «көк бұйра бір бұлақ» бейнесі арқылы бұлақтың тіл қатуы, тастарды ұрғылауы, құлдырап ағуы сынды табиғи құбылыс көркем бейне ретінде сипатталып тұр.

Жаңылтпаштардың сөздері айтылуы қиын, ұяң немесе қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады. Қара сөз түрінде, кейде өлең секілді ұйқасып келеді. Оның шарты – қатесіз, дұрыстап, жылдам айту.

Мәселен, бір ғана «Арал» сөзіне байланысты жаңылтпаштарды саралап көрейікші:

- Анау арал қай арал?
- Қайыңды арал, талды арал.
Ішінде бұзаулы ала марал.
- Бұл қайсы арал?
- Қарғалы арал.
Қамыс басын қайырып,
Қарға ұялар.
- Мынау арал қай арал?
- Қайың менен талды арал.
Талға қарға ұялар,
Тарғыл иттің құйрығы
Талға оралар, талға оралар.

Арғы арал, бергі арал,
Ол аралдарды жайлаған мал аралар,
Қырдың қызыл түлкісін қырағы алар [48, б. 328-329-346].

Ол аралда да марал,
Бұл аралда да марал.
От екен маралға арал,
Оттасын аралда марал [29, б. 349].

Біз бұл мысалдарды «Дала фольклорының антологиясы» атты еңбектен келтіріп отырмыз.

Жаңылтпаш жанрына тән басты ерекшелік – көлемі шағын құрылымдық бітімі әр алуан болады. Жаңылтпаштарда қатып қалған тәртіп жоқ. Кейде бір жолды болып та келеді. Мысалы:

Қызыл ала бұзау.
Қырда қырау (халықтық жаңылтпаш).
Үш қышқа үш құс қонды (Қ. Мырзалиев).

Жаңылтпаш қысқа да нұсқа бола тұра, композициялық құрылымы жағынан алуан өрнекті болады. Сондай бір тәсіл – жаңылтпаштың сұрау мағынада келуі:

Қара майлы қарағайды,
Кесейін бе, кеспейін бе?
Қызықтағы қара тайды
Шешейін бе, шешпейін бе?

Атам томаламаған бүркітті
Мен томаламағанда, кім томағалайды? [75, б. 5-7].

Жаңылтпаш біртіндеп, сатылап ілгерілеп алдыңғы жолдарда айтылған сөзге кейінгі ой ұласып, ойдан ой өрбіп, сұраққа жалғасады. Бұл жаңылтпаштың әсемдігі ғана емес, әсерлілігі үшін де әжептеуір қажет тәсіл. Өз ойын өзгеге арнап сан, сапа, сауал арқылы айтып жеткізеді де, өзі сол сауалдарға жауап күтеді. Осындай сұраулы сөйлеммен келетін жаңылтпаштар балалардың үлкен қызығушылығын тудырады. Сонымен бірге халықтық және авторлық жаңылтпаштарды байланыстыратын өзіндік ортақ бір ерекшелігі бар екенін көретеді.

Осы жаңылтпаштардың қай-қайсысында болмасын оқиға нышаны, тіл саздылығы, сыртқы құрылымы мен ішкі мазмұны бір-бірімен қиюласа байланысып тұр. Жалпы бұл жаңылтпаштар тілді мүдіртіп, тұтықтыруды ғана мақсат тұтпаған. Олардағы айтар ой айқын, арал табиғаты мен марал табиғаты да ашып көрсетілген. Жан-жануарларға деген жанашырлық («Оттасын аралда марал») сезім де, аңшылыққа деген құмарлық та («Қырдың қызыл түлкісін қырағы алар») көрініс береді. Мұнда халықтың шұрайлы тілі мен даналығы жерге ат қоюдағы («Қайыңды арал», «Талды арал», «Қарғалы арал») тапқырлығы мен пайымдаушылығы да айқын сезіледі. Осы жаңылтпашта халқымыздың аз сөзге мол мағына сыйғызған шеберлігі, тіл саздылығы, ой дәлдігі де аңғарылады.

Осының өзінен—ақ жаңылтпашқа қойылар талаптың, талғамның жоғары екендігін байқатады.

Жаңылтпаштардағы көркемдік сипаттың ендігі бір маңызды бөлігі ойын элементтері мен күлкілі жағдайлар. Ойын балалардың жанын жадыратып, әр нәрсеге қызығушылығын арттырады. Ойыны қанған бала жігерлі, қажырлы, белсенді болады. Жаңылтпаштағы сөздер мен сөйлемдердің тілдік қиындықтарынан туындайтын әрекеттер, күлкілі қателіктер мен ойындарды қамтиды. Бұл жағдай қашанда тілге қатысты қызығушылықты арттырып, тыңдаушыға көтеріңкі көңіл күй сыйлайды. Мысалы,

Отыр отаудың басына,
Отау тікпек ойнайық.
Орқоянның терісін,
Сыпыра сілікпек ойнайық.
Олай сілік, бұлай сілік,
Үйшібайдың үйін сілік,
Үйі толған қызын сілік,
Қайырылып келіп қарсақ сілік,
Бұрылып келіп бұзау сілік [76, б. 33].

Аталған жаңылтпаштарда балалар бұрмалануға бейім сөздердің бұрмаланып басқа мағына беріп кетуінен сақтанып, сөздерді дұрыс айту арқылы таңбаларды есте сақтап, қателесуді жеңілдетеді, сонымен қатар бұл күлкілі ситуация арқылы ойынның қызықты элементтері енгізіледі.

Жаңылтпаштағы ойындық элемент те үлкен қозғаушы күш. Балалардың жаңылтпашты қарапайымнан бастап, күрделіге қарай бірте-бірте игеретіні анық. Жаңылтпаштың балаларды қызықтырғыш қасиеті — ең алдымен олардың білуге, үйренуге деген ынтасын қанағаттандыруында жатыр.

Жаңылтпаштардағы көркемдік сипаттың тағы бір түрі — тақырыптық және стильдік қарама-қайшылық. Жаңылтпаштардың басым бөлігі қарама-қайшы элементтерден немесе гиперболадан құралады. Қарама-қайшы жағдайларда көбінесе адамның екі түрлі көңіл күйі мен мінез-құлқы әзіл мен күлкілі түрде көрсетіледі. Жаңылтпаштардағы мұндай қарама-қайшы ерекшеліктер әркез тыңдаушыға да оқырманға да өте ерекше әсер береді. Мысалы,

«Дұрыс» деп Тұраш айтты,
«Бұрыс» деп Борааш айтты,
«Жалған» деп Жарас айтты,
«Рас» деп Рәш айтты,
Қайсысы жалған айтты,
Қайсысы рас айтты? [38, б. 51].

Жаңылтпашта сөз болған «дұрыс», «бұрыс», «жалған», «рас» деген қарама-қайшылықтардың шешімін оқырманға тастау арқылы, жаңылтпаштың көркемдік сипатын арттыра түседі.

Жаңылтпашта мағынасы бір-біріне қарама-қарсы антоним сөздерді ұтымды қолдану да жиі ұшырасып, жаңылтпаштың көркемдік ерекшелігін еселей түседі. Мысалы,

Ақшамда жаққаның
Көк шам ба?
Ақ шам ба?
Мейлің қайсысын жақсаң да!

Бұл сайда
Кәрі ағашта бар,
Жас ағашта бар,
Кесіп алсаң
Шоң ағашта бар,
Ат ағашта бар.

Қара ешкінің мүйізі,
Ақ ешкінің мүйізі.
Айбақ–сайбақ көрінер,
Бар ешкінің мүйізі.

Қара қарға,
Ала қарға
Қонып отыр,
Жаға талға.

Қара бояу да,
Ақ бояу да бар менде.
Қара бояу ақ бояудан кем бе?

Тұз – мұздай,
Мұз – тұздай екен [29, б. 12-95-143].

Гипербола, метафора мен символиканың жаңылтпаштарда жиі қолданылуы мазмұнын байытумен қатар, көркемдік дәрежесін де көтереді. Көбінесе метафоралар арқылы абстрактілі ұғымдар шынайы бейнелерге айналып көрінеді. Мұндай бейнелер жаңылтпаштың эстетикалық әсерін арттырады, мәнін күшейтеді. Мысалы,

Алыстан Арыстанбай арыстандай көрінді,
Арыстан мен Арыстанбай алысқандай көрінді.

Айланбадан арба айналып барады,
Арбадағылар айбарланып барады [48, б. 351].

Келтірілген мысалдағы «арыстандай», «айналып» көрінген абстрактылы ұғым бара-бара күшейіп, тіпті арыстанмен «алысқандай», «айбарланып» аса айбатты бейнеде көрсетіледі. Бұл жолдардағы шешендік шеберлік – әсерлі теңеу арқылы ой көркемдігін айқындайды. Әр жолдағы «а» дыбысынан басталған үш сөз бірбірімен өзара тығыз қабысып, әрі үндесіп, «Арыстанбай, арыстандай және

алысқандай» теңеу сөздері өзара алмаса келіп, «көрінді» сөзінің екі рет қайталануымен шымыр ұйқасып, Арыстанбайдың кісілік келбеті мен тіршілік тынысын көрікті оймен көркемдеп, шебер шешендікпен жеткізіп тұр. Дыбыстық үйлесім, синтаксистік параллелизм, тармақ соңындағы сөздердің қайталануы мен ұқсас морфологиялық тұлғалар – осының бәрі қосылып келе жаңылтпашқа әуенділік, ойнақылық дарытады. Бейненің динамикалы болып, қозғалыс үстінде көрінуі балаларды ерекше қызықтыратындығы белгілі.

Жаңылтпаштардың көркемдік сипаттын байыта түсетін элементтердің қатарында қисынсыздық пен алогизмнің де алар орыны ерекше. Бұлда жаңылтпаштардың ойындық, күлкілі сипатын күшейте түсіп, тыңдарманды өзіне баурап, таңғалдырады. Жаңылтпаштардағы қисынсыздық көбінде көркемдік ерекшелікпен қатар, тіл шеберлігін арттыруда маңызды рөл ойнайды. Мысалы,

Ала есекті, қара есекті,
Сұр құлақты сары лақты.

Басшы асшыға: «Есік ашшы», – десе,
Асшы басшыға: «Тұздығы да ащы екен» [30, б. 205], – депті.

Мысалдағы «Сұр құлақты сары лақты», «Тұздығы да ащы екен» деген сөз тіркестері қисынсыз, ойға қонымсыз әрі күлкілі элемент болып табылады.

Жаңылтпаштардың көркемдік қуатын арттыру үшін, метафорадан басқа эпитет, теңеу, метонимия, гипербола, литоталық салыстырулар мен сөз магиясы сияқты көркемдеуіш құралдарда қажетке сай кездесіп отырады.

Қорыта айтқанда, жаңылтпаштың құрылымы мен көркемдік сипаттарын жан-жақты саралай келе айтарымыз, оның табиғатынан туындайтын тілдік және әдеби ерекшеліктерін жеке-жеке айқындауға болатындығына көз жеткіздік. Мұнда сөздер мен дыбыстардың қайталануы, ұйқас пен ритмнің өзара үйлесімі, метафора мен образды сөздердің орынды қолданылуы арқылы поэзиялық көркемдік қасиетке ие болады. Кейбір жаңылтпаштар – құрылысы мен мазмұны жағынан күлкілі әрі ойнақы болып, тәрбиелік және тіл дамыту қызметін атқаратын жанр екендігін көрсетеді. Ал, құрылымы мен көркемдігі тілдің музыкалық және ритмикалық ерекшеліктерін тереңнен ашып, жан-жақты айқындап, аша түседі.

2.3 Жаңылтпаштың басқа жанрлық түрлерімен байланысы

Қазіргі қазақ балалар поэзиясындағы жаңылтпаштар фольклорлық мол қазынадан нәр алып, жаңарып, жасарған саланың бірі. Жаңылтпаштың жанрлық элементтері басқа жанрлық түрлермен байланысу арқылы ұлттық мәдениеттің дамуы, дәстүрлердің қалыптасуы, тілді қолданудың әртүрлі әдіс-тісілдерін көрсетеді. Сондықтан жаңылтпаш өлеңмен, мақал-мәтел, шешендік сөздер, жұмбақ, арбау, санамақтардың қайсысы болмасын бір-біріне тигізген әсері, өзара байланысы жағынан бүгінгі балалар поэзиясында формалық жағынан түрленген, фольклорлық дәстүрді нысана етіп алып, жаңа мазмұнмен, көркемдік, танымдық, тәрбиелік мәні бар қазынаға айналып отыр. Әсіресе бұл сабақтастық

жаңылтпаштың жанрлық, түрлік ауқымын кеңейтіп, тәрбиелік, танымдық қасиетін арттыра түсті. Бұл үндестік – фольклорлық жанрлардың барған сайын табиғатының жаңғыртып, бір-бірімен дәстүрлі жалғастығының тым арыда екендігінің айқын белгісі.

Қалыптасқан дәстүрі бар қазақ балалар поэзиясындағы мақал-мәтел, жаңылтпаш, жұмбақ, өтірік өлең, мысал, мазақтама ойын өлеңдердің әрқайсысы өздеріне тән ерекшеліктермен, терең ойымен, сөз қиюласуымен, астарлы мазмұнымен балаларды санқилы сезімге бөлейді, ойға шомылдырады, тіл ұстартуға баулиды, күлкіге батырады, теріс әрекеттерден сақтандырады.

Әдебиетте сабақтастықтың болуы заңды құбылыс. Жалпы жаңылтпаштар әріптерді енді ғана танып, үйреніп келе жатқан бүлдіршіндерге әріптерді бір-бірінен ажыратып, дұрыс дыбыстап, сөздің қай жерінде қандай әріптің келетіндігін аңғартып, тыңдау және дыбыстау, дыбыстарды айыра білу дағдысын қалыптастырады. Жаңылтпаш тармақтарының дерлік сәйкес келуі (бір сөзден басқасы сол қалпында қайталануы) балалардың зейінін негізгі нысанаға бастап, қиындық туғызатын әріптерді дұрыс айтуға көмектеседі.

Жаңылтпаштарды жаттап, жаттыға айту арқылы баланың өз ана тіліне деген көзқарасы айқындалып, құштарлығы артады. Сөз қадірін сезіну сезімі қалыптасып, ойлау қабілеті шыңдалады. Бала ойлауын, логикасын дамытудың, тілін ұстартудың бір амалы ретінде жаңылтпаштарды дағдылы қолдануы өте қажет. Бірақ, баланың ой-санасын, тілін дамытуды мақсат еткенде тек қана дәстүрлі жаңылтпаштармен шектелу жеткіліксіз. Сол үшін балаға жаңылтпаштың басқа жанрлармен байланысын, ұқсас жақтарын салыстыра түсіндіре білуіміз қажет. Сонда баланың аңғарымпаздығы, алғырлығы, тілі біртіндеп ұштала түседі. Бұлар біржағынан баланың ойлауын жетілдірсе, екінші жағынан, сөздік қорын да молайта түседі.

Жаңылтпаш әйтеуір үндес, ұқсас сөздер мен дыбыстардың ермек үшін қалай болса солай айтыла салған ретсіз жиынтығы емес. Оған қойылар әдеби-көркемдік талаптар деңгейі жоғары. Жаңылтпаш мазмұнында халық өмірінің, тұрмыс-тіршілігінің танымдық көріністерімен қатар балаларды тағылымдық өнегеге баулитын қасиеттер мол кездеседі. Қазіргі кезде формалық жағынан түрленген, өзгерген өлең жаңылтпаш, санамақ жаңылтпаш, мазақтама жаңылтпаш, есеп жаңылтпаш, мақал-мәтел жаңылтпаш, ойын жаңылтпаш, ертегі жаңылтпаш, өтірік жаңылтпаш сияқты түрлері көбейді. Қандай жаңылтпаштың түрі болмасын әрқайсысы өздеріне тән өзіндік ерекшеліктері мен, астарлы мазмұнымен құнды да бағалы.

Бұған дейін жеткілікті мән бермей жүрген жаңылтпаштың басқа жанрлармен байланысы бала қызығушылығының оянуын күшейтеді. Яғни баланың кішкене кезінен бастап сол асыл қазынаны тануға, оны сақтай білуге деген құлшынысын туғызады. Сондай-ақ өз ұлтын, өз мұрасын мақтан етуге үйретеді. Сондықтан бала жаңылтпашпен басқа жанрлар астарында жатқан мағынаны тереңірек түсіну үшін үлкендер балаға көмекке келіп, осы мәселелер төңірегінде әңгімелесуді ұйымдастырғандары абзал. Бұл бір жағынан, бала

дүниетанымын, тілін дамытып, кішкене кезден бастап мақсатты әрекетке үйретеді.

Баланың тілін дамыту үшін оған сөз үйретіп, дүниетанымын кеңейту мақсатында жаңылтпаштарды пайдаланып келеді. Мектеп жасына дейінгі балалар сөздің мәнінің қандай екендігіне қарамастан сөздің дыбыстық түріне үлкен ынта қоятыны аңғарылады. Балалар сөздің түрін әдейі өзгертеді, жаңа сөздер ойлап табады, сөз ырғағын құрастыруға беріле жаттығады.

«Жаңылтпаштың сөздері айтуға қиын, көбінесе, ұяң және қатаң дауыссыз дыбыстардан құралады. Жаңылтпаштың әрбір сөзі шапшаңдата, тездете айтылуға тиіс... Ол әрбір сөзді жылдамдата айтумен қатар нақышына келтіре, мүлт кетпей оралымын таба айтуға тиіс» [24], – деген ғалым М.Ғабдуллиннің пікірінше, жаңылтпаштарды басқа да ұсақ жанрлармен салыстырғанда оның өзіндік айту әдіс-тәсілімен қатар тәрбиелік мәнінің жоғары екендігін аңғаруға болады.

Жаңылтпаштарды халықтық шығармалардың басқа жанрларымен салыстыру оның өзгешеліктерін айқындауға мүмкіндік береді. Басқа жанрлармен байланысты зерттеу арқылы жаңылтпаштардың тарихи шығу жолын, өсуін және өзгеріс жолдары мен көркемдік ерекшелігін байқаймыз.

Жаңылтпаштардың басым көпшілігі халық өлеңдерімен байланысты айтылады. Тіпті аллегориялық сипатта айтылатын халық өлеңдері көбіне жаңылтпаштарға жақын болады. Әсіресе, қазақ халқының айтыс өлеңдерінде жаңылтпашпен айтылатындары өте көп. Мұнда ақындық өнермен қатар, өмірді көп біліп, көп көрген айтысушы адамның парасаттылығы мен білімділігін қажет етеді.

Фольклорда жаңылтпашқа жақын жанрлардың тағы бірі – халық өлеңдері. Мұнда поэзияға тән әдеби тілдік көркемдікпен қатар астарлы мағыналы жолдар, тілді ұстартуға қатысты шумақтар мен ұйқастар көптеп кездеседі. Мысалы, Халық өлеңінде:

Жігітке өлең де өнер, өнер де өнер,

Шын жүйрік өрге салса өршеленер.

Барында оралыңның ойна да, күл,

Шырағың мың күн жанған бір күн сөнер – деген жолдар, кәдімгі 11 буынды қара өлең ұйқасы. Бірінші, екінші жолдарда жігіт, жүйрік, өлең, өнер, өрге, өршеленер деген сөздер синтаксистік параллелизм тәсілімен салыстырыла қолданылса, 3–4 жолдарда жастықтың қадірін біл, өмір өтер де кетер деп ескертеді. Сондай-ақ, «өлең де өнер, өнер де өнер, өрге салса өршеленер, бір күн сөнер» – деген тіркестер, аз сөзге көп мағына сиғызған астарлы жолдар. Мұндағы, «ө, р» дыбыстарының бірнеше рет қайталануы бала тілін ұстартумен қатар, көркем сөйлеуге өзіндік септігін тигізеді

Қара тау кейде қарлы, кейде қарсыз,

Ер жігіт кейде малды, кейде малсыз.

Дарияның толқынындай жарға соққан,

Көз сатқан көрінгенге көңіл арсыз.

Бұл жолдар көркі көз сүріндірер табиғат, арғымақ пен ел алдында жүрген жігіттің бойындағы табиғи сәйкестіктер, орға да жарға да жығатын албырт көңілмен ұштастырылып, адамға эстетикалық сезім бағыштайды.

– Айналайын қарағым орта бойлым,
Сары майдан айырып торта қойдым.
Жаңа ғана өзіңді көрсем дағы,
Күлім көз деп атыңды жорта қойдым.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтынан шығатын «Керуен» ғылыми журналы №1, 82-томында жарық көрген мақаладан алынған мына бір жаңылтпаштан үзінді біздің жоғарыда айтқан ойымызды ұштай түскендей.

«Торта қойдым,
Орта қойдым.
Орта қойдым,
Жорта қойдым

Халық өлеңдерінде де айтылатын – «Айналайын қарағым, орта бойлым, сары майдан айырып торта қойдым» дейтін өлең жолдары жаңылтпашқа айналып отыр.

«Торта» – сары майды еріткенде ыдыс түбіне тұнған қалдық. Көшпелі тұрмыста уақыты өтіп бара жатқан сары майды осындай тәсілмен өңдеп, сақтап, тұтынатын болған. «Орта, торта, жорта» сөздерінің соңына ыңғай «қойдым» сөзі жалғанып, «шұбыртпалы» ұйқас үлгісіндегі бір шумақ қалыптасып тұр» [66, б. 22].

Демек, жаңылтпаштың халық өлеңіне айналуы немесе халық өлеңінен ықшамдалып жаңылтпаштың өмірге келуі, бұл екі жанр арасындағы байланыстың тым арыда екенін көрсетумен қатар, араларындағы байланыстың өте тығыз екендігін аңғартады.

Қай халықтың болса да ауыз әдебиетінде мақал-мәтелдер халық әдебиетінің ең көне түрі, ол ғасырлар бойы сақтап келген халықтың еңбек тәжірибесінің жиынтығы, түйіндеп айтқан ой-пікірінің түйіні, өмір, тіршілігінің айнасы, өмірлік өшпес мұрасы. Мақал-мәтелдердің өміршендігі тілінің көркемдігі мен мазмұнының тереңдігінде, аз сөз бен көп мағына беретіндігінде, еске сақтауға оңай болатындығында. Сондықтан да халық «Сөздің көркі – мақал» деп бағалаған. Мақал-мәтелде көбінесе ортақ ой, анықталған қағидалар айтылады, формасы жағынан тілге жеңіл, ырғақ, ұйқасқа құрылады.

Жаңылтпаштың мақал-мәтелмен байланысы ерекше тоқталуды қажет етеді. Белгілі әдебиет зерттеуші Б.Адамбаев «Халық даналығы» атты еңбегінде: «Мақал-мәтел халықтың сан ғасырлық көрген-білгенінен бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл-ойының жиынтығы, анықтамасы; табиғатта, өмірде үнемі қайталанып тұратын уақиғалармен, құбылыстармен байланысты туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» [77, б. 14], – дейді.

Қазақ халқының байырғы дәулеті – мал, аяқты дәулет. Мал жайындағы мақал-мәтел, жаңылтпаштар өте көп. Малдың түрі мен үй жануарларының қамтылмағаны кем де кем. Төрт түліктің әрқайсысының түрі-түсі, сыр-мінезі, ерекшелігі, шаруашылық мәні жан-жақты анықталған. Солардың ішінде төрт

түлікті аузына үрлеп, аяғын сыпырып қолдан, төлден өсірген, түнде қора шетінде, күндіз қой соңында бірге түнеп, бірге жүріп малының сырын ұғып, сынын білген малшының, малсақ шаруаның ғана ауызына тән мақал-мәтел, жаңылтпаштар жетерлік. Мысалы, мақалда:

Сүтсіз қой маңырауық;
Ақсақ қой жатып семілер;
Ешкілі қой өреген;
Қой үріккен жағына беттемейді.

Ал, жаңылтпашта:

Қойбағар қой араларма,
Қой араламай қой ала аларма? [45, б. 77].

Қозылар жамырады,
Ала қозы маңырады.
Жамыраған соң маңырамай,
Жамырағанша маңырады [29, б. 94].

Ешкілер лақтады,
Бір күнде бірақ бәрі.
Шүнтиып құлақтары,
Шұнаңдап лақтары [46, б. 205] – деп, қой-ешкі мен кәнігі,

сырдесте кісі ғана айтса керек.

Сонау ерте заманнан келе жатқан ауыз әдебиеті жанрларының ең байырғы түрі – мақал-мәтелдер. Ата-бабаларымыздың өмір тәжірибесі арқылы шындалып, қанатты сөздерге айналып, ғасырлар бойы екшеліп жинақталып бүгінге жеткен халық қазынасы. Ол көлемі жағынан қысқа болғанымен мазмұн тереңдігімен ерекше. Мақал-мәтелдердің мағынасы астарлы әрі көркем. Халықтың дүниетанымын, болмыс-бітімін, жандүниесін, мінез-құлқын, тұрмыс-тіршілігін аз ғана сөзге ұтымды сыйғыза біледі. Осынау халық қазынасының бүгінгі ұрпақтың бойына адами игі қасиеттерді дамытуда тәрбиелік мәні зор. Мақал мен мәтелдер балаларға терең ой салумен қатар, оларды жатық сөйлеуге дағдыландырады, сөз байлығын, сөздік қорын дамытады.

Ауыз әдебиеті жанрлары сияқты мақал-мәтелде халық даналық ойларын балаларға арнады. Мысалы, «Бала – бауыр еті, көздің нұры» деп босқа айтпаған. Халықтың бұл тәріздес мақалдары жас ұрпаққа арналған үгіт, ақыл-өсиет болып отырады.

Адам болар баланың кісіменен ісі бар,
Адам болмас баланың кісіменен несі бар.

Жаңылтпаш:

Бүлдір–бүлдір бүлдіршін,
Бұл–бір білгір бүлдіршін.
Бұлбір білгір бүлдіршін
Білгірлігін білдірсін [29, б. 35]. – деп баланы дұрыс бағытқа

жөн сілтеп, тәрбиелі болуға үгіттеп отырған.

Баланы тәрбиелеудегі негізгі мақсат оны алдымен білімге, өнерге баулу, еңбек үдерісімен таныстырып, еңбек етуге үйретуді көздейді. Сондай-ақ, мысалда келтірілген мақал мен жаңылтпаш мазмұн жағынан бір-біріне өте жақындығы байқалады. Сонымен бірге көркемдігі жағынан да мақал да ассонанс, жаңылтпашта аллитерация тәсілдері сабақтаса келеді.

«Жан қиналмай жұмыс бітпес,

Талап қылмай мұратқа жетпес» – деп қай нәрсенің де еңбексіз қолға түспейтіні жайлы балаға ой салып, өмірдің мәнін танытады. Мысалы,

Балалар шаруаға араласты,

Қораға мал қораласты,

Мал қамаласты [29, б. 33]. – деген жаңылтпашта да еңбекке араласу, қолғабыс тигізу сияқты еңбек тақырыбы тілге тиек етіледі. Бұдан біз мақалдар мен жаңылтпаштардың мазмұндық жағынан бір-біріне қаншалықты жақындығын тағы да байқаймыз.

Мақал-мәтелдер поэтикалық құрылымы жағынан жаңылтпаштармен тәркіндес келеді. Әсіресе қазақтың мақалдары мен мәтелдерінің көбі өлең сөзден құралған десек, артық айтқандық емес.

Егер қазақ балалар фольклорының бай мазмұнды, поэтикалық өрнегі тұрғысынан қарасақ, мақал-мәтелдердің ішкі құрылымы, өзіндік ерекшеліктері сан салалы, біз оның балалар әдебиетіндегі бір қырына ғана тоқталдық.

Әлеуметтік қызметі жағынан жаңылтпашқа сәйкес келетін фольклорлық жанрлардың бірі –жұмбақ. Ол да, көркем поэтикалық туынды болғандықтан, ол баланың ой-өрісі мен арман-қиялын шыңдаумен қатар, оған эстетикалық тәрбие беріп, көркем сөз табиғатына үйретеді. Бұл орайда жұмбақтың ерекшелігіне байланысты айтқан ғалым Ш.Керімнің ғылыми тұжырымына сүйенеміз: «Жұмбақ көне дәуірлерде дүниеге келген. Ғалымдар оның тегін тыйым сөздер – табумен байланыстыра қарайды. Ол адамды табиғат құбылыстарын түсініп болмаған, айналасындағы қас күштердің қастандығынан қауіптеніп, оларды алдау керек, сондықтан астарлап сөйлеу керек деп иланған уақытта шыққан. Қазақ жұмбағының алғашқы пайда болғаннан бүгінге дейін басып өткен эволюциялық даму жолын қалпына келтіру үшін этнографиялық мағлұматтарға, басқа жұрттардың мәліметтеріне арқа сүйеу абзал. Жұмбақ қоғамда бірнеше қызмет атқарған, заман ағымына сәйкес қоғамдық қызметіне өзгерістер еніп отырған. Ескі кезеңдерде магиялық қызметі басым болса, қазақтың көшпелі қоғамында эстетикалық-сауықтық жүкті арқалаған. Қазіргі уақытта жасөспірімдердің сүйспеншілігіне бөленіп, тәлімгерлік міндетті көтеруде» [78, б. 55], – дейді.

Сөйтіп, ұлттық дәстүрлі бояулардан ажырамаған байырғы жанрлық жүйелер үлгілерін жоғалтпаған фольклордың өміршең болмысы бүгінгі және болашақтағы ұрпақтарды өзіне табындыра береді. Осылайша қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерінің барысында баланың ой-санасы да, интеллектісі де, дүниетанымы да, логикасы да ұштала, жетіле түседі.

Жұмбақта жоғарыда атап өткеніміздей «айналасындағы қас күштердің қастандығынан қауіптеніп, оларды алдау керек» болса, ал жаңылтпашта да өмірдегі түрлі қиындықтан амалдап шығудың жолын қарастырудың құралы болып табылады. Мысалы жер дауы, жесір дауы, дипломатиялық тартыстарда, шешендік билік айту барысында хандар мен билер, сотшылар өз жақтастарына жаңылтпаштап, астарлап ойды жеткізетін болған. Сондықтан, жаңылтпаштың астарында жатқан ойды аңғарып, ой қорытындысын жасау алғашқы кезде балаларға қиынырақ болуы мүмкін. Бірақ үлкендердің көмегімен бала тұспалды мағынаны тез аңғаруға, тануға бірте-бірте үйрене бастайды. Осы тұрғыдан қарағанда бала алдымен жаңылтпаш арқылы дұрыс сөйлеу дағдысын қалыптастырып, сонан кейін ғана жұмбақтағы жасырынған сөздің мағынасына үңіліп, шешуін таба алады. Міне, бұдан біз жұмбақ пен жаңылтпаштың арақатынасы, өзара байланысын, шығу төркінін аңғара аламыз. Сондай-ақ, өмірде қайсысына мүмкіндік пен қажеттіліктің бұрын туғанын, жаңылтпаш пен жұмбақтың бір-біріне тигізген әсерінен көрінеді. Соның нәтижесінде бала жаңылтпаштан кейін жұмбақ немесе өзге де жанрлардың байыбына барып, мазмұнына терең үңіліп, қорытынды байлам жасауға төселе бастайды. Бұл бір жағынан баланың ақыл-ойын, санасын, логикасын дамытып, екінші жағынан оған рухани, эстетикалық тәрбие береді.

Балалар әдебиеті жанрында талмай ізденіп келе жатқан авторлардың бірі М.Жаманбалиев. Оның жаңылтпаштарының түрі де сан алуан. Мысалы:

Ақ тиіннің біреуі
Тұрар тоқсан тиындай.
Бас киімнің біреуі –
Он ақтиін құнындай.

Ойлап,
Бойлап есепке,
Аспай–саспай есепте.
Киім құнын
Кім бұрын
Тапса,
Берем мың тиын.
Шешуі:
Оны тоқсан тиынға
Көбейт,
Сол да қиын ба?

Немесе,

Қырық құрқылтай
Бір құрдан үркіп ұшты.
Қырық құр
Бір құрқылтайдан үркіп ұшты.
Қырық құр қорқақ па?
Қырық құрқылтай қорқақ па [79, б. 4].

Осы үш жаңылтпашты есеп жаңылтпаш немесе санамақ жаңылтпаш десек те болады. Мұндай үлгілер халық жаңылтпаштарында да кездеседі.

Ал ақын Е.Елубаев бір жаңылтпашын жұмбақ жаңылтпаш деп атапты:

Көлге жапқан қақпақ
Сіресіп тұр,
Қатты–ақ [80].

Жұмбақтың да, жаңылтпаштың да міндетін атқарып тұрған секілді. Осы орайда халықтың «ти десем тимейді, тиме десем тиеді», – деген жұмбағын да жұмбақ жаңылтпашқа жатқызуға болады.

Жаңылтпаштың түрлерін іздегенде, ақын Е.Өтетілеуовтің «Жалғыз жол жаңылтпаш», «Жеті жол жаңылтпаш», «Жиырма жол жаңылтпаш», «Жеті түсті жаңылтпаштарының» қай-қайсысы да түрлік үлгілерді ақтап, көркемдік жүк көтеріп тұрған дүниелер. Ақын «ақ, қара, көк, қызыл, жасыл, сұр, қоңыр» түстерді жаңылтпашқа айналдыра отырып, әр бояудың қасиетін ойнақы ашып береді.

Аппақ, аппақ, бәрі аппақ:
Ақ қар аппақ, бор аппақ,
Ақ бұлт, қырау, мақта аппақ,
Ақ сүт, айран, қант аппақ,
Ақ қыс, аққу, қаз аппақ,
Ақ тіс, ақ бу, қымыз аппақ,
Аппақ дейін, ақ дейін –
Ақ емес, бірақ ақ тиін.

Немесе,

Көк көп,
Көп көк:
Көк шөп,
Көк жеміс көк,
Көк теңіз көк.
Көкөніс көк,
Көгершін көк,
Көк аспан көк,
Көк тастар көк,
Көк көп,
Көп көк.
Қызыға кеп қолға аларым –
Қызыл, қызғылт бояуларым.
Қызғылт, қызыл бояулармен
Қып–қызыл қып мен саламын:
Қызыл гүлді,
Қызыл күнді,
Алмаларды,
Анарларды,
Алауларды,

Жалауларды,
Қызыл шие, қызанақты,
Қызыл шілік, қызғалдақты,
Қызғылтым құндызды,
Қып–қызыл жұлдызды [81].

Ақын жаңылтпашқа тән шарттарды берік ұстанған. Жаңылтпашқа кілт ретінде қаламгер не нәрсеге қандай түстің сәйкес келетіндігін пайдаланған. Жаңылтпаштар ақын қаламынан шыққанда көркемдік-тілдік бояулары да жоғалмаған. Жанрлық талаптарға толық жауап беретін жатық та жұмыр, тапқыр жаңылтпашта бейсауат бос сөз атымен болмақ емес. Әрбір жанр үлгісінде әр кезең баласының ойлау мәнері, қабылдау ерекшелігі жатады. Жаңылтпаш – жай ойдың, тіпті жақсы ойдың да жемісі емес; ол тек жүйрік ойдың жұлдесі. Мұндай жанрға асқан жауапкершілікпен қарау үлкен міндет.

Далада тұр екі ешкі,
Қорада тұр жеті ешкі.
Жеті ешкі мен екі ешкі,
Барлығы сонда неше ешкі? [29, б. 52].

Бұл жаңылтпаш бір қарағанда жұмбаққа ұқсайды, бірақ бұл жерде жұмбақталып, көмескіленіп тұрған ештеңе жоқ. Қайта «даладағы ешкі мен қорадағы ешкіні қосса қанша болады» деп, балаға жаңылтпаштап ой тастап тұр. Сондықтан бұл жұмбаққа жақын жаңылтпаш екені өзінен өзі түсінікті. Жұмбақ жаңылтпаштан біз екі жанрдың арасындағы әдеби байланыстың өте тығыз екенін толық байқаймыз. Өйткені бұл жұмбақ жаңылтпаш егер жұмбақтың арасына қоссаң жұмбақ міндетін еш күмансыз атқара береді. Ал, жаңылтпашқа тән десек, мұнда да жаңылтпашқа тән ерекшелігімен өз рөлін толық сәулендіреді.

Жаңылтпаштар поэтикалық құрылымы жағынан жұмбақтарға ұқсас келеді. Жаңылтпаш пен жұмбақтың қарым–қатынасы мына жақтардан байқалады. Кей жаңылтпаштар сұраулық негізде келіп, жұмбақтың рөлін ойнап тұрады.

Қойым семіз бе,
Ешкім семіз бе?
Қойым тоғыз ба,
Ешкім сегіз бе?

Ал енді бірде тез айтқанда жаңылдыратын сөздерден құрылғанымен жасырған затын тап дегендей ишара білдіріп, жұмбақтап тұрады.

Шапанымда сан қалтам бар,
Қай қалтамда сан малтам бар.
Малтам жалғыз, қалтам сансыз,
Тапқан алсын малтам даусыз [29, б. 99-156].

Төмендегі жұмбақтарға зер салатын болсақ, жаңылтпашқа да мазақтамаға да келетін сияқты. Себебі тездетіп айтсаң кей сөздерден жаңылып кетуің ғажап емес. Бірақ түйенің болмысын астарлап, әдемі суреттеп тұрған жұмбақ.

Апан–апан,
Ескі шапан.
Иір қобыз,

Жарық жұлдыз.

(Түйе)

Әрі сусын, әрі дәрі,

Емге ішеді жас пен кәрі.

«Малдың сүті, елдің құты»,

Деп бағалар жұрттың бәрі.

(Қымыз)

Айқұшақ, айқұшақ,

Жиып келсем бір құшақ.

(Кереге)

Жаңылтпаш ойнақы сөз, әсем жыр. Жаңылтпаш қарапайым халықтық тілмен айтылған. Олай болатын себебі – белгілі бір құбылыс, зат жаңылтпашталғанда, оның сипаты мен кескін, кейпі, халықтыққа түсінікті түрде берілуі керек. Мысалы,

Бұзауды байлай сал,

Сиырды айдай сал.

Пышақты қайрай сал,

Сағызды шайнай сал.

Жаңылтпаш бала тілімен қоса ойын дамыту құралы ретінде мейлінше ықшамдылық талабына бұлтартпастай жауап береді.

Бұдан шығатын қорытынды, жаңылтпаш қай жанрға болса да ортақ, ағайындас есепті, солардың бәрімен қарайлас өмірге келіп, қатар дамып, халық ойының данышпандық асыл қазыналарын өз бойына жинаған мұра. Белгілі бір халықтың дербес ұлт болып өмір сүруінің басты ерекшелігі – оның өшпес рухының өміршеңдігінде. Ал жұмбақ халық шығармаларының ішіндегі ең көнесі және барлық елдің фольклорында кездеседі. Жалпы жұмбақты сөз образының кілті ретінде тануға болады.

Жоғарыда келтірілген мысалдағыдай бұл екі жанрдың бір-біріне оңай ауысып, жақындық танытуы сыртқы тұрпатының ұқсас болуымен қатар мазмұны, сөз саптауының ұқсас болуымен қатысты. Жұмбақ та ойды астарлап, емеурінмен білдіреді, адамға екі ұшты ой тастайды, оның бүкпе ойын іштей ұғынып, сезінеміз. Емеурінмен астарлап сөйлеу үшін адамның қиялы жүйрік, зерделі болуы керек. Ақылды, ойы ұшқыр адамдар ғана ишараны түсініп, одан түйін шығара алады. Жоғарыдан көріп отырғанымыздай, тұспал тек сөзбен ғана емес, қимыл-әрекет пен қолдың, бет әлпеттің қозғалысы, көздің қағысы арқылы меңзеледі. Кейде белгілі зат арқылы да ой тұспалданады. Тұспалдарды тез аңдап, оқып білу кез келген адамның маңдайына жазылмаған. Оны тек зерек жандар ғана түсінеді.

Жаңылтпаштың арбаумен байланысы да жеке сөз етуге тұрарлық. Фольклорист Б.Абылқасымов «Телқоңыр» атты ғылыми еңбегінде: «Арбау тарихи тұрғыдан алғанда магияға жатады. Магия дегеніміз материалды дүниеге табынатын тысқары жолмен әсер ету үшін қолданылатын ғұрыптар. Ал «маг» сөзінің көне парсы тіліндегі түрі – магуш. Көне Иранда «магуш» деп зорастризм дініндегі абыздарды айтқан. Олар да халдей абыздары сықылды

арбаушылықпен, көріпкелдікпен айналысқан. Кейіннен алдын ала болжаушыларды, адам тағдырын күні бұрын айтушыларды, астрологтарды, арбаушыларды жиынтық түрде «маг» деп атау өріс алды» [1, б. 52] – дейді

Арбау – емдік және сақтану магиясы (лечебная и предохранительная магия). Арбауды сиқырлы сөз үлгісі деп танығанымызбен де ол нақты іс әрекетке негізделген ғұрыптарсыз орындалмайды. Ал магия болмыстан тысқары күшке сенудің бір түрі, бірақ діни сенімдерден айырмашылығы – белгілі бір ғұрыптарды орындау арқылы жанды–жансыз заттарға, құбылысқа адамның өз күшімен–ақ тікелей әсер етуге болады деп табылады. Осы типологиялық әмбебап заңдылық қазақ тұрмысынан да анық көрінеді.

Зерттеушілер пікірі мен әдеби мәтіндерді салыстыра қарағанда, «Жаңылтпаш» пен «Арбау» жанры егіз, туыс жанр сияқты көрінеді. Олай деугізге дәлел: жаңылтпаш біреуді жаңылту арқылы дұрыстыққа, жаңылмауға, қателеспеуге жетелесе, ал арбау біреуді арбау, иландыру, сендіру, мойындату арқылы, ауруды емдеп, сырқаттан айығуға, пәледен арылуға, дерттен жазылуға бағыттайтыны айқын аңғарылады. Дегенмен мағынасына, құрылысына, атқаратын қызметіне қарағанда өзіндік айырмашылықтары бар.

Ертедегі адамдар малды немесе адамды жылан, бүйі, қарақұрт, бәленгі шаққанда әртүрлі ырым жасап, арбау өлеңдерін шығарған. Арбау арқылы жыланның немесе қарақұрттың уытын қайтаруға, өздерін арбап әлсіретуге болады деп түсінген.

Жалпы арбау құрылымында «түсініксіз сөздер» үлкен рөл атқарады. Түсініксіз, жұмбақ сөздерді неғұрлым көбірек қолданса, жылан шаянның есін солғұрлып тез алып, уытын тез қайтаруға, тез өлтіруге болады деп сенген.

Мары, мары, мары жылан,

Ұзын, ұзын, ұзын жылан.

Ұзын шашты келте жылан

Марқары, сарқары... [1, б. 61], – дегендегі «мары» сөзі парсы тілінде жылан деген сөз. Қазақ салтында соғым сойып ет асқанда, бас пен мойынды жалғап тұрған «ауыз омыртқаны» әбден мүжіп болған соң, түнде далаға шығып, жаңағы ауыз омыртқаның тесігіне ауызын төсеп тұрып, былай деп айқайлайды. « – Марата, марата соғым басына шақырдым кел! Бас же, бас жемесең, тас же» – дейді. Әсілі, жылан соғым басына шақырмадың деп, малды шағады – мыс. Соғым басына осылай шақырса, келесі жылы малға, жанға тимейді деген сенімнен туған.

Қазақтың теміреткіге қарсы арбауында:

Теміреткі темірден

Тәзгунә, тәкули, тәрһакуһа

Қатира, Куф... Шық! – делінеді [1, б. 62].

Осы арбаудағы «Тәзгунә, тәкули, тәрһакуһа» сияқты «жат сөздер» улы жәндіктерге қатысты ғана емес, жалпы арбау атаулыға оның ішінде өзге халықтардың арбауына да тән әрі техникалық, әрі көркем әдіс.

Немесе,

Бүрге бүргеден батыр,
Бүрге көрпеді жатыр.
Көрпені суға матыр,
Сөйтіп бүргенің сілесін қатыр.
Куф... Шық! [1, б. 64].

Бұл арбаудың құрылысы, сөз саптасы жағынан жаңылтпашқа өте жақындығы көрінеді. Соңғы жолдағы «Куф... Шық» деген сөздерден ғана арбау екені аңғарылады. Егер осы екі сөзді алып тастаса жаңылтпаш болып шыға келетініне еш күмән келтірмейміз.

Ал фольклорлық жаңылтпаштардағы табиғат құбылысы мен хайуанат, жәндіктерге қатысты айтылған түрлерінде, арбаудағыдай мақтау, қорқыту, бұйыру, өтіну, жалыну, жалбарыну деген сарындар болмағанымен таңдану, қызығу, өкіну сияқты сезімдер байқалады.

Мысалы, жаңылтпашта:

Ара талаған Аралбайды
Арашалаймын деп арам тер болдым.

Боран болар, боран борар,
Боран борар, алдыңды орар.

Бұлақ басында
Құрақ қалқияды.
Менің басымда
Құлақ қалқияды!

Жаңбыр сіркірегенде,
Күн күркірейме?
Күн күркірегенде
Жаңбыр сіркірейме?

Шағылға тастақты
Тасбақа бастапты.
Жем таппай аш қапты,
Тасбақа бастапқы
Жақ ашпай аш қапты [29, б. 21-38-162].

«Арбау өлеңдері, көбінесе, улы жәндіктердің немесе олардың жаратушы иелерінің аттарынан құралады және үрейлі, жан түршіктіретін, қорқыныш енгізетін, сескендіретін сөздермен айтылады» [1, б. 86].

Жаңылтпаш пен арбау өз алдына жеке жанр екендігі белгілі. Бір-бірінен жеке тұрып та белгілі ойды, пікірді ажарлау, айқындау үшін қолданылатын эпитет, теңеу сияқты көркемдік құралдардың көмегімен өзіне тән міндеттерін атқара береді. Алайда, жауын мен бұлт шақыруда, күн жайлатуда өзге түстердің теңеу, эпитеттік қолданысы да аз болмайды. Мысалы,

Ат басындай ақ бұлт,

Алла сенен тілеймін.
Қой басындай көк бұлт,
Қожам сенен тілеймін.

Жандай досым ақ бұлт,
Омыраудан соқ бұлт.
Ескек желді сұр бұлт,
Еріктірмей жете көр! [1, б. 79].

Мұндағы теңеу, эпитеттік тіркестер синтаксистік параллелизм құрамына кіріп тұрғаны байқалады. Келтірілген 8 жол үзіндіде «ақ» анықтауышы 2 рет, «көк» пен «сұр» анықтауыштары бір-бір рет қайталанса, «бұлт» деген зат есім 5 рет қайталанып тұр. Сондықтан негізгі ой салмағы «бұлтқа» түсіп, «ақ», «көк», «сұр» сөздері демеушілік қана қызмет атқарады. Белгілі бір сөзді көптеп қайталау арқылы табиғат күштеріне әсер етуге болады деген магиялық түсінік қазаққа да жат емес.

Мұндай түстерді қайталау жаңылтпашта да кездеседі.

Ақ мүйіз бе,
Көк мүйіз бе?
Көк мүйіз бе?
Ақ мүйіз бе
Жатқан анау
Ақ киізде ?

Немесе,

Ақ кептер –
Көк кептер –
Көк кептер
Біреу: кептерде
Көк көп, – дер
Біреу: кептерде
Ақ көп, – дер [29, б. 14-15].

Сөйтіп, жаңылтпаш пен арбауда қазақ фольклорының бір саласы, халық тұрмысын, кәсібін, салтын, дүниеге көзқарасын бейнелейтін шағын поэтикалық жанр.

Әлем халықтарының бесік жырлары атқаратын функциясы, мазмұн байлығы, ішкі құрылымы жағынан тұтастай қарағанда желілес, үндес шығып отыратындықтан да зерттеу жұмысымызда аталған ғалымдар еңбектерінде сол ортақ арналарға байланысты туған жалпы заңдылықтар, желілес тамырлар, өзектес пайымдаулар мол. Бесік жырының түп төркінінің тым көнелігі, оның алғашқы негізінің сөз емес, саз (музыка) болғандығы, басты атқаратын қызметі – баланы тыныштандыру, оның жан жүйесі мен санасына алғашқы эстетикалық нәр сіңіріп, тәрбие беру екендігі жөнінде ғалымдар пікірі бір мәреден шығады. Бұл сипаттар сөз жоқ, қазақ бесік жырларының табиғатына да тән.

Бесік жыры:

Әлди-әлди ақ бөпем,

Ақ бесікке жат бөпем.
Құнан қойды сой бөпем,
Құйрығына той бөпем. – деп әлпештеп жырлай жұбатса, ал
бесікке бөлерде бесікті отпен аластап:

Алас, алас, пәледен қалас,
Көзі жаманның көзінен алас,
Тілі жаманның тілінен алас,
Қырық қабырғасынан алас,

Отыз омыртқасынан алас! – дегендей ырым өлеңдер айтылады.
Мұндай анимистік ұғым әр халықта сақталған.

Сөздің магиялық күдіретіне сеніп, баланың болашағына ақ жол тілеу сияқты тілек-арбау сарыны бесік жырында өте басым. «Қазақ мәдениетінің білгірі А.Байтұрсынов бесік жырын: ««жын шақыру», «кұрт шақыру», «дерт көшіріу» сияқты «қалып сөзімен» қоса топтауы ғалымның осы магиялық негізге ден қойғандығынан болса керек» [82, б. 443].

Ала бие құлындады,
Қара бие құлындады.
Әжем оны ырымдады,

Атам оны ырымдады [29, б. 12].– деген жаңылтпашта да малды тірлігінің тынысы санайтын малшы қауымның, жас төлдерді жат көздерден аулақтатып, қарақұлақ болғанша жасырып, көпке көрсетпей тіл, көз тиеді деуінің өзі де сол магиялық сенімнен туындайтындығы байқалса да ғұрыптық салт-дәстүрге жақындығы аңғарылады.

Жаңылтпашқа етене жақын жанрлардың ендігі біреуі – шешендік сөздер мен нақыл сөздер. Бұл жанрлардың құрылысы, беретін мағынасы мен мазмұны, түрі жағынан көптеген ұқсастықтар бар.

Шешендік сөз:

Уайым түбі – тұңғиық, батасың да кетесің,
Тәуекел түбі – жел қайық, кешесің де өтесің. т.б.

Кейде жаңылтпаштардың шешендік сөзге де, нақыл сөзге де тек құрылысы, көркемдік жағынан ғана емес, мазмұндық жағынан да өте жақындасатын жағдайлары байқалады.

Жаңылтпаш:

Айыр атанды жүк қартайтар,
Семіз қойды май қартайтар.
Күйгелек менің атамды,
Жас қартайтпас, ой қартайтар.

Немесе,

Жер ұйығы жеті арал ма,
Жеті аралға желмая жете алар ма?

Жеті адал да, жеті арам да жеті аралда [48, б. 339-346]. – мысалға келтірілген бұл жаңылтпаштар, салыстырылып отырған шешендік нақыл сөздерге мазмұндық жағынан жақындығы ойымызды сабақтай түседі.

Жаңылтпаштарға бала тәрбиесіндегі санамақтардың да сәйкес келетін тұстары көптеп кездеседі. Санамақтар туралы Ә.Табылдиев былай дейді: «Санамақтарды халық негізінен, жас балаға сан үйрету мақсатымен шығарған. Санамақтар әрі сан үйретеді, әрі дүние танытады, әрі баланың қисынды ойлауы мен математикалық ойлау қабілетін дамытады. Санамақтардың түрлері көп, оның үстіне жаңадан қосыла береді» [68, б. 44], – дейді.

Санамақтар баланы әдемі сөйлеуге дағдыландырса, жаттау қабілеттерін, танымдық ой-өрісін дамытады. Санамақ тәртібін бұзбай айту балаларды аңғарымпаздық қасиетке баулиды. Санамақ балалардан белсенділік пен алғырлықты талап ететін жанр.

Бірім – білім,
Екім – елім...
...Алты – малтам,
Алтын балтам.

Сары ала қаз, –
Саңқылдауық.
Қырман тауық,
Қырман тауық,
Қырқылдауық,

Сен кір, сен шық [68], – дегенде бала санамақты тыңдап қана қоймай, оны қайталайды, сол арқылы сандарды таниды, жаңа бір ұғымдармен танысып, дүниетанымын кеңейтеді, есте сақтау қабілеті мен тілін жаттықтырады. Өйткені санамақ қарапайым сандар мен сөздердің жиынтығы ғана емес, ол – көркем сөзбен кестеленген тәрбиелік, тағылымдық мәні бар шағын поэтикалық шығарма. Санамақтар көп ретте реттік сандармен басталады.

Жаңылтпаштың да сандық және есептік тұрғыдан келетін тұстары көптеп байқалады. Бұл жерде біз санамақ пен жаңылтпаштың буын, бунағы, ұйқас, шумағы жағындағы ерекшеліктерінің бір-біріне өте жақындау келетінін толық аңғарамыз. Мысалы,

Сексен шығып, сексен кірді,
«Сексен» деді сексен бірді.
Сескендірді Ескендірді.

Үш кіші ішік піштім,
Бес кіші ішік піштім,
Неше кіші ішік піштім?

Тігінші – бірінші,
Егінші – екінші,
Мүсінші – үшінші [30, б. 205-207].

Жаңылтпаштардың кейде бұдан да басқа ертегі, өтірік өлең жанрлармен әртүрлі жағдайда тығыз байланыста болатыны бар. Бұл тұрғыдан алғанда поэтикалық образды түзуде негізгі бейне қатары, көркем бояу беріп тұратын

рөлді атқарады. Атап айтар болсақ, «өтірік өлеңде» кездесетін ойдың ұшқырлығы мен тапқырлық, құрылысының қарапайымдылығы, юморға толы күлкі шақыратын тұстары жаңылтпаштың табиғатына өте жақын келеді.

«**Өтірік өлең** – қазақ халқының тұрмыс салтына байланысты шығарылған ауыз әдебиетінің көне түрі. Біріне бірін шендестіре айту арқылы бір заттың екінші заттан өзгешелігін, артықтығын көрсету өтірік өлең жанрының басты ерекшелігі. Өтірік өлеңнің түпнұсқасы әзіл-оспаққа, өтірік сынға құрылып, көбінесе той-думанда, ойын-сауықтарда жиі айтылған. Өтірік өлеңді қиялдау қабілеті мол ақындар қиыннан қиыстырып шығарған. Өтірік өлеңде суреттелетін оқиға желісі нақтылы шындықтан алынғанымен, ондағы іс-әрекет шынайы өмірге жанаспайды» [83, б. 426].

Мысалы,

Аспанға алты жерден тіреу қойдым,

Той қылып мың масаны сонда сойдым [83]. – деген сияқты

үлкен фантастикалық қиялға, қызықты күлкіге құрылады. Өтірік өлең құрастыру сарынында әсірелеумен қатар бейнелеу, теңеу тәсілдері арқылы көркем бейнелер жасалады.

Өтірік өлең ойдың ұшқырлығы мен қиялдың байлығын, жасампаздық шеберліктің молдығын, тапқырлықтың тиянақтылығын танытатын жанр. Өз орайында өтірік жаңылтпаштар да жаңылтпаш мазмұнын байытумен қатар, көркемдік құндылығын арттыра түседі. Қарапайым да елеусіз заттың ойнақы қимылы мен баланы елең еткізерлік, қызықты қисындары балаларға эстетикалық нәр сыйлайды...

Құлыншақтай ұрыншақты,

Қуыршаққа ұрғыздым.

Құрықшадан қырық шақты

Клуб, шақта тұрғыздым.

Ши тоқыдым шиеден,

Теңіз кештім түйемен.,

Күйме жасап инеден,

Үй тұрғыздым түймеден [83].

Осылай жаңылтпаштың функционалдық қызметі мен басқа жанрлық түрлермен байланысын зерделей отырып, оның келесідей өзіндік белгілері айқындалғанын байқадық: ол біріншіден, нәрсені анықтап атап айтады, екіншіден оның атқаратын міндетін айтады және бір-біріне жасайтын қарым-қатынасы арқылы суреттейді. Осы жайлардың барлығын ақындық сөзбен, теңеу салыстырумен келтіреді. Ол балаларға танымдық мағлұмат, тәлімдік ғибрат сыйлауымен ғана құнды емес, халық тарихының, тұрмыс-тіршілігінің, дүниетанымының ерекшеліктерінің бедерін танытуымен де бағалы. Өтірік өлеңдер сияқты, өтірік жаңылтпаштар да баланың поэзияға құмарлығын арттырып, олардың жаттау, зерделеу қабілеттерін, танымдық ой-өрісін дамытады.

Қорыта айтқанда, фольклордағы мақал-мәтел, жұмбақ, арбау, өтірік өлең, шешендік сөздер, мысал, мазақтама сияқты ойын өлеңдердің әрқайсысы өздеріне тән мазмұны мен ерекшеліктері тұрғысынан, жаңылтпашпен тығыз байланысының барлығы біздің бұл тақырыпты зерттеуіміз барысында нақты дәлелдермен толықтырылды. Демек, бұл жаңылтпаш арқылы да балалардың эстетикалық дамуын жан-жақты жетілдіруге болатындығын айқын көрсетеді.

2.4 Жаңылтпаштың түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясы

Жаңылтпаштардың түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясы өте қызықты әрі ауқымы терең тақырып. Жаңылтпаштар тілдің сөйлеу барысындағы дыбыстық мүмкіндіктерін қарастырып, сынап, әртүрлі тілдік заңдылықтардың ерекшеліктерін байқататын, көбінесе балалардың тілін ұстартуға арналған немесе ауызекі сөйлеу мәдениетінің бір бөлігі ретінде қолданылатын фольклорлық жанр.

Жаңылтпаш жанрының даму тарихын салыстырғанда, ол үшін туысқан, қандас түркі халықтардың ауыз әдебиеті мұраларымен сабақтастыра қарастыру пайдасын тигізбек. Сөйтіп, фольклордың ең бір көне әрі көркем саласы – жаңылтпаш жанры десек, жаңылтпаш бұл бауырлас елдердің, соның ішінде түркі халықтарының бәрінде де бар.

Жаңылтпаштар түріктерде «текерлеме», қазақтарда «жаңылтпаш», қырғыздарда «жаңылмаштар», ұйғырларда «иңилтмақтар», өзбектерде «тез айтишлар», азербайжанда «санама, чаштырма, янылтмаж», қазан татарларында «санамыш», добрса татарларында «сайма», қырым татарларында «тез сөйлем», түрікмендерде «чнылтмаш, санавач», гагауыздарда «сайлымак, ділкырмак, янылмаш», ирак түркімендерінде «чашыртма» [84, б. 13] т.б. – деп аталады.

Түрікше жаңылтпашты «Tekerlemeler» (текерлемелер) деп атайды. Олардың көзқарасы бойынша біріншіден халық ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыз, әңгіме, жыр-дастан, халық өлеңдерінде сөзді әрлеу, өткірлеу үшін жаңылтпаштар дәлел, айшық ретінде қолданылады. Ал екіншіден жоғарыда аталған жанрлардың кіріспесінде, әлхисасында кездесетін тілді бұрмалау, жаңылыстыруға қатысы бар, басқа адамдарды адастыруға себеп болып күлкі тудыратын сөздерді жаңылтпашқа қатысты немесе байланысты деп қарастырады.

Түркі халықтары жаңылтпаштары көбінесе өзара ұқсас құрылымға ие болғанымен, олардың әр халықтың рухани мәдениетіне, ұлттық тіл, салт-дәстүрі мен діни наным-сеніміне сай өздеріне сай ерекшеліктері бар. Бұл бағытта қарастырылатын аспектілер – дыбыстардың қайталануы мен өзара үндесуі және екпіндердің тиісті буындарға түсу рөлін қарастыру. Осы орайда айта кетейік, түркі халықтары жаңылтпаштары бір-біріне мазмұны жағынан жақын, формасы жағынан ұқсас, төркіндес шығып отырады. Ұқсастық көбіне айтылатын зат, болмыстың сырт формасы, негізгі ерекшеліктеріндегі ұқсастығы ғана емес, оны ажырата тануда халықтардың таным-білігінің жақындығы жағынан да байқалады. Бірақ, уақыт, заман өткен сайын ол алғашқы қалпынан айрылып, өзгеріске түсіп келе-келе тек жекелеген элементтері сақталып қалады.

«...Айталық түркі халықтарының ауыз әдебиеті бір-біріне соншалықты жақын, ұқсас болуы, тіпті кейбір реттерде бірнеше елге ортақ шығармалардың ұшырасуы бұл халықтардың арғы тарихи тегінің бірлігінде жатыр. Сонау тайпалық рулық замандардың өзінде бірігіп жүріп, біртекті тұрмыс құрып, бір алуындас кәсіппен айналысқан түркілердің өзара түсінісіп, сөйлесетін қатынас құралы болған. Сонымен бірге олардың күнделікті істейтін ісі, салты мен сенімі, айтатын өлең-жыры, билейтін биі, тартатын музыкалық аспабы мен әні, қысқасы осының бәрі көне түркі топырағынан бастау алады» [85, б. 24], – дейді академик С.Қасқабасов.

Түркі халықтары жаңылтпаштарын да мазмұндық және құрылымдық жақтарында бір-біріне жақындық пен ұқсастық айқын байқалады. Сонымен қатар, көбінесе сөздер мен дыбыстарды дұрыс айтуға арналған жаттығулардың маңызының зор екенін көрсетеді. Сондықтан түркі тектес халықтар жаңылтпаштардағы мазмұндық және құрылымдық ұқсастықтар балалардың тілін дамытып, олардың тілдік дағдыларын шыңдауға бағытталады.

Түркі халықтары фольклорында жаңылтпаштардың тілдік ерекшеліктер мен дыбыстардың қайталануы, ұйқастардың өзара сәйкестігінен құралады. Мысалы, қазақ тіліндегі жаңылтпаштарда «қ», «к» т.б дауыссыз дыбыстарының қайталануы жиі кездеседі.

Мысалы:

Қырық құлып,
Қырық құрық.
Құлыпта қырық,
Құрықта қырық.

Көбелек көп пе?
Көк көйлек көп пе?
Көбелек те көп
Көк көйлек те көп [29, б. 83-92].

Түрік тіліндегі жаңылтпаштарда да қазақ жаңылтпаштарына ұқсас, дыбыстармен ұйқастардың қайталануы жиі кездеседі. Мысалы, «k», «b», «d» сияқты дауыссыз дыбыстар сөз басында, сөз ішінде жиі қайталанып келіп отырады.

Мысалы:

Karaağaç karaağaç,
Kabı koyu karaağaç,
Kabı koyu kurumuş kara ağaç,
Kara kuru karaağaç.

Beş boz yüklü beş boz eşek,
Beşi de beş boz yüklü beş boz eşek,
Gelende beş boz yüklü beş boz eşek,
Gidende beş boz yüklü beş boz eşek.

Değirmene girdi köpek,
Değirmende yedi kötek;
Hem kerek yedi köpek,
Hem kötek yedi köpek. [84, б. 116]

Міне, осындай қазақ, түркі халқындағы жаңылтпаштардың сөз, сөйлемдердері мен мазмұнында ұқсас, ортақ жерлері өте көп. Аудармасыз тікелей түсінуге болады.

Мысалы:

Türkmen (Түркімен)

Gayradan kırk gılguyruk gelir,
Kırk gılguyrugun içinde kırk yıl gısır galan
gırmızı gızıl gılguyruk gelyer.

Azərbaycan (Әзербайжан)

Bu mis ne pis mis imiş,
Bu mis kaşan mis imiş.

Kırım Tatarları (Қырым Татарлары)

Aşadap kelir topsl çoban,
Yasap satar çatsl saban.
Neçün yasap satar topal çoban,
Çatsl saban.

Gagauz (Гарауз)

Kırık küpe,
Körpe küpte.
Küpe küpe,
Küpletiler.

Afganistan Özbekleri (Абғанстан Өзбектері)

Bu tam üstide
Üç şortumşuk,
U tam üstide
Tört şortumşuk.
Üç şortumşug
Tört şortumşukka atytdı:
Keliñler
Bu tamniñ üstide,
Yetti şortumşuk bolaylık. [84, б. 117–118–119]

Мұндай қайталаудың көптеп ұшырасу себебі түбі бір түркі халықтардың жағырапиялық тұтастығы, тұрмыстық ерекшеліктері, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпындағы ортақтықтың заңды көрінісі.

Түркі халықтарының жаңылтпаштарында құрылымдық өзгешеліктер айырықша маңызға ие. Мысалы, қазақ, өзбек тіліндегі жаңылтпаштар құрылымында көбінесе дыбыстық жағында айырмашылықтар болғанымен мазмұндық жағындағы ұқсастықтар жиі кездесіп отырады.

Өзбек тілінде:

Алмани алма, алчани ал,

Алчани алсанг ақни ал.
Алма алма эмасму,
Алча алма эмаску.

Қазақшалағанда:

Алманы алма , алшаны ал,
Алшаны алсаң ағын ал.
Алма алма емес пе,
Алша алма емес де.

Өзбек тілінде:

Ақ чайнакка ақ қапқақ,
Кук чайнакка кук қапқақ.

Қазақшалағанда:

Ақ шәйнекке ақ қапқақ,
Көк шәйнекке көк қапқақ.

Демек, бұл жаңылтпаштардың ұқсас құрылымға ие болуы, түркі халықтарының дәстүрлі жаңылтпаштарының дыбысталуы басқаша болғанымен мазмұнындағы ерекшеліктері жоғалмай, бүгінгі уақыттағы туыстықты бедерлейтін табиғатынан туындайтын негізгі ерекше белгі екендігі аңғарылады.

Тегінде фольклордағы ұлттық ерекшеліктердің сырын терең түсіну, тексеріп білу аса қажет. М.Әуезов: «Алайда, ауыз әдебиетіндегі ұлттық ерекшеліктерді зерттеудің түп мақсаты өзгелерден алшақтай түсетін айырмашылықты табу емес, қайта солардың басын біріктіріп, жақындастыра, туыстыра түсетін үлгілерді, өзара ұқсас оралымдарды насихаттау, соларға ортақ заңдылықтарды ашу болып табылады» [86, б. 42], – дейді.

Қырғыз халқында жаңылтпашқа алғашқы анықтаманы мектеп оқу құралдарында Т.Байжиев, З.Бектеновтар берген. «Жаңылтпаш деп әрбір сөзіне ұқсас дыбыстар қатысқан және айтуға жеңіл көп мәнді сөздерден түзілген жыр түріндегі сөйлемдерді айтамыз» [87, б. 85], – дейді.

Жаңылтпаштың алғашқы үлгілері Ж.Мұқамбаев пен Ж.Таштеміров құрастырған «Қырғыз элинин табышмақтары, жаңылмаштары, калптары», – деген атпен 1971 жылы жарық көрген жинаққа басылды. Онда жаңылтпаштың негізгі өзгешелігіне көңіл бөлінген. Құрылысы жағынан алғанда жаңылтпаш 2–3–4 жыр жолдарынан тұрады. Жыр жолдары ұзын, қысқа және көп мәнді де болуы мүмкін. Бір-екі мысал алып салыстырып көрейік:

Қырғыз тілінде:

Жаш койышты токмоктошпойсуздарбы,
Жай бүркүттү томologoшпойсуздарбы.

Немесе,

Бір түп тыт,
Бир түп тұрп,
Турп тытты түртөт,
Тыт турпту түртөт[87].

Жыр жолдарының басқа да бір құрамдық белгілеріне екі ұқсас сөздің ұғынылуы бір-біріне толық дәл келмегендігі, мәселен төмендегідей «Арал–

марал», «Айдарбай–Айдай бар», «Бес қасқа, бес басқа», «қарая ма–арқая ма» (ағара ма). Мұндай қайталанушылдық ұқсас дыбыс, әріптерден түзілген сөздердің комбинациясы (құрылымы) берік сөйлеуге қиыншылық тудырады.

Қырғызша:

Жылкы жыйырмаға чыкпай картаябы?
Картайган жылкынын сөөгү аркаябы?
Картайган картаң жылкыны,
Картайган киши кайтарабы? [87].

Қазақша:

Жылқы жиырмаға шықпай қартая ма?
Қартайған жылқының сүйегі ағара ма?
Қартайған қартаң жылқыны,
Қартайған кісі қайтара ма?

Жаңылтпашта негізгі «қартая ма?» деген сөздің мәні жоғалмай сөйлемнің не жолдың түзілісіне қарай «жылқы», «арқая ма» (ағара ма) деген сөздермен қатар келіп, әрбір жол өзінше бір мәнді беруші сөйлем қатарынан көрініп жатады. Егер де жаңылтпаштың негізгі өзегін түзіп тұрған «қартая ма» деген сөз болмағанда жаңылтпаш түзілмейтін еді.

Қазақ жаңылтпаштарының қырғыз жаңылтпаштарымен мазмұндық, образдық жағынан ұқсас келетін тұстары мол. Айтылу, орындалу түрлері әртүрлі болғанымен жаңылтпаштардың тақырыбы мен мазмұнында айтарлықтай көп айырмашылық жоқ. Тіпті дәлме-дәл, сөзбе-сөз келетін тұстар да жоқ емес.

Қазақ тілінде:

Ол аралда да марал,
Бұл аралда да марал.
От екен маралға арал
Оттасын аралда марал.

Осыған ұқсас жаңылтпаш қырғыз тілінде де бар. Дәл осы үлгіде, сөзбе-сөз, жолма-жол қайталанып отырады. Ал, мұндай ұқсас параллельдер басқа халықтардың фольклорынан да табылады. Бұл ертеден айтылып келе жатқан тұрақты, дайын үлгілердің бірі болып есептеледі.

Ал аралда да марал,
Бұл аралда да марал.
От экен маралға да арал
Оттосун аралға да марал [87, б. 81].

Сонымен, ұқсас үнді дыбыстардан түзілген «арал–марал» деген сөз негізгі өзекті түзеді де, ұғынылуы бойынша қайталанған жақын сөздер «ол» және «да», «бұл» және «да», «от» және «да », «оттасын» және «де» сөздері арқылы түзіліп, негізгі ой сөзге жалғанып келіп, бір бүтін мағынаны түйіндеген толық емес сөйлемдер жиналып, бір үлкен сөйлемді құрайды.

Кейбір жаңылтпашта ұғынылуы бойынша ұқсас сөздер «көбелек–көкелеп» деген сөздің негізінде құрылған. Қосымша сөздер, мәселен «көп», «өтет», «бөлек» әдетте мұндай сөздерді бірінің артынан бірін тез қайталау қиыншылық тудырады. «к–п–л–т» және «о» дыбыстарының қайталануы төмендегідей:

Қырғыз тілінде:

Көп көбөлөк көкөлөп өтет,
Көп көпөлөк көлөкөлөп өтет,
Төрт көпөлөк бөлөк–бөлөк өтет [87, б. 82].

Қазақ тілінде:

Көкек, көкек, көп көкек,
Ұшып жүрген көп көкек.
Көкек, көкек, көп көмек,
Ұшып жүрген көк көкек.

Бұндай жаңылтпаш жолдарының тез-тез қайталанып тұруы, лексикалық анафора, эпифоралар арқылы жүзеге асады.

Қырғызша:

Белестен беш кашка кой,
Бешөө беш башка кой
Беш аласы кұнан кой,
Беш аласы дүнен кой [87, б. 82].

Анжияндан келген ак қаңкы ээр,
Аны мен анжылап мінбей,
Ким анжылап минет?
Аны мен анжылап минбей
Ким анжылап минет?

Алынған екі мысалдың бірінші жолын қараңыз: «Белестен бес қасқа қой» немесе «Әндіжаннан келген ақ қаңкы ер (ат)» жаңылтпаштардың бастапқы жолында кейінгі жолдарының мазмұнын түйіндеп тұрған соңғы айтылған жол қайталау арқылы жаңылтпашта үйреншікті жыр шумақтарына айналдырмастан қайсыбір әрі тез, әрі нақты қайталау әрекетін тудырады. Сол себептен жолдардың қайталанысы (біреудің өзін қайталау) болмастан жаңылтпаштың жанрлық өзгешелігін білдірген қасиеті ретінде бағаланады. Кейінгі жолдар өзінен бұрынғы жолдардың мазмұнын ғана толықтырып қана қоймай, формасын да толықтырып, белгілі бір ойды бере алуымен жаңылтпаштың мазмұнын ашып беруі оның жанрлық өзгешелігіне жатады.

Қырғызша:

Сыбызгычылар сыбызгысын сызгырылтат,
Сыбызгычылар сыбызгысын сызгырлатса,
Биз сыбызгыбызды сызгырылтпай,
Ким сыбызгысын сызгырылтат[87, б. 83].

Қазақшасы:

Сыбызғышылар сыбызғысын сызылтады,
Сыбызғышылар сыбызғысын сызылтса,
Біз сыбызғымызды сызылтпай,
Кім сыбызғысын сызылтады?

Негізгі түбір сөз «сыбызғыға» зат есімнен зат есім жасаушы қосымша, кейінгі зат есімнен етістік жасаушы қосымшалар жалғануы арқылы жеңіл

айтылыстағы жаңылтпаш түзілді. Ұқсас дыбыстардың, ұқсас түбірлердің негізінде бүтін бір ойдың, қимылдың көрінісі беріледі. Ұқсас әріптерден құралған бір ғана сөзге бір жаңа қосымшаның жалғануынан сөздің мағынасы өзгеріп бірін–бірі толықтырғандағы үдерістің өзі жаңылтпаш жанрының ерекшеліктерінің бірі ретінде алынуға тиіс.

Тілдік аспектіден (тұрғыдан) алып келсек, көбінесе жаңылтпаштар сингорманизм (үндестік) заңының негізінде түзілгендігін көреміз. Қырғыз ауызекі әдебиетінің поэтикалық жанрлары әдетте поэтикалығы, ырғақтылығы, ұғынықтылығыменен ел аузында әлі күнге дейін ауызекі формада өмір сүріп келгендігі белгілі.

Қырғыз тілінде:

Кулаалы деген куш имиш,
Аны томогололок қыйын иш имиш [87, б. 84].

Қазақшалағанда:

Құла ала деген құс емес,
Оны томағалау қиын іс емес.

Ұлттық фольклорлық қазыналарымыздың кейбіреулерінің туысқан халықтардың жаңылтпаштарымен ұқсас болып келуі қызғылықты жайт. Бұл мысалдар бауырлас түркі халықтарының фольклорында ортақ қабаттардың молдығын нақтылай түседі. Өйткені бұл халықтардың тілі, тағдыры бір, ұзақ ғасырлық тарихы бар. Ал, тарихы мен тілі бір елдердің әдебиеттері де бір. Сондай–ақ, қазақ, қырғыз ішінде әрқайсысы өзінше айтылып, әр елдің өз тілінде, өзіндік дәстүрінде туып қалыптасқан, бірақ, ішкі мазмұны мен мағынасы бір жаңылтпаштардың арасында да өзара жақын туыстық, тарихи сабақтастық барлығы талассыз.

Туыстас Қарақалпақ фольклорында да жаңылтпашқа лайықты орын беріліп, жеткіншектерді сөзді дұрыс сөйлеуге үйрететін халықтық педагогикалық әдіс-тәсіл екеніне баса назар аударады. «Қарақалпақ ауызекі халық дөретпелері» атты еңбекте: «Жаңылтпашлар қарақалпақ ауыз әдебиетінің ішінде кем жиналып, аз зерттелген тараулардың бірі. Бірақ оның туу, даму тарихы ертеден басталады. Жаңылтпашлар бәрінен бұрын балалар өміріне жақын. Бұл жанрдың «Жаңылтпаш» болып аталуы да сөйлеу мәдениетіне байланысты болып келеді. «Жаңылтпаш» сөзді жаңылмай, алжаспай дұрыс айту деген мәнді білдіреді» [88, б. 138], – дейді.

Мысалы,

Есиктің алды қарабарак,
Қарабарактың аржағы дала барак.
Хәмме қара қасқа баспағын
Қарабаракландырмаға апаратыр,
Менде қара қасқа баспағымды
Қарабаракландырмаға апаратырман.

Қырда қырық қырғауыл,
Қырық қырғауыл ишінде

Қырық жыл қысыр қалған
Қызыл қыл құйрықты қырғауыл.

Шығыр шемберлемеге
Шырпырырақ шат шаптым,
Шырпыррақ шаттың
Шалдарырағырағынан шаптым [88, б. 139-140].

Мысалда келтірілген қарақалпақ жаңылтпаштары қазақ, қырғыз тіпті түркімен жаңылтпаштарына да мазмұндық және құрылымдық жақтарында бір-біріне жақындығы айқын аңғарылады. Біздің түркі халықтар жаңылтпаштарын салыстыру барысында әсіресе, қазақ, қырғыз, қарақалпақ жаңылтпаштары тілдік, мазмұндық жағынан бір-біріне түсінікті келетіндігі, «қарабарақ», «шат», «Шалдарырағырағынан» жоғардағы үш жаңылтпаштағы осы үш сөзден басқа сөздер қазақ тіліндегі күнделікті қолданыстағы сөздер. Сонымен қатар біздің ауызекі тілімізде жиі қолданылып жүрген «апаратыр» сөзінің төркіні «Қарақалпақтан» келгендігі көрініп тұр. «к», «ш» дыбыстарының қатарласып келуі де біздің жаңылтпаштарда жиі ұшырасатын жағдай.

Төмендегі ұйғыр, өзбек халықтарының арасында айтылып жүрген қазақ жаңылтпаштарына ұқсас жаңылтпаштарға назар салайық. Бұл мысалдар бауырлас халықтардың фольклорында ортақ байланыстардың көптігін байқата түседі. Дәстүрлі жаңылтпаштардың қазіргі туысқан халықтар тілінде жаңа мазмұнды иеленіп, жаңаша айтылып жүргені аз емес. Аталған халықтардың жаңылтпаштарының ұқсастығы тақырыптық, мазмұндық оралымдарынан байқалады.

Қазақ тілінде:

Қалиманы Қамила Қалимаш дейді,
Қамиланы Қалима Қамилаш дейді.

Алма бар
Алма барда
Алмұрт алар ма?
Алмұрт алма,
Алма ал.

Аппақ қақпақ аппақ па,
Сатпақ қақпақ аппақ па?
Аппақ қақпақ аппақ та,
Сатпақ қақпақ сатпақ па! [29, б. 17-89] – деп айтса, ұйғырлар, өзбектер былайша өте жақын жолдармен меңзейді.

Ұйғыр тілінде:

«Гүлбәһрәмнің исми Дилбәһрәм әмәс,
Дилбәһрәмнің исми Гүлбәһрәм әмәс.
Гүлбәһрәмни – «Дилбәһрам» дәйлук,
Дилбәһрәмни – «Гүлбәһрәм» дәйлук.

Өзбек тілінде:

Алмани алма, алчани ал,
Алчани алсанг ақни ал.
Алма алма эмасму,
Алча алма эмаску.

Ақ чайнакка ақ қапқақ,
Кук чайнакка кук қапқақ.

Ұйғыр тілінде:

Дәптиримни кәптирим тонуп апту,
Кәптирим дәптиригә қонуп апту.
Кәптиримни дәптиридин келип алдим,
Дәптиримни кәптиримдин елип алдим.

«Сениң издигиниң ала ағамча,
Мениң издигиним қара ағамча».
Апам дәйду қара, әйнә ағамча,
Қарисам қара ала ағамча [89].

«Ұйғыр тілі фольклорындағы мақал-мәтелдер жанры» атты мақаласында Ф.А. Абдримова: «Ұйғыр фольклоры халық педагогикасының таптырмас құралы іспетті қанатты сөздер, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, айтыстар, ертегілер, аңыздар, жұмбақтар мен жаңылтпаштар және т.б. халық даналығының қазына байлығы болып саналады. Олар әдеби тілімізде де, ауыз екі тілімізде де өте көп қолданылады және дұрыс сөйлеуде ерекше рөл ойнайды» [89, 36 б.], – дейді.

Түркі халықтары жаңылтпаштарындағы үндестіктер кейде өзгеріссіз қайталау, бірде сәл өзгеріспен айтылып келсе, тағы бірде образдық сәйкестікпен келеді. Сөйтіп, жаңылтпаштарды салыстыру барысында, олардың байламдары мен көркемдік кестесі жағынан үндесіп жататынын байқадық. Бұл жаңылтпаштың түркі халықтары арасында қазірге шейін үзілмей, дәстүр болып жалғасып келгенін дәлелдейді.

Мына бір жаңылтпашқа назар салып көрейікші:

Дәуреннің
Дутары бар
Дағырадай,
Дамылсыз
Дыңғырлатар
Далада ұдай [29, б. 54].

«Дутар» өзбек және ұйғыр халықтарының халықтық музыка аспабы. Ал «дағыраны» ұйғырша «даб» деп атайды. Бұл түркі халықтарының бірталайында бар аспаб. Осыған қарай отырып бұл жаңылтпашты қай халықтікі деуге болады? Әрине, өзбек пен ұйғырдың біреуінен ауысып келгені белгілі.

Бұл мысалдар бауырлас халықтардың фольклорында ортақ қасиеттердің барлығын дәлелдейді. Бұдан шығатын қорытынды: түркі халықтарының арасында бір-біріне ұқсаған мазмұны, тақырыптары ортақ жаңылтпаштардың

көптеп кездесетіндігін жоққа шығара алмаймыз. Бұлар туыстас халықтардың тарихи генетикалық түп-тегінің бірлігінен немесе мәдени байланысының аралас-құраластығынан туындап жатады.

«The idea of "word" and "saying a word" reflected in Turkic proverbs (Sharafutdinova, 2025) reveals that tongue twisters are not just games and have a cultural basis in the way they play with "words." These codes are often hidden within the humorous structure of the text. The translation of cultural elements in Nasreddin Hodja jokes (Pangereyev, 2023) or the deep cultural meanings of the humor in Sephardic Djoha anecdotes (Agiş, 2023) are some stunning examples of this. In this respect, tongue twisters allow for the expression of social criticism or unacceptable situations in a "safe" space (under the guise of entertainment)» [69, б. 231].

Аудармасы (Түркі мақал-мәтелдерінде көрініс тапқан «сөз» және «сөз айту» ұғымдары (Sharafutdinova, 2025) жаңылтпаштардың жай ғана ойын емес екенін, олардың «сөзбен ойнау» дәстүрінің терең мәдени негізі бар екенін көрсетеді. Бұл кодтар көбіне мәтіннің юморлық құрылымында жасырын түрде беріледі. Насреддин Қожа туралы әзілдердегі мәдени элементтердің аудармасы (Pangereyev, 2023) немесе сефардтық Джоханекедоттарындағы (Agiş, 2023) юмордың терең мәдени мағыналары соның айқын мысалдары).

Демек, Қожанасыр әзілдері туыстас түркі халықтарына ортақ қазына. Ал, Алдаркөсенің тапқырлығы мен әзіл-оспақтары қазақ халқының өз дүниетанымы мен түсінігіне негізделген көркем туынды. Жаңылтпаштарындағы осындай жалпылықпен бір халықтың өзіне тән ерекшеліктер жанрдың табиғатын айқындайтын негізгі белгі. Жаңылтпаштардағы үндестіктер мен қайталаулар, бірде сәл ғана өзгеріспен айтылса да, тағы бірде образдық сәйкестік түрінде бой көрсетеді. Аталған халықтардың жаңылтпаштарымен ұқсастығы тақырыптық, образдық оралымдарынан байқалады.

Түркі халықтарының жаңылтпаштары көп жағдайда балалар ойындары арқылы білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Жаңылтпаштарды балалардан тыс, ересектер де ауызекі сөйлеуде сөзді түрлендіре пайдаланып, бір-біріне жаңылтпаш айтқызып, өзара көңіл көтеру, әңгіме дүкенін құрудың құралы ретінде пайдаланады. Жаңылтпаштарды үлкендер арасында бұлайша ойын ретінде қолдану, жаңылтпаштың мәдениеттегі орнының ерекшелігін, халықтық әзіл-қалжыңның немесе ақыл-ойдың көрінісі екендігін көрсетеді. Түркі халықтары жаңылтпашты ойын немесе тіл жаттықтыру құралы ғана емес, әлеуметтік байланыс құралы ретінде де қолданады. Мысалы, көптеген жаңылтпаштар бір халықтың салттық ерекшелігін дәріптесе, енді бірі оның ұлттық мәдениетіне тән дүниетанымын көрсетеді. Әрбір халықтың жаңылтпашында өзінің қоныстанған географиялық аумағына, айналысатын кәсібіне қарай, өзінің этникалық болмысының, дүниетанымының, тілі мен мәдениетінің, салт-санасының ерекшелігі көрсетіледі.

Қорыта айтқанда, жаңылтпаштардың түркі халықтары фольклорымен салыстырмалы типологиясы тілдің әрі қызықты, әрі маңызды ерекшеліктерін айшықтап көрсететін фольклорлық құбылыс болып табылады. Басқа да фольклорлық жанрлар сияқты жаңару, түрлену арқылы көбінесе ұрпақтан

ұрпаққа ауызша беріледі. Сондай-ақ әртүрлі әлеуметтік контекстерде үнемі қолданылады.

Екінші тарау бойынша тұжырым

Жаңылтпаштардың қоғамдық-әлеуметтік қызметі қазақ қоғамының өмірін, дәстүрін, әдет-ғұрпын, тіпті түрлі әлеуметтік қатынастарды көркем де мазмұнды бейнелейтін маңызды әдеби және тілдік құжат екендігі сараланды. Жаңылтпаш жанрының басты қызметі – ұлттық мәдениетті, көркем сөз үлгілерін қалыптастырып, тілдік құндылықтарды сақтау және дамыту, сонымен қатар қоғамдағы ұлттық рухани байланыстарды ойдағыдай тереңдетуді көздейтіндігі дәлелденді.

Жаңылтпаштың құрылымы мен көркемдік сипаттарын жан-жақты саралай келе айтарымыз, оның табиғатынан туындайтын тілдік және әдеби ерекшеліктерін жеке-жеке айқындауға болатындығына көз жеткізілді. Мұнда сөздер мен дыбыстардың қайталануы, ұйқас пен ритмнің өзара үйлесімі, метафора мен образды сөздердің орынды қолданылуы арқылы поэзиялық көркемдік қасиетке ие болатындығы жүйеленді. Кейбір жаңылтпаштар құрылысы мен мазмұны жағынан күлкілі әрі ойнақы болып, тәрбиелік және тіл дамыту қызметін атқаратын жанр екендігін көрсетсе, енді бірі, құрылымы мен көркемдігі жағынан тілдің музыкалық және ритмикалық ерекшеліктерін тереңнен ашып, жан-жақты айқындай түсетіндігі маңызды мысалдармен тұжырымдалды.

Түркі халықтарының жаңылтпаштары ойын немесе тіл жаттықтыру құралы ғана емес, әлеуметтік байланыс құралы ретінде де аса маңызды рөл атқаратындығы байқалды. Мысалы, көптеген жаңылтпаштар бір халықтың салттық ерекшелігін дәріптесе, енді бірі оның ұлттық мәдениетіне тән дүниетанымын көрсетеді. Әрбір халықтың жаңылтпашында өзінің қоныстанған географиялық аумағына, айналысатын кәсібіне қарай, өзінің этникалық болмысының, дүниетанымының, тілі мен мәдениетінің, салт-санасының ерекшелігін көрсететіндігі сараланды.

3 ХАЛЫҚ ЖАҢЫЛТПАШТАРЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТ

3.1 Жаңылтпаштың көркем әдебиетте қолданылу аясы

Сан ғасырлар сарабынан өтсе де мазмұны мен формасын сол қалпында сақтап бүгінге жеткен, халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиет арасындағы байланыс – бүгінгі қазақ әдебиеттануындағы мазмұны мен көркемдігі жағынан қызықты әрі сан-салалы тақырыптардың жүйеленген бірлігі.

Жаңылтпаштар фольклордың ерекше бір жанры ретінде қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан қазыналы бай мәдениеті мен рухани дүниетанымын, ана тілінің әсерлі әсемдігі мен ұлттық бояуы қалың дыбыстық ерекшеліктерін көрсете отырып, халықтың тұрмыс-тіршілігімен, рухани өмірімен тығыз байланысты. Ал, жаңылтпашпен тығыз байланысын қарастырғалы отырған көркем әдебиет дегеніміз – ұлттық эстетикалық және дәстүрлі эстетикалық құндылықтарды жан-жақтылы, жоғары деңгейде көрсететін шығармашылық әдеби туынды. Сондықтан, көркем әдебиеттің жаңылтпашқа, жаңылтпаштың көркем әдебиетке тигізетін әсері, олардың өздеріне тән элементтері мен қолданылатын әдіс-тәсілдері туралы ой бөлісу аса маңызды.

Тақырыбымызға арқау болып отырған халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиет бір-біріне әсер етіп, жаңарып-жаңғырып, тығыз байланыста дамып келе жатқанын жоққа шығара алмаймыз. Бірақ, олардың атқаратын қызметтері мен көркемдік формалары әртүрлі болып келеді. Халық жаңылтпаштары қарапайым өмірге өте жақын болып келетін, ауыз әдебиеті мен фольклордың жанры. Ал, көркем әдебиет – жазу-сызу пайда болғаннан кейін өмірге келген жазба әдебиеттің өнімі. Бұл тұрғыдан қарағанда, екі жанр бір-бірінен мүлде бөлек деуге болмайды. Қайта, бұл екеуі үнемі бір-біріне әсер етіп, бір-біріне мүмкіндік тудыратын, көптеген ортақ элементтер мен сипаттамаларға ие болып отырады.

Әр жаңылтпаш өзінің құрылымына, мазмұнына қарай дыбыстық және ырғақтық ерекшелігінің арқасында көркем әдебиетпен ұқсас, тыңдаушыға немесе оқырманға эстетикалық тұрғыдан әсер ету сияқты қызмет атқарады. Өмірге алдымен өлең емес, үн келеді (музыка). Бала өмірге келгенде іңгәлаған үнмен келіп, кейін тілі шығатыны табиғи құбылыс, заңдылық. Жаңылтпашта да, көркем әдебиетте де, сөздің айтылуы мен естілудегі әсемдігін жеткізетін элемент, дыбыс үндестігі мен әр буынға түсетін ырғақтың үйлесімді қолданылуы. Бұл қағидалар дұрыс қолданылғанда ғана, тыңдаушының назарын аударып, көңіл күйін көтеріп, терең эстетикалық әсер қалдырады. Мысалы,

Бүлдір Шүлдірді күлдірді,
Шүлдір Бүлдірді күлдірді.
Күлдір Күңкілді күлдірді,
Күңкіл Күлдірді күлдірді [29, б. 31].

Бұл жаңылтпаштағы «Бүлдір», «Шүлдір», «Күлдір», «Күңкіл» деген сөздердегі ұйқас пен ритм тыңдаушыға сезімдік және эстетикалық әсер ететін әдеби құралдар. Міне, бұл жаңылтпаштардың өзіне ғана тән поэзиялық қасиеттері мен көркемдік мәнін барынша аша түседі. Ал, көркем әдебиетте де, осы стильдік элементтер кейіпкер образын жан-жақты көрнекілендіру үшін жиі

қолданылады. Соның әсерінде, сөздің музыкалылығы мен үндестігі айқындалып, адамның ішкі сезімі мен ойларын тереңдей жеткізуге мүмкіндік сыйлайды.

Халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиетте мазмұн мен форманың үйлесімділігі ерекше рөл ойнайды. Жаңылтпаштар көбінде көлемдік жақтан бір жол, екі жол, үш жол, асып кеткенде бір не екі шумаққа дейін барады. Осындай шағын да, қысқа формада болғанымен тұжырымды ойды білдіретін терең мазмұнды болып келеді. Фольклорда, қазақтың халық ауыз әдебиетінде жаңылтпаштар – табиғат, тұрмыс, төрт түлік, хайуанат, жәндік, күнделікті өмірдегі түрлі қоғамдық қатынастар сынды т.б. түрлі тақырыптарды қозғайды.

Мысалы, табиғат құбылысы туралы:

Анау тұрған төбелер ме екен?
Төбелерге ақ жауын себелер ме екен?
Төбелерге жауын себелемесе,
Төбеге бұлттар бөгеле ме екен?

Өмір жайлы:

Көршісімен
Күнде араз болды.
Күнде араз болып,
Мүлде араз болды.
Мүлде араз болып,
Дұрдараз болды.
Дұрдараз болмайтын,
Күндері аз болды.

Төрт түлік жайлы:

Сиырдың жегені сыпыртқы,
Сыпыртқы сиырды әбден құтыртты!
Сиыр сыпыртқыны жеп бітіріпті [29, б. 6-7-132].

Жоғардағы мысалда келтірілген бұл тақырыптар, көркем әдебиетте де көптеп кездеседі. Ол жаңылтпаштағыдай қысқа, шағын формада емес, көбінесе еркін көсіліп, кеңірек суреттеліп, күрделі, әрі егжей-тегжейлі терең сипатталады.

Мысалы, қазақтың халық поэзиясына жататын айтыс, беташар, жар-жар, жарапазан, жоқтау т.б. жанрларда адамның тұрмыстық жағдайлары мен өміріне қатысты айтылатын әртүрлі әзіл-қалжыңдар, әлеуметтік көзқарастар көркем әдебиеттің өмірге келуіне негіз және ой түрткі болады.

Беташардың байырғы нұсқасында:

Арық па жоқ семіз бе?
Ішін басып көрейін.
Кәрі ме жоқ жас па екен,
Тісін ашып көрейін.

Бүгінгі заман нұсқасында:

Тасырқамай тансаға,
Түскіш келін атанба.
Жігіттерді құшақтап,
Қысқыш келін атанба. – десе:

Жарапазанда:

Мен өзім келе жатып ай көремін,
Осы үйдей, тамам үйден бай көремін.
Белгісі бай көргеннің сол емес пе,

Түбінен кебеженің май көремін. – деген сияқты әзіл мен күлкіге жақындата айтып, көрермен назарын аудару жағын қарастырады.

Педагогика ғылымдарының докторы М.Құдайқұлов: «Күліп жүру - адамның тамаша қасиеті. Күлу – адам ағзасының ерекше керемет функциясы. Әзіл – күлкі шаттық көңілдің, бақытты әрі қуанышты өмірдің сипатын білдіреді. Күлкі-қалжың – жан рахаты мен ләззаты, кісінің көтеріңкі көңіл-күйі, махаббаттың мәйегі, ойлаудың өткір құралы, таланттық пен тапқырлықтың қайнары, денсаулықтың кепілі, жасарудың жолы» [90, б. 48], – дейді.

Ғалымда өткен ғасырдың 60-шы жылдарында күлкі туралы жаңа ғылым саласын (гелотология, «гелотос» - күлу) қалыптастырды. Гелотолог ғалымдардың арнайы зерттеулері негізінде, бөбектің 2-3 айда күлімсірейтіні, 5-6 жасар баланың күніне 300 рет күлетіні анықталды. Адам ағзасының қорғаныш қасиетін сақтап отыру үшін ересектерге күн сайын 10 минуттай күліп отыру қажет, яғни тәулігіне, кем дегенде 13-15 рет, ал еркек 17-19 мәрте күліп тұруы тиіс.

Осы тұрғыдан қарағанда көркем әдебиетте кейде жаңылтпаштардың мазмұнын ары қарай дамытып, жасап отырған қоғамның әлеуметтік мәселесін немесе адамның ішкі дүние танымын ашатын ауқымды да, күрделі шығармалардағы күлкінің атқарар қызметінің ауқымдылығын көрсетеді.

Күлкі мен әзілге тән элементтер, қоғамдағы әлеуметтік қатынастарды, әртүрлі жастағы адамдар арасындағы қарым-қатынастарды жеңіл-желпі әзілмен әспеттеп, сатиралық сипатта жандандырып көрсетеді. Ал көркем әдебиетте күлкі мен сатираның маңызы мен алар орны, атқарар қызметі айрықша ауқымды болып келеді. Көркем әдебиетте күлкі мен әзіл жаңылтпаштағыдай жеңіл-желпі көрсетілместен көбіне терең философиялық, ауқымды әлеуметтік және психологиялық мәселелер жан-жақты қамтылған күрделі тақырыптармен байланысты болады. Мысалы, классик жазушы Әбдіжәміл Нұрпейісовтың «Қан мен тер» романындағы «Судыр Ахмет» [91] бейнесінің эстетикалық әсерінің қуаттылығы халықтық эстетикада екендігі айқын аңғарылады.

Мұхтар Мағауиннің «Алтын тіс» [92] әңгімесі күлкі мен сатираға толы. Осындай күлкі мен сатира арқылы қоғамның келеңсіз жақтарын аяусыз сынға алып, қоғам мен адамды тәрбиелеудің тиімді жолдары қарастырылады. Міне, бұл қарапайым жаңылтпаштан туындайтын жеңіл әзілдің көркем әдебиетте қоғамға ықпал ететін терең әлеуметтік мәнінің барлығын көрсетеді.

Жаңылтпаштар құрылысы мен формасының шағындығы, мазмұнының тереңдігі, халықтық тілдің қарапайым үлгісі тектес құндылықтарымен көркем әдебиетке жан-жақты әсер ете алады. Әртүрлі мазмұндағы жаңылтпаштардағы ритм, ұйқас, дыбыстық қайталаулар мен бейнелі сөздер біз салыстырып отырған көркем әдебиетте көп қолданылатын кейіпкер образын ашудағы үлкенді-кішілі әдіс-тәсілдерге берік негіз болады. Сонымен бірге, жаңылтпаштардағы күлкі

үйірер юмор, теңеу, метафора, эпитет, гиперболалар әдеби шығармалардағы көркемдеуіш құралдарға өте жақын немесе ұқсас келеді. Мысалы,

Қоян қашып тас арнаға барады,
Тас арнаға тасалана қалады,
Тас арнадан тасалана қарады.

Есік алдындағы отынның
Шырпылырағынан ала кел,
Томарлырағынан ала кел,
Тамырлырағынан ала кел,
Түбірлірегінен ала кел [46, б. 330].

Бірінші жаңылтпаштағы «тас аранға барады», «тасалана қалады», «тасалана қарады» дегендегі төгіліп келген әдемі ұйқастар, қоянның қашып тас арнаға баруы, тасалануы, тасалана қарауы сияқты керемет қызықты көріністі көз алдыңызға келтіреді. Бейне мультфильм көріп отырғандай күйде боласыз. Ал екінші жаңылтпаштағы «шырпылырағынан», «томарлырағынан», «тамырлырағынан», «түбірлірегінен» деген сөздер бір ритммен берілген күрделі дыбыстық қайталаулар, отқа жағатын қарапайым отынның образын, қарапайым эпитеттер арқылы айшықтап, сапаландырып, түрлендіріп, ғажайып көркемдік өреге көтеріп жібереді. Міне бұл жаңылтпаштың көркем шығармалардағы табиғат, адам, жан-жануарлар арасындағы байланысты суреттеуден, көлемінің шағындығы болмаса, еш кем түспейтіні анық аңғарылады.

Жазушы Қажықұмар Шабданұлының «Қылмыс» романында «...ең кішкене дерт таратқыштардан – микроптардан шәян, тышқан, суыр, борсық, қасқыр, аюға дейінгі адамзатқа сүйкімі жоқ жануарлардың бәрінің құлағы шулап жатты. Ең көп мазасызданғаны, шошқа мен ит бейшара болса керек, бұл тектілердің мегежін, торайлары мен қаншық, күшіктерінің де бір-бір сабақтасқа ат болып аталмағаны жоқ»[93, б. 24], – дейді.

Бұл элементтер көркем әдебиетте стихиялық емес, арнайы мақсатты түрде қолданылып, әртүрлі әдеби шығарманың мазмұны мен көркемдік ерекшелігін арттыра түседі.

Мысалы, қазақтың көрнекті жазушыларының бірі Жанат Ахмәдидің «Сынаптай сырғыған жаһанда» атты романында жаңылтпаштардан алынған мынадай құрылымдық элементтерді көруге болады. «Үй ішінен бастап айналада бетіңнен қағатын ешкім жоқ; дүние жүзіндегі бірінші адам өзің болып жүресің. Ойынымыз асық. Қатты ерегесіп ойнаймыз. Бәсеке атаулы баланы күрескерлікке баулиды. Бойыңа қайсарлық бітеді... Одан қалса, сөз атаулының майын ішіп, ертеке айтамыз, жұмбақ жасырамыз, жаңылтпаш айтамыз. Мәселен: «атам күтіп томағаламаған бүркітті мен күтіп томағаламағанда, кім күтіп томағаламақ», «әжем түтіп сабаламаған жабағыны мен түтіп сабаламағанда кім түтіп сабаламақ» [94, б. 153–154] – деген сияқты. Романнан алынған мысалдардағы кейбір диалогтар мен поэтикалық үзінділерде жаңылтпаштың көркемдік тәсілдері көптеп байқалады.

Халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиет арасындағы байланыста тілдік және стильдік өзгерістер де маңызды рөл ойнайды. Фольклорлық жаңылтпаштар көбінде халықтың байырғы қарапайым тіліне негізделіп шығарылғандықтан, ол көркем әдебиетке белгілі дәрежеде жаңа формалар мен тілдік өзгерістер арқылы өз әсерін тигізіп отырады. Мысалы,

Артықбай қарпып қалды,
Қарпықбай артып қалды.
Артықбайды Қарпықбай тартып қалды.

Ағама ат тағалаттырдым,
Жеңгеме жалын тазалаттырдым.
Апама тоқым жаңалаттырдым –
Өзім бәрін қадағалап тұрдым [29, б. 8].

Қазақ әдебиетінде бұрынды-соңғы бірталай жазушылар жаңылтпаштарда кездесетін осындай халықтық стиль мен тілдік өрнектерді өз шығармаларына жиі пайдаланып келеді.

Көркем образдар мен метафоралар халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиет арасындағы байланыстың қандай деңгейде екенін тануға үлкен септігін тигізеді. Халық жаңылтпаштарындағы мазмұнды байытып, сөздерді түрлендіре түсу үшін қолданылатын метафоралар мен образдар, көркем әдебиетке әр кез өз әсерін үнемі тигізіп отырады. Көркем әдебиеттегі абстрактілі бейнелеу тәсілі жаңылтпаштарда да жиі қолданылады. Бүгінгі күнде кейбір жазушылар, жаңылтпаштың образды формаларын қазақ әдебиетінде жиі пайдаланып, мазмұны терең метафоралар мен табиғаты сұлу символиканы өз қажеттеріне қарай алуан түрлі етіп жасап жүр. Мысалы, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әлеуметтік қатынастарды қазақтың ұлттық әдебиетінде жаңылтпаштардағыдай қарапайым тілмен сипаттау арқылы, көркем әдебиетте терең философиялық ой қозғап және әлеуметтік сын-пікірлер айтылады.

Халықтық жаңылтпаштардың элементтері бүгінгі заманауи әдебиетте, соның ішінде балалар әдебиетінде, сатира мен юмор, қалжың-қағытпа жанрларында көптеп кездеседі. Сонымен бірге халық жаңылтпаштарындағы дәстүрлі сөз саптаулар, алуан түрлі ой-тұжырымдар бүгінгі қазақтың көркем сөзінің көсегесін көгертуші жазушылар шығармашылығында күні бүгінге дейін қолданыстан тыс қалып көрген емес. Демек бұл, байырғы халық жаңылтпаштарының бүгінгі таңдағы көркем әдебиетте ерекше маңызға ие екендігін көрсетсе керек.

Қорыта айтқанда, халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиет арасында ежелден жалғасып келе жатқан көп деңгейлі, сан-салалы байланыстың барлығы айқын көрінеді. Сонымен қатар, халық жаңылтпаштарының көркемдік және эстетикалық элементтері қазақтың көркем әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлкен ықпал етті. Міне осы тұрғыдан қарағанда жаңылтпаштардың қарапайым, бірақ, терең мағыналы мазмұны, көркем әдебиетке өз ықпалын тигізіп, оның шығармашылық әдіс-тәсілдерінің, тілдік құралдарының түрленуіне өз әсерін тигізеді. Сондықтан, жаңылтпаштар мен көркем әдебиет арасындағы мұндай

тығыз байланыс қазақтың көркем әдебиетінің байлығы мен өзіне тән ерекшелігін тереңірек, жан-жақты түсінуге зор мүмкіндік береді.

3.2 Халық жаңылтпаштары және балалар әдебиеті

Жаңылтпаш жанрының балалар әдебиетінде атқаратын қызметі өте ауқымды болып келеді. Ол қазақ қоғамындағы қарым-қатынас құралы саналатын ана тілдің, елді парасаттылықпен басқаратын ақыл-ой, адамдардың бір-біріне деген сыйластығының символы адамгершілік және әлеуметтік тәрбиелеудегі маңызды рөлімен тығыз байланысты. Жаңылтпаштар жеке адамның немесе жиылған топтың көңілін көтеретін күлкілі сөздерге құрылған ойын құралы ғана емес, ұлттық, этнографиялық және эстетикалық тәрбиелік мәні зор, балалардың тілін ұстартып, дамытуға, қоршаған ортамен тығыз араластырып, ой-санасын жетілдірумен бірге әлеуметтік қаблеттерін жан-жақты нығайтуға кең көлемді ықпал ететін шығармашылық түр болып табылады.

Жаңылтпаштар ертедегі ауыз әдебиетінен бастау алып, бүгінгі балалар әдебиетінің дамуына өзіндік үлес қосып келе жатқан ұсақ жанрларының бірі. Ол халқымыздың бала тәрбиесіндегі ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан дәстүрлі өнегенің рөлін, бала тәрбиелеудегі, бала тілін ұстартудағы ерекше құралы ретіндегі орнын, дүниетанымын және көзқарасын білдірсе керек. Қазақ жаңылтпашы ескі замандардан бастап, біздің дәуірімізге дейін туған, өсіп, өркендеп келген дүние. Жаңылтпаштар да ауыздан ауызға тарап, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, бірқалыпты дамып, айтылып, сұрыпталып келген тіл мен ғибраттың үлгісі. Әрбір жаңылтпаш айтушылар өзінің алдындағы айтқыштардан үлгі алып, үйреніп отырған, және олардың айтқан жаңылтпаштарының көркемдік өрнектері де кестелі, ұйқасты болған. Ол бүгінге дейін мың құлпырып, мың өзгеріп жеткен жанр түрі. Осылайша, жаңылтпаштар ұрпақтан ұрпаққа тарала келіп, бізге жеткен. Жаңылтпаштарды тек балалар ғана емес, сонымен бірге, үлкендер де айтып тыңдаған. Сөйтіп, өздерінің де тіл ұстартып, әрбір әріпті дұрыс айта ала ма, алмай ма дегенді ұғады, әрі онда айтылған сөздердің мағынасын түсінеді.

Адамға баласынан жақын, баласынан артық еш нәрсе болмаған. Сондықтан халық ең алғаш өзінің жақсы ойын, тәтті қиялын өлең етіп, ән етіп баласына арнаған. Баланы жұбату, ойнату, тілін дамыту, тәрбиелеу, оның алдына неше алуан тілек, мақсаттар қою өлеңмен, жырмен, көркем сөзбен айтылған. Бүгінгі заман талабына сай, жаңылтпаш жанрының балалар әдебиетінде атқаратын қызметін жан-жақты тереңірек түсіну үшін, оның білім беру мен тәрбиедегі басты-басты бірнеше аспектілеріне тоқталып өтейік.

Жаңылтпаштардың балалар әдебиетімен байланысындағы басты қызметі – балалардың тілін дамыту. Мұнда ең алдымен, балалар әдебиетіндегі қарапайым әңгіме, қысқа ертегілер, санамақтар, жұмбақтар мен мақал-мәтелдер баланың дұрыс сөйлеу дағдыларын қалыптастыру үшін, тілдің дыбыстық құрылымын, дыбыстау мүшелерінің дыбыс шығару заңдылықтарын қалыптастырады. Ол әсіресе «р», «л», «ң» сияқты дыбыстарды дұрыс дыбыстай алмайтын, тілінде кемістігі бар балалар үшін өте маңызды. Осы арқылы, балалар фольклорлық немесе авторлық жаңылтпаштардағы сөздерде кездесетін ұйқас, ырғақ,

дыбыстық қайталаулар балалардың тілдік дағдыларын жетілдіріп, сөздік қорын молайтып, сөздердің дыбыстық құрылымын дұрыс меңгере бастайды.

Қай халықты алсақ та, оның өзіне тән тұрмыс-тіршілігі, күн көрісі, әдет-ғұрпы, салты болатындығын білеміз. Бірақ, жаңылтпаш ерте заманда ауызша туып, көпшілікке ауызша айтылу арқылы тарағандықтан, өзінің айтылуы барысында түрлі өзгерістерге ұшырады. Бұдан жаңылтпаштардың балалар әдебиетімен қоянқолтық араласуы барысында, қазақ халқының арман-мүддесі қандай екендігін аңғаруға мүмкүндік бергенін көруге болады.

Ақ тайлағымды бұйдалайын десем, бұйдалай алмадым.
Шудалайын десем, шудалай алмадым.

Ара, ара, аралар,
Гүлдерден сорып бал алар,
Алысқа ұшып бара алар,
Бал тәтті ғой, балалар. [68, б. 13]

Жақсы тілек, жақсы сөздерді баланың аузына салып, өздеріне айтқызу арқылы тілін ұстартуға тәрбиелейді. Сонымен қатар, жаңылтпаштар түрлі дыбыстар мен олардың үйлесімділігі арқылы балалардың артикуляциялық қабілеттерін жақсартады.

«Сыңғыр, сыңғыр, сылдырмақ.

Сыңғырлап тұр сылдырап» [52, б. 192], – деп балаға сырлы да, сазды үнмен сыңғырлайтын ойыншық сылдырмақтың сыңғырын елестетеді. Бұл балалар әдебиетінің жаңылтпаштағы қайталау элементтері, дыбыстық құрылымы жағынан балалар үшін айтылуы жеңілдетіліп, сөйлеу дағдыларын біртіндеп қалыптастыруға көмектеседі. Көп жағдайда, қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың жоғардағыдай бірнеше рет қайталанып келуі дыбыстауға, айтуға белгілі дәрежеде қиындық тудырады. Сондықтан жаңылтпаштар балалар әдебиетінің көмегімен сол қиын дыбыстарды дұрыс дыбыстауға, мүдірмей айтуға, тілдегі кемістіктерді біртіндеп түзетуге жаттықтырады. Мысалы,

Досқа босқа қарама,
Босқа досқа қара ма?
Доста босқа қала ма? [29, б. 55].

Міне бұл жаңылтпаштағы бірнеше рет орыны алмасып, құбыла қайталанатын дауыссыз дыбыстар, баланың тілін жаттықтыруға көмектесіп, дыбыстау, сөйлеу мүшелерін дамытуға және олардың қағидаларын жетік меңгеруге септігін тигізеді.

Жаңылтпаштардың бала тілін жаттықтырғаннан кейінгі тағы бір маңызды қызметі – балаларға жаңа сөздерді үйретіп, сөздік қорын молайту. Балалар күнделікті өмірде көптеген қарапайым сөздерді қолданса да, сол сөздердің құрылымы мен мағыналарының жиі өзгеріп, түрлі мәнге ие болатынын ескере бермейді. Сондықтан бұл жерде балалар әдебиетінің, ата-ана мен ұстаздардың қамқорлығы ауадай қажет. Балалар сонда ғана жаңа сөздердің ерекшелігін тез меңгеріп, жадында берік сақтап, дұрыс қолдануға дағдылана бастайды. Мысалы,

Есік алдындағы отынның

Шырпылырағынан ала кел,
Томарлырағынан ала кел,
Тамырлырағынан ала кел,
Бүрлірегінен ала кел,
Түбірлірегінен ала кел [29, б. 57].

Аталған жаңылтпаштағы отынға қатысты бір сөзден «шырпылырағынан», «томарлырағынан», «тамырлырағынан», «бүрлірегінен», «түбірлірегінен» деген сияқты қанша ма сөздің түрленіп, образды қолданылуы баланың сөздік қорын молайтуға мол мүмкіндік сыйлайды. Міне мұны балалар әдебиетінің мүмкүндігі мен әсерінен бөліп қарауға болмайды.

Баланың тілі жаттығып, сөздік қоры молайғаннан кейін, жаңылтпаштың балалар әдебиетінің ендігі бір бірлесін атқарар қызметі – баланың сөйлеу қабілетін дамыту. Жаңылтпаштар құрылымы мен мазмұнына қарай белгілі бір ырғақпен айтылатындықтан, ол балалардың сөйлеу қабілетінің дамуына белгілі дәрежеде әсер етеді. Ендігі кезекте бала сөздерді дұрыс айту мен ғана шектелмей, сөздерді белгілі жылдамдықпен шапшаң айтуға қарай қадам басады. Міне бұл балалардың сөйлеу жылдамдығын арттырып қана қалмастан, әр сөздің айқын да әдемі, жағымды естілудей шеберлігін меңгеруіне көмектеседі. Сондықтан, балалар фольклорындағы жаңылтпаш жанрының тәрбиелік, танымдық мәні жоғары қазіргі балалар шығармашылығымен айналысатын авторлар шығармашылығында да жиі көрініп жүрген бұл ерекшелік, балалар тәрбиесінде өз маңызын дәлелдеп келеді.

Жаңылтпашпен балалар әдебиетінің байланысындағы тағы бір маңызды қызметі – баланың ойлау қабілетін дамыту. Баланың ойлау қабілетін дамытатын шығармалар, жаңылтпаштар көбіне, мазмұнды болуен қатар бейнелі, метафоралық сипатқа ие болып келеді.

Мысалы,

Қай тай – лақтай?
Қай лақ – тайлақтай? [30, б. 207]

Осындай жеңіл мазмұн, бейнелі сөздер арқылы баланың қиялын шарықтатып, ойлау деңгейін біртіндеп көтеруге ықпал етеді. Сол арқылы жаңылтпаштар балалардың ойлау, сөйлеу ерекшелігін байланыстыра отырып, логикалық ойлау қабілетін жетілдіреді. Логикалық ойлау тілдің ішкі құрылымын түсініп, мәнді ой құрастырып, сөздердің әртүрлі мағынада қолданылуын зерттейді. Мысалы,

Қыл арқанмен бір атты арқандадым,
Бір арқан мен құла атты арқандадым [45, б. 87].

Мысалда келтірілген «бір арқанмен», «қыл арқанмен», «бір атты», «құла атты» деген сөздердің ара қатынасы балалардың ойында белгілі түсінік қалыптастырып, неге бұлай болуы мүмкін деген сұраққа жауап іздеп, бұл жайында ойланады, логикалық ойлау дағдысын дамытады. Мысалы,

Қиғашбек қи ұрлаған көрінеді,
Қораны шиырлаған көрінеді.
Қи ұрлағанда жиі ұрлаған көрінеді,

Қи ұрлаған соң түйе ұрлаған көрінеді [29, б. 89] .

Мысалға келтірілген жаңылтпаштағы «қи ұрлаған», «шиырлаған», «түйе ұрлаған» деген ұйқасты, бейнелі сөздер бала қиялын сатылы түрде дамытуға өз ықпалын тигізеді. Жаңылтпаштың образдылығы мен әзіл-оспақ, сатира мен келуі, баланың абстрактілі ойлау қабілетін жаттықтырып, нақты дүниелерді жан-жақты қиял арқылы образдауы, сынни тұрғыдан қарау шығармашылық жасампаздығын жандандыра түседі.

Фолбклор танушы ғалым Панкереев А «Сонау ауыз әдебиетінен басталған, кейіпкерлері Алдар көсе, Қожанасыр, Тазша болып келетін сықақ поэтикасы жазба әдебиетіне келіп ұласты. Оның көріністері прозада да, поэзияда да айқын танылды» [95, б. 11] - дейді. Алайда ғасырлар қойнауынан бүгінге жеткен адами күлкінің астарында әзіл мен юморға бөленген, әжуаға айналған бейнелерде бар. Күнделікті өмірде адам бойында сараңдықпен тоғышарлықтың, суайттықпен сұрқиялықтың т.б. кесел мен кесір мінездердің күлкіге айналған құбылыстарын барша адам баласының бойынан әркез табуға болады.

Балалар әдебиетінде халқымыз мұндай тақырыптар арқылы балалардың логикалық ойлауын ежелден қадағалап, бағалай білген. Осының нәтижесінде балалар қарапайым нәрседен де маңызды танымдық ой түйеді. Осы ойға орай ғалым Р.Бердібаев «Сарқылмас қазына» атты еңбегінде: «Фольклорда ғасырлар бойында жүйеге түскен халықтық көркемдік тұжырым, халықтық эстетика принциптері көрініс тапқан. Сұлулықтың объективтік заңдарына сәйкес келетін мұндай принциптер аса бағалы. Ауыз әдебиеті шығармалары өміршендігінің тағы да бір себебі оның елеулі көркемдік құндылығында. Бұл туындылар халықтың рухани талабы мен қажетіне ұзақ қызмет еткен, идеялық және эстетикалық мұратын әйгілеген. Бұл аталған жайлар фольклордың дәстүрлілігі мен шығармалардың белгілі бір дәрежеде, тұрақты болып келуінің сырын ұқтырса керек» [52, б. 153], – дейді. Демек, қазақ халық әдебиеті жанрларының бірі – жаңылтпаш та балалар әдебиеті арқылы рухани мәдениетіміздің қайнар бұлағы болып саналады. Жаңылтпаштардың өзіне тән ерекшеліктері, астарлы мазмұны балалардың ойын дамытып, тіл ұстартуға баулу мен қатар дүние танымын да тереңдете түседі. Бұл балалар әдебиетінде жиі қолданылатын тәсілдердің бірі.

Жаңылтпаштардың балалар әдебиеті мен астасатын қызметінің тағы бір маңызды қыры – балаларға балғын кезінен бастап, әлеуеттік және моральдық тәріе беріп, ұлттық руханиятқа тән адамгершілік қасиеттерді үйретіп, қоғамда, әлеуеттік ортада қандай моральдық, этикалық норалар мен құндылықтарды сақтау керектігін меңгертеді. Жаңылтпаштарда басқа жанрлар сияқты халықтың күнделікті өмірінен алынған алуан тақырыптарды тілге тиек етеді. Өмірдің сан тараулы сәттерін, әлеуметтік қатынастар мен неше түрлі құбылыстарды ойын түрінде өрнектеп отырады. Мынау күрделі әлеуметтік өмірдегі әртүрлі деңгейдегі адамдардың бір–бірімен өз ара қарым–қатынастары жайлы жан-жақты түсінік береді. Мысалы,

Жинап едім жыңғылды,
Жинағанымды кім білді?

Жинағанымды жыңғылды,
Жанбай досым шын білді.

Уықтардың барлығын,
Уыққапқа сал күнім.
Уыққапқа салған соң,
Уыздан жеп ал күнім.

Сауын бие ұстаған саба ыстайды,
Саба ыстаған сары қымызды
Бабында ұстайды [29, б. 65-130-148].

Мысалға келтірілген жаңылтпаштардағы еңбек, достық, әділеттілік сияқты мәнді білдіретін сөздерен тыс, «уық», «уыққап», «сауын бие», «ыстаған саба» сияқты сирек кездесетін, бұл күндері архайзимге айнала бастаған ұғымдар, балалар әдебиетінде де балаларға әлеуметтік және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды дамытудың қажеттілігін терең ұғындыра түседі.

Моральдық және этикалық құндылықтарды дәріптеуде балалар әдебиеті жаңылтпаштардың маңыздылығын тіпті де баса көрсетеді. Жаңылтпаштар балаларға дұрыс пен бұрыс, жақсы мен жаман, адал мен арам сияқты мінез-құлықтардың ара қатынасын анықтап моральдық құндылықтарын түсінуге көмектеседі. Күнделікті өмірде жиі кездесетін қарама-қайшы жағдайлар балалардың нашар мінез-құлықтан арылып, адамгершілік тұрғыдан оянып, ойлануына басты себеп болады.

«Дұрыс» деп Тұраш айтты,
«Дұрыс» деп Бораш айтты.
«Жалған» деп Жарас айтты,
«Рас» деп Рәш айтты.
Қайсысы жалған айтты,
Қайсысы рас айтты? [48, б. 349].

Білімнен парасат келеді,
Парасаттан шарапат келеді.
Шарапаттыдан шапағат келеді,
Шарапатсыздан бар апат келеді [46, б. 209].

Бұзық түзікті түземейді,
Түзік бұзықты түзейді.

Жоғарыдағы жаңылтпашта моральдық қателіктерді ашып көрсету арқылы, балаларды дұрыс әрекет жасауға бағыттайды. Сондай-ақ, басқаларды асығыс сынға алмауға, жан-жақты талдау жасауға, әр істе әділ болып, ақиқатты жақтап, жаман әрекеттен аулақ болуға тәрбиелейді. Мысалы,

Ауырған құлағым
Күңгірлегендей ме,
Күмбірлегендей ме,

Әлде дүңгірлегендей ме? [29, б. 15-29].

Әуліктірді қиқар шалды,
Қиқар шал қырқай шалды [45, б. 84].

Бірінші жаңылтпаштағы «Күңгірлегендей ме», «Күмбірлегендей ме», «Әлде дүңгірлегендей ме?» деген сөздерде ұйқас пен ырғақ, дыыстардың үйлесімі баланың эстетикалық қабылдауын дамытады. Сонымен қатар ұйқаспен ырғақ, сөздердің әсемдігі мен әсерін күшейтіп, балалардың қызығушылығын арттырады. Екінші жаңылтпаштағы қиқар шалдың, қырқай шалуы белгілі дәрежеде эмоционалды көңіл көтеретін күлкі сыйлап, балалардың эмоциялық жағдайына жағымды әсер етеді. Мысалы,

Жоғалды бес шыбыш,
Жоқ әлі еш сыбыс.
Жоқ әлі еш сыббыс
Жоғалды бес шыбыш [29, б. 61].

Аталған жаңылтпаштағы қатарласып, қайталанып келген «ж» дыбысы аллитерациялық тәсілмен келсе, әр жолдағы «бес шыбыш», «еш сыбыс» деп келген тоқ ұйқастағы қайталаулар балаларға қарапайымда, қызықтылығы мен эстетикалық әсер етеді. Жаңылтпаштағы бұл элементтер бала сезіміне тілдің әсемдігін, жеңіл, жағымды жеткізіп, рухани әсерге бөлейді.

Жаңылтпаштар – халық даналығы. Ғасырлар бойы жинақталған, сұрыпталған жаңылтпаш нұсқаларынан халықтың тіл байлығын, шебер сөйлеу мәнерін үйреніп, үлгі алуға болады. Жаңылтпаштың құндылығы ойының тапқырлығында. Жаңылтпаштың күші ойнақылықта, тартымды ойды шебер тілмен балаларға, жалпы тыңдаушыларға күлкіге орай отырып қызықты, әсерлі жеткізе, ұғындыра білуінде. Осындай көркем тіл, жүйелі оймен айтылған жаңылтпаштар халық даналығымен шегеленген, көркем сөздер ғана тыңдаушыны баурап, сезімін тебіренге алады. Балаларға жаңылтпашты жаттатып айтқызу, бойларына сіңіріп айтып отыру, сөзді ажарландырып көркем сөйлеу – тіл тәрбиесінің абзал ісі.

Жаңылтпаштар тек жас балалардың тілін ширату үшін ғана қолданылмайды, сонымен қатар, жарыса жаңылтпаш айтысып, тіл ұстартуды үлкендер де салтқа айналдырған. Жаңылтпаштың мақсаты тек сөздерден жаңылту емес, мағынаға мән беру екенін көрсетеді. Ал тәрбие барысында мағыналы жаңылтпаштар мен мәнсіз нақышқа, тек ойсыз ұйқасқа құрылған жаңылтпаштардың айырмашылығы жақсы байқалады. Әрбір жаңылтпаштың өзіне тән мазмұны, идеясы, тәрбиелік мәні болатыны анық.

Шұғайбай
Шығайбайға:
– Су қайда, әй? – деді,
Шығайбай
Шұғайбайға:
– Шық ойбай! – деді [68, б. 16].

М.Әлімбаевтың жаңылтпашында қарапайым еңбекші мен сараңның бейнесі берілген. Жаңылтпаштың идеясы мен тәрбиелік мәні балаларды Шұғайбай сияқты ашық, еңбекқор болуға шақырса, ал Шығайбай сияқты сараңнан үлгі алмау абзал екендігін ұғындырады.

Халық ауыз әдебиетінің, балалар әдебиетінің, жаңылтпаш жанрын пәнаралық байланыс ретінде қазақ тілі сабағында пайдалануға болады. Мәселен, қаратпа сөз бен диалог туралы өткенде:

– Әй, Тайқарбай, Тайқарбай,
Қойынды майқараға жай, Тайқарбай!
– Тайқарбай, Майқарбайлар толып жатыр
Әй, Тайқарбай дегенің қай Тайқарбай?

– Ай, ай, Айдарбай,
Иір мүйіз сиырды
Үйіңе айдай бар!

– Бұл қайсы арал?
– Қарғалы арал,
Қамыс басын қайырып,
Қарға ұялар.

Мынау арал қай арал
Қайың менен тал арал,
Талға қарға ұялар,
Тарғыл итті құйрығы талға оралар, талға оралар [68, б. 4-7-

10-36].

Ал бастауыш пен баяндауыш арасына сызықша қойылатын жағдайларда:

Бұл аң деме
Бұл мал – бұлан
Бұл аң деме
Бұлан – бұл мал неге? [29, б. 39].

Зат есімді өткенде:

Ол аралда да марал,
Бұл аралда да марал.
От екен маралға арал
Оттасын аралда марал [68, б. 14].

Сын есім тақырыбына байланысты:

Жылқының көп ала-құласы,
Жалынның көп сала құлашы,

Қызық екен қара құрасы [29, б. 65], – деген сияқты жаңылтпаштар қолданылады. Жаңылтпаштарды тіл ұстарту құралы десек, мұғалімнің міндеті – жаңылтпаштарды балалардың жас ерекшеліктеріне қарай лайықты, орынды қолдана білу. Сонымен қатар мұғалім өзге халықтардың да

жаңылтпаштарын білуі міндетті. Бұған қоса әрбір ақынның жаңылтпаштарын сараптап, талдай алатындай болуы шарт.

Жаңылтпаш мәтініндегі сөздер – ойнақы, тартымды, көркем болуы шарт. Балаларға арналған шығармаларға тән сөздерді ойнату, дыбыстық, сөздік қайталаулар әсіресе жаңылтпаштарда жиі кездеседі. «Жаңылтпаш әдейіленіп, тілдің орамдылығын, тілдің өте ыңғайлылығын тілейтін, айтуға қиын, қырлы сөздерден құралған болады» [96], – деген, С.Сейфуллин пікірі осының айқын дәлелі іспетті.

Жаңылтпаштар – әдебиеттің және балалар әдебиетінің өзге жанрлары тәрізді өз бастауын халық ауыз әдебиетінің алтын кенінен алғандығы белгілі, сондықтан авторлық туындыларға айналғанның өзінде олардың халық даналығы, халық болмысы, салт-санасы айқын сезіліп тұрады.

Сан ғасырлар сынынан өтіп, халық кәдесіне жараған сөз маржандары мен даналық дәндері саналатын жаңылтпаш, біріншіден, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен, ата кәсібінен, екіншіден, халық даналығынан сыр шертеді. Сонымен қатар, кейбір жаңылтпаштар балаларды этнографиялық ұғымдармен таныстырады. Осы жаңылтпаштардағы мән-мағына баланы ойландырады сөзсіз. Ал ең бастысы, жаңылтпаш бала тілін жаттықтырып, тілін ұстартады. Бала әр сөзге мән беріп, оны дұрыс дыбыстап, үндестік заңдарын сақтай дұрыс сөйлеуге үйренеді. Бұл сөз жоқ бүлдіршіннің ойлау, сөйлеу қабілеттерінің дамуына игі ықпалын тигізеді. Осындай «синкретті» жаңылтпаштар баланы тәрбиелеуде айрықша үлес қосады.

Жаңылтпаштардың қайсысын алсақ та, әрбіреуінің астарында терең мағына, астарлы ой, тағылым мен тәрбиеге толы сөздер жатады. Кішкене кезінен бастап – ақ бала қиын сөздермен әріптерден қорықпай өз күші мен ақылына сеніп еңбектенуі керек. Сол арқылы бала қиындықтан қаймықпай, өзіне берілген тапсырманы толық орындап шығады және де оған дағдыланады. Атап айтқанда жаңылтпаштар бала тілін жаттықтыратын, оларға эстетикалық тәрбие беретін, ана тілінің қайнарынан еркін сусындауға үйрететін тілдік жаттығулар тәрізді. Тілдегі дыбыс үндестігі, ілгерінді, кейінді ықпал заңдылықтарын үйретуде жаңылтпаштарды айтқызудың пайдалы екендігі ешбір күмән туғызбайды. «Қазақ тіліндегі сөздердің ара жігінің жымдасып, тұтасып, үндесіп кететіндігін, қатаңдардың дыбыстардың ыңғайына қарай ұяңданып немесе керісінше ауысатындығын кішкене кезден интуитивті деңгейде түсінген бала, мектепте де қазақ тілін, оның ережелерін жетік меңгереді» [97, б. 108], – дейді филолог, ғалым Ә.Жәкім.

Жаңылтпаштар бала тілімен қатар бала зейінін, аңғарымпаздық қабілеті мен дұрыс әрі нақты сөйлеуін дамыта түседі. Жаңылтпаштар өлең жолдарымен келуіне қарамастан образды, айшықты. Олар да үндестікпен қатар, буын сәйкестігі сақталған. Мұның сыры – балалар әдебиетіндегі бейнелі ауыстыруар мен келуінде.

Жаңылтпаш мазмұнында халық өмірінің түрлі қырларын танытатын тәрбиелік–танымдылық мәселелер сөз болып, балаларды тағымдылық өнегеге үйрететін тәлімдік сөздер жиі кездеседі.

- Тары деші?
- Жем.
- Дәрі деші?
- Ем.
- Неге олай дейсің, ей?
- «Р» деу оңай дейсің бе?

Немесе,

Бауда ара бар,
Ара барда бал бар.
Жейсіндер, балалар,

Қайда кетер, бар, бар [68, б. 21-37], – деген жаңылтпашты балалар тез жаттап, дұрыс айта алады.

Бұл жаңылтпаштардың тағы бір ерекшелігі – оны шығарушылар мен айтушылардың ақындық дарыны мен қабілет–қарымына да байланысты.

Осындай жаңылтпаштар балалардан ең алдымен ұқыптылықты, зерделілікті талап етеді. Айтылған жаңылтпаштар көмегімен балалар әрбір сөзбен әріптің мағынасын түсінеді. Бір дыбыстың жуан, жіңішке нұсқаларының өзі сөз мағынасын ажыратуда шешуші рөл атқаратындығы жаңылтпаш барысында аңғарылады. Балалардың тіл ұстартуда, әрбір әріпті дұрыс айтуда жаңылтпаштарды көбірек айтқызудың маңызы зор.

Балалар әдебиетіндегі ауызша сөздің құрылысы мен жүйесі барынша қарапайым, тұжырымды, түсінікті болса, оны тыңдаушы шапшаң қабылдап, жүрекке ұялатады. «Ауызша сөздің артықшылығы – әрбір сөз, сөз тіркесі, сөйлем өзгеше үн-дыбысқа, үйлесім-келісімге ие болып және бұлар оймен, сезіммен, ерекше лебізбен айтылып, мән-мағынасы күшейіп, көркейіп қанаттанады» [98, б. 24], – дейді әдебиетші ғалым С.Негимов.

Көк орманға құстар құштар,

Көп орманға қыстар құстар [29, б. 73], – деген жаңылтпаштағы дыбыс үндестігі, ілгерінді, кейінді ықпал заңдылықтарын үйретуде осы тәрізді жаңылтпаштарды айтқызудың пайдалы екендігі белгілі. Мысалы: «құстар ғұштар», «қыстар ғұштар». Көріп отырғанымыздай «қ» дыбысының қалай «ғ» ға өзгергеріп ұяңданғанын, сол ілгерінді және кейінді ықпалдардың әсерінен болатындығын балаларға сатылай түсіндіруіміз керек. Жаңылтпаштар бала тілімен қатар оның зейінін, дыбыстарды айтуға деген қабілетін дамыта түседі.

Ұзақ

Ұзаққа ұшты,

Ұзақ

Тұзаққа түсті [29, б. 149].

Бұл жаңылтпашта омонимдердің қолдану арқылы ой, ойнақы, тартымды жеткізіліп, балалардың «ұзақ» деген құс атынан тыс, «ұзақ» сөзінің ара қашықтықты білдіретінін білуі, бала танымын тереңдетеді.

Сонымен, бала тілін, танымын дамытуда жаңылтпаш сияқты тілдік жаттығудың орны ерекше. Мұның өзі жаңылтпаштың әдеби мәнінің жоғары

екендігін дәлелдейді. Жаңылтпаш арқылы бала тілін жаттықтыру бүгінгі таңда да балабақшаларда, бастауыш мектепте жиі қолданылады.

«Ауызша айтылған әдеби туындылардағы дауыс мәнері, түйдекті тіркестер, метафоралық оралымдар, монолог пен диалогтар, эмоционалды-экспрессивті сөздердің барлығы да бала жан-дүниесінің жетілуіне, ой-санасының өсуіне, психологиялық жағынан дамуына, өзін қоршаған дүниені танып, білуіне әсер етері даусыз» [99, б. 17], – дейді ғалым А.Ақтанова өзінің «Қазіргі қазақ балалар драматургиясы» атты зерттеу еңбегінде.

Демек, жаңылтпаштың жасалу, қолданылу, суреттеудегі әдіс-тәсілі басқа жанрларға қарағанда балалар әдебиетінде басқаша екендігін аңғару қиынға соқпайды. Жаңылтпаштың ырғақтық, ұйқастық құрылымы сан түрлі өрнектеледі. Жаңылтпаш жанрына тән басты ерекшелік – көлемі шағын, құрылымы жағынан шымыр болып, аз сөзбен көп нәрсені күлкі мен әзіл арқылы аңғартады.

Ал жастайынан ертегі тыңдап, жаңылтпаш айтып үйренген бала халықтың осы бір асыл қазынасы, рухани мұрасы мен қоректеніп, әдебиетті, өнерді, өмірді сүйеді. Маңайындағы өзгерістерді де жіті көреді, тез қабылдайды. Баладан жаңылтпашты айтқанда белгілі бір дәрежедегі орындаушылық шеберлікті талап етеді. Сондықтан да нағыз жаңылтпашшы адамның айтқанын қанша естісең де жалықпайсың.

Қанатты, Болаттың
Аттандыра алмағандығы –
Көңілін Қанаттың,
Қанағаттандыра алмағандығы.

Күйе, күйе, күйе ме,
Күйеге қолым күйе ме?
Күюін қолым күймейді,
Бетімнен апам сүймейді [68, б. 40-42].

Бұл жолдарда жай ғана сөздер ойнап тұрған жоқ. Ақын Ж.Смақов жаңылтпаш жолдары арқылы тәлім мен тәрбиені ұштастыра ұсынады. Бала жүрегіне жақсылық ұрығын себудің негізі сөзді ойната отырып, мақсатты да ұғындыра кету, жалаңдықтан мазмұндылыққа жетелейді, тереңге бастайды, бос сөзден аулақ тартады.

Жамағат, мынау шабан атпа?
Жаман ат па?
Шабан атты тағалат та,
Айналдыр бағалы атқа!
Дұшпанға табалатпа! [29, б. 63].

Халықтың бұл жаңылтпашында сөз мәніне, айқын сөйлей білуге баулумен қатар, баланың ойына еңбек жайындағы ұғымды да қоса сіңіріп, еңбекке тәрбиелеу әдісі жымдаса қатар жатыр. Орнымен айтылған сөздің мазмұны да терең.

Әрбір жаңылтпаш – өз дәуірінің жемісі. Оларда сол дәуірдің болмысы сәулеленеді, сол уақыттың шындығы бейнеленеді.

Жаңылтпаштардың көркемдік кестесінде жергілікті тіл ерекшеліктерінің бой көрсететінін аңғаруымыз қиын емес. Ауызша тыңдап, ауызша сақталған мұраға диалектілік нышандардың болуы да заңды. Жаңылтпаштар да балалар әдебиетіне тән жанрлар қатарында, адам айналасындағы зат–құбылыстарды тілге тиек етеді, олардан образдарға нақыш боларлықтай өрнектер табады.

Жаңылтпаш нысанасына айналған байламдарды тақырып бойынша жіктесек: аспан әлемі, табиғат құбылыстары, хайуанаттар, шаруашылық, ұлттық ойын, мінез–құлық, өмір, еңбек, т.б. Мәселен өмірдегі кейбір келеңсіз қылықтарға да тоқталған төмендегі жаңылтпаш осы пікірімізге айғақ:

Балтабай

Мал таба алмай жүр.

Баласы тал таба алмай жүр.

Ағасы бал таба алмай жүр.

Балтабай әлі мал таба алмай жүр.

Немесе,

Кейде есі бар,

Кейде есі жоқ.

Кейде жейдесі бар,

Кейде жейдесі жоқ.

Кейде бейнесі бар,

Кейде бейнесі жоқ.

Бір ағай келеді,

Кейде жейдесі жоқ[29, б. 30-76].

Осындай көріністі жай баяндай салмай, қимыл, әрекет үстінде, юморлық, әзіл-оспақпен суреттейді.

Шындығында да жаңылтпаш тәрбиелік, эстетикалық қызмет арқалаған жанр, танымдық мәні жоғары, сондай-ақ қазіргі балалар тақырыбы мен айналысатын авторлар шығармашылығында жиі көрініп жүрген бұл жанрдың, балалар тәрбиесінде өз маңызын дәлелдеген үстіне дәлелдей түсуде.

Жаңылтпаш жанрына тән басты ерекшелік – көлемі шағын, құрылымы жағынан шымыр, аз сөзбен көп нәрсені айта білуге бейімділігі.

Жаңылтпаштың тілдік өрнектерінде халықтың өміріндегі, тұрмыс–тіршілігіндегі өзгешеліктерді танытатын, солардан туындаған нақыш, өрнектер де бар. Мәселен,

Шалбарды Шалбарбай киді,

Шалбарбай Шалбарды шалбарлай киді [45, б. 85].

Немесе,

Анашым күліп тұрып,

Білегін түріп тұрып,

Тері илеп қырып–қырып,

Тон тікті сырып тұрып.

Қойларын қырықтырып,

Білектеп біріктіріп,
Қарпиды қырық бүріп,
Сырмағын сырып тігіп [46, б. 207].

Осындай ой тастар жаңылтпаштардың әрқайсысы өздеріне тән ерекшеліктерімен, терең ойымен, сөз қиюласуымен, астарлы мазмұнымен балаларды сан қилы сезімге бөлейді. Бұлардың да тәрбиелік маңызы айырықша. Ойға шомдырады. Балалар халық өнегесінен үйреніп, әріптерді айту шеберлігін шыңдайды.

Бір қыз кесте тікті,
Кестесін түсте тікті,
Кеште тікті.

Гүлқайша – бақташы,
Гүлге толы бақшасы [29, б. 39-48].

Бұл жаңылтпаштарда балаларды ерінбей еңбек етуге, бастаған істі аяқсыз тастамауға үйретеді.

Осыған орай С.Көбеевтың: «...еңбек тәрбиесіне баса назар аудару керек. Еңбекке тәрбиелемей тұрып, балаға дұрыс білім, тәрбие бердім деп айту екі талай» [100], – деген пікірі балаларды еңбек сүйгіштікке тәрбиелеудің маңызын көрсетеді.

Жаңылтпаштарға негізгі қазық болған сөздер жай ғана алына салынған тізбекті сөздер емес, өмірден алынған нақтылы салыстырулар, түйсінген өткен әсерлер, бай тәжірибеге сүйеніп, құбылыстардың ұқсастығы мен айырмашылығын айқын байқап, нақтылай түсудің нәтижесінде дүниеге келген.

Жаңылтпаштың айтылу, тілдік–көркемдік өрнектерінде халықтың тұрмысындағы ерекшеліктерді байқататын, солардан туындаған мағыналы тәрбиелік ұлағатты сөздер мол.

Жаңылтпаш айту – шығармашылық қабілет пен зерделілікті керек ететін өнер. Бұрынғы қалыптасқан жаңылтпаштардың шеңберінде қалып қоймай, үздіксіз жаңа нұсқаулар пайда болып, тыңнан соны жаңылтпашты табуға ұмтылушылық бар. Әрине, мұны білу үшін алдымен қолда барымызды қазақ ақындарының кейінгі кездері жазған жаңылтпаштарын саралаған, пайымдаған абзал.

Халық жаңылтпаштарында «арал» атауы басты назарға алынғанмен, «қарға» сөзінің де бірнеше рет қайталанатыны бар.

Қара қарғаларға
Ала қарғалар үйір.
Ала қарғаларға
Қара қарғалар үйір.

Талдан қарға жарға қонды,
Жардан қарға талға қонды.
Талдан қайыра жарға қонды,
Жардан қайыра талға қонды.

Талға қарға зорға қонды.

Ала қарға,
Қара қарға.
Араларында айырма бар ма?
Араларындағы айырма:
Ала қарға –
Ала қарға.
Қара қарға –
Қара қарға.
Ала қарға
Қарға қонды.
Қара қарға
Қарға қонды.

Жарда қарға қарқылдады,
Қарға жарда қарқылдады.
Расында жарда

Қара қарға қарқылдады [68, б. 15-23-26-39].

Бұл жаңылтпаштар «қарға» жөнінде болғанымен қай-қайсысында да сәлде болса өзіндік ерекшелік, белгілі бір желі жоқ емес. Авторлар: «қарға», «жарға», «талға», «зорға» сөздерін үстемелей пайдаланғанмен, жаңылтпаштағы негізгі мазмұн – көркемдік бітімге, яғни тағылымдық, танымдық, тәрбиелік мәнге салмақ салмай, сыдыртып өте шыққан. Мән–мағынасыз сөздер тізбегі – тіл ұстартудың құралы бола алмайды. Әйтеуір, тіл тұтықтырар сөз табу мақсаты көзделген сияқты.

Қазақ әдебиетінде фольклорлық жанр түрлерін поэтикалық үлгі ретінде сөз саптауда, көркем шығармада қолдану – бұрыннан қалыптасқан үрдіс. Мұндай қолданыстарды өз зерттеулерінде ғалымдар да ерекше атап өтеді. Д.Сатемирова бұл құбылысқа мынадай сипаттама береді: «Қазақ әдебиеті ежелден қалыптасқан ұлттық сипатын тереңдете отырып, Шығыс және Еуропа халықтарының әдеби-фольклорлық, классикалық мұраларымен дәстүрлі байланыстарын кеңейте түсті» [101, б. 213].

Фольклор заңы қатал. Кейбір көркемдік қуаты төмен жаңылтпаштар уақыт өте келе ұмытылып кетеді. Ал жаңылтпаштардың ұзақ уақыт сақталуының себебі, көркем образды сөздерге толы болуында. Қысқа да нұсқа, сөздердің ойнақы болуы – жаңылтпаштарға тән қасиет. Балалар әдебиетінің өзіндік ерекшелігі, өзіндік теориялық ұстанымдары бар. Балалар әлемінің күрделі табиғатын тану, оның ғылыми үлгісін жасау қашанда адамзат алдындағы үлкен міндет болатыны да сондықтан.

Осы орайда көрнекті ғалым С. Қирабаев: «Балалар әдебиеті – қиын әдебиет. Оның бірталай өзіндік ерекше сипаттары бар. Балалар кітаптарында әрекеттің нақтылығы мен образдың көрнектілігі, лириктік сезімталдық, характерлер мен уақиғаның динамикалық түрде дамуы, тіл тазалығы мен тартымдылығы қажет»

[102], – дейді. Сондықтан балаларға лайықты фольклорлық жанрларды жазу – қаламгерден үлкен жауапкершілікті талап етері сөзсіз. Ойын одан ары ұшай түскен ғалым, қаламгеріміз: «Жаңылтпаш – тіл ширатудың құралы, оның бойына тағылымдық, танымдық, тәрбиелік мән–мағына тоғысуы шарт емес, өзі қысқа, ықшам дүниеге мұнша қасиеттерді қалайша сіңістіруге болады» [102, б. 10], – дегенді айтады. Жаңылтпаш жазудағы негізгі қиыншылық та осында жатыр. Әйтпесе тіл мүдіртерлік сөздердің бәрін жаңылтпаш десек, онда ол кез келген қалам ұстағанның қанжығасына байланып кетер еді. Бұдан шығатын қорытынды – жаңылтпаштың ерекше сипаты мен қасиеттерін бойға сіңіру арқылы осы жанрдың биік талап тұрғысынан қарау керек.

Ақын М.Әлімбаев: «Балалар поэзиясы – менің екінші алтын ордам: мектеп оқулықтарына менің өнегелі өлеңдерім енгеніне де жарты ғасырдан асты» [103, б. 10] – деп, ағынан ақтарылады.

М.Әлімбаевтың: «Жаңылтпаш жазуға үлкен шеберлік керек», – деген пікірі тегін айтылмаған. Демек, ақындар балаларға биіктен қарап, не туралы жазса да солардың көзімен көріп, солардың тілімен баяндауы керек екен. Сонда ғана олардың жаңылтпаштары өз нысанасына дарып, жеткізбек болған ойымен жасайын деген ықпалын эстетикалық әсер, көркемдік қуатымен бала көңіліне ұялатады. Балалар психологиясын зерттеу, олардың өзін қоршаған ортамен қарым-қатынасын, әртүрлі құбылысқа, әртүрлі уақиғаға байланысты түйетін ой, істейтін әрекеттерін сарапқа салып, соның мұратты жақтарын жатық та ұтымды формасын тауып бере білуі керек.

Жаңылтпашқа деген осы жаңа көзқарастың тәжірибелік жолмен орнығуы оның көркемдік сапасының кемелденуіне бірден-бір фактор – ізденіс көзін ашып, жаңылтпаштардың балалар өміріне сіңісіп, ойда қалып, оңай жатталып кетуін айтсақ та жеткілікті.

Балалар ақыны Ө.Ақыпбеков: «Байқап қарасақ, балалар әдебиетіне ат салысқан белгілі қаламгерлердің бірқатары бұл жанрға ат басын бұрмай өтіпті. Мәселен: Балалар әдебиесінің аға буындарының өкілі Сапарғали Бегалин, Өтебай Тұрманжанов, Жақан Сыздықов немесе күні кешегі Әнуәрбек Дүйсенбиев, Жәнібек Кәрбозиндер жаңылтпашқа жақындай қоймаған. Тіл тұтықтыратын сөздерді олар да білетін еді ғой. Бәлкім жазған да болар, бірақ өздерінің көңілдері толмаған соң тықпаламаған. Ал, бұл талғампаз таланттардың қаламгерлік парасатының айырықша белгі-көрінісі болса керек» [42], – дейді.

Халықтық мұраны қадірлеу, құрметтеу, жетілдіріп байыта түсу – зор да, абыройлы міндет. Мына бір халық жаңылтпашына зер салсақ:

Ара, ара, аралар,
Орманның бойын аралар,
Гүлден сорып бал алар,
Алысқа ұшып бара алар.
Бал тәтті ғой, балалар [30, б. 211].

Осы бір жаңылтпашта ой да, оқиға да бар. Білімділік мәні, тіл саздылығы, бәрі бір–ақ шумақтан табылады. Жаңылтпаш негізінен тілді тұтықтырғанмен, ойды тұтықтырмауы керек. Тағы да мысал келтіре кетейік,

Омартада балаларды
Бал аралар талады.
Ал, балалар омартадан,
Бал ала алмай тарады[68, б. 35].

Бұл жаңылтпаш Б.Кірісбаевтың «Аппақ бақбақ» кітабынан алынып отыр. Жаңылтпаштағы оқиға да, ой да айқын, орындалуы да сәтті. Мұнда да негізгі арқау – баланың ой–өрісіне, өз болмысына сәйкес белгілі бір жағдайдағы іс–әрекеті.

«Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, мағына жағынан күштілігімен жағады» [82, б. 208], – дейді А.Байтұрсынов. Демек, жаңылтпаштың әсерлілігі мен көркемділігі ақын шеберлігі мен оның сөз саптауына тікелей байланысты. Көркем сөз оқырманы мен тыңдарманын баурап алып, баланың жан–дүниесіне, сезім әлеміне терең бойлатады. Жаңылтпаш тілінің көркемдігі, әсерлілігі мен әсемдігі айтылмақ ойды нақты, түсінікті, әрі бейнелі жеткізуі тиіс. Жаңылтпаштағы көркемдеуіш құралдардың болуы, біріншіден, айтылмақ ойды әсерлі етіп суреттесе, екіншіден, баланы көркем сөз табиғатымен таныстырып, одан шынайы эстетикалық ләззат алуға тәрбиелейді.

Қорыта айтқанда, қазақ фолклорындағы жаңылтпаштардың балалар әдебиетімен ұштасатын тұстары – тәлім-тәриелік, білім беру т.б. сияқты өте кең әрі көп қырлы болып келеді. Жаңылтпаштар тек балалардың тілін дамытып, білімін арттыруды ғана көздеместен, эмоционалды, әлеуметтік, моральдық, эстетикалық тәрбие беруді де басты назарда ұстайды. Жаңылтпаштарды оқу, жаттау арқылы балалар дұрыс, көркем сөйлеу дағдыларын қалыптастырады. Сонымен қатар логикалық ойлау, қабілетін дамытып, адамгершілік құндылықтарды меңгеріп, бойына жақсы әдет–дағдыны сіңіреді. Балаларды өз эмоцияларын қалыпты басқара алатын деңгейге жетелеп, шығармашылық қабілетін дамытатын маңызды құрал.

Үшінші тарау бойынша тұжырым

Халық жаңылтпаштары мен көркем әдебиет арасында ежелден жалғасып келе жатқан көп деңгейлі, сан-салалы байланыстың барлығы айқындалды. Сонымен қатар, халық жаңылтпаштарының көркемдік және эстетикалық элементтері қазақтың көркем әдебиетінің қалыптасуы мен дамуына үлкен ықпал ететіндігі кешенді қарастырылды. Міне осы тұрғыдан қарағанда жаңылтпаштардың қарапайым, бірақ, терең мағыналы мазмұны, көркем әдебиетке өз ықпалын тигізіп, оның шығармашылық әдіс-тәсілдерінің, тілдік құралдарының түрленуіне өз әсерін тигізетін ғылыми интерпретациялары талданды. Сондықтан, жаңылтпаштар мен көркем әдебиет арасындағы мұндай тығыз байланыс қазақтың көркем әдебиетінің байлығы мен өзіне тән ерекшелігін тереңірек, жан-жақты түсінуге зор мүмкіндік беретіндігі тұжырымдалды.

Фольклорлық немесе авторлық жаңылтпаштар, көркем әдебиетпен балалар әдебиеті болсын тек балалардың тілін дамытып, білімін арттыруды ғана көздеместен, эмоционалды, әлеуметтік, моральдық, эстетикалық тәрбие беруді де басты назарда ұстайтындығы дәлелденді. Жаңылтпаштарды оқу, жаттау

арқылы балалар дұрыс, көркем сөйлеу, логикалық ойлау, қабілетін дамытып, адамгершілік құндылықтарды меңгеру дағдыларын қалыптастыратын, ғылыми тұжырымдар жүйеленді.

Қорытынды

Жаңылтпаштар – әдебиеттің өзге жанрлары тәрізді өз бастауын фольклордан алатындығы белгілі. Жалпы, жаңылтпаш жанры түркі халықтары және басқа халықтарда да әртүрлі деңгейде жиналып зерттелген болса да, қазақ жаңылтпаштары соншалық терең зерттеліп, жете таныла қойған жоқ. Дегенмен арнайы зерттелмесе де, ғылымда назардан тыс қалмаған. Мәселен, А.Байтұрсынов, М.Әуезов, С.Сейфуллин сияқты зерттеушілердің еңбектерінде жаңылтпаш тіл дамытудың бастау көздері деп бағаланғаны мәлім. Жаңылтпаштың тәрбиелік, танымдық, талғамдық, қоғамдық мәндері айрықша, өйткені ол жас ұрпақтың тәрбиелі, сауатты, өнегелі азамат, жеке тұлға болып қалыптасуы сияқты зор қоғамдық міндеттерді атқаруға белсене араласады. Бұл зерттеу жұмысының өзектілігін дәлелдейді.

Жаңылтпаш – фольклордағы ең көне жанрлардың бірі және барлық халықтың фольклорына ортақ. Ғасырдан ғасырға, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан жаңылтпаш бергі заманда да, тіпті бүгінгі күнде де өз қасиетін жойған жоқ. Қай кезеңді алсақ та, жаңылтпаш тіл ұстарту, тәрбие құралы есебінде халық арасында бағалы болған. Демек, қазақ халқының жаңылтпаш өнері балаларға тәрбие берудің маңызды құралы. Міне осындай қажетті қызметіне қарай қазақ, түркі және әлем халықтарының арасында да әлі күнге тыңнан туып, жаңаша мазмұнға ие болып, дамып келеді.

Жаңылтпаш туралы зерттеудің аса маңыздылығы бұл мәселенің қазақтың фольклортану ғылымында аз зерттелгенінде ғана емес, оның әдебиеттану, тіл ұстарту, тәрбие және де танымдық-тағылымдық құралы екендігін айқындаудағы ғылыми-практикалық мәнінде. Жалпы, жаңылтпашта сөздің образдылығына, астарлылығына, ойнақылығы мен құрылысына айрықша мән беріледі. Сонымен бірге құйылып тұрған ырғағы, ұйқасы мен дыбыс әуезділігі арқылы эстетикалық әсерлілігін, эмоциялық ықпалын күшейту назардан тыс қалмайды. Демек, жаңылтпаш туындысы белгілі бір дәрежеде поэзиялық шығармаларға қойылатын шарттарға да жауап бере алады. Басқаша айтқанда, жаңылтпаш тудыру үшін ақындық қабілет те қажет. Сапырылысқан тарихи дәуірдің ыңғайына үйлесу үшін өзіндік көшпелі өмір салтын ұстанған халқымыздың ауыз әдебиетінде бұл жанрдың көркемдік әлемі өз құбылыстарымен қызықты екені даусыз. Әр тарихи кезең, әдет-ғұрып, көршілес елдермен қарым-қатынас, болмысты көру мен түсіну, толғау ерекшелігі, осы орайда түзілетін көркемдік айшықтар қазақ жаңылтпашының алуан функциясын айқындайтыны анық.

Жаңылтпаш халық ауыз әдебиетінің басқа жанрларына қарағанда, ойнақы, тартымды, көркем болумен қатар сөздерді ойнату, мейілінше ықшамдығымен дыбыстық, сөздік қайталауымен де ерекшеленеді. Баланың тілін дамытуды қалыптастыру оңай емес, адам туғаннан бастап, өмір бойы тілін дамытады. Сондықтан да жаңылтпаш арқылы тіл дамыту мәселесін зерттеуде педагогика, психология ғылымдарының жетістіктері негізге алынады.

Зерттеу барысында жаңылтпаш жанрына жататын туындыларды тақырыптық-идеялық жағынан топтастырып, басты-басты тақырыптары

(табиғат, өнер-білім, еңбек, жан-жануарлар, т.б. тақырыптарды) анықталды. Балалар жаңылтпашты ұнатады, ондағы айтылатын қызықты жайларға сүйсінеді, күледі, одан өз ойының деңгейіне қарай қорытынды шығарады. Бала тілінде кездесетін кейбір кемшіліктердің кейде күлкілі жағдайға апаратындығын түсінген балалар, олардан аулақ болуға талпынады.

Халықтық жаңылтпаштардың көбі ерте заманда жазылғандықтан да, олардан сол кездегі қоғамдық талаптар көрініс береді. Ал бүгінгі ХХІ ғасырда қоғам өмірінің алуан ағысына орай тарихи-әлеуметтік, мемлекеттік, саяси, экономикалық, т.б. салаларда түрліше өзгерістер болып жатқанымен, тәрбие талаптары негізінен өзгере қойған жоқ. Сондықтан жаңылтпаштың тіл ұстартудағы тәрбиелік мәні әсте кемімегендігі белгілі. Жаңылтпаш арқылы балалардың жаңылтпашты жаттау кезіндегі талпыныстары, психологиясы, танымы мен қиял ұшқырлығы әсерлі көрінеді. Балаға жаңылтпаш айтқыза отырып, оқытуға, ойлантуға болады. Оның тәлім-тәрбиеге, тағылымдық өнегеге баулитын ғибраттық үлгілері балаларды оқуға, санауға үйретуде аса пайдалы болатындығы анық. Жаңылтпаштан халықтық рух пен діл, ұлттық мінез бен салт-дәстүр, халықтың өзіне тән болмысы мен таным көкжиектері көрініс табады. Сондықтан жаңылтпашты халықтық және авторлық деп атауға негіз бар. Жаңылтпаштың өміршеңдігі оның халықтық айдынынан нәр алып, сан ғасырлар сынынан өтіп, бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан қазақ ауыз әдебиетінің құнарлы топырағында гүлденуінде жатыр. Зерттеу еңбегімізде біз жаңылтпашты тақырып жағынан жіктеп, әр тақырыпқа мысалдар келтіре отырып, оны фольклорлық және авторлық жаңылтпаштармен салыстыра қарастырдық. Осы орайда, жаңылтпаш топтастырыла қарастырыла отырып, жаңылтпаш жанрының табиғаты мен өзіндік белгі сипаттары, ерекшеліктері, туу, даму және қалыптасу жолдары көрсетілді.

Сонымен, зерттеу барысында қазақ халқының жаңылтпашы жөнінде жазылған ғылыми еңбектерге талдау жасау жаңылтпаштың мынадай ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік берді: Ерте кезде ойын-сауықта айтылатын өнердің бір түрі және ән білмейтін жастарға жаза есебінде қолданылатындығы, оның ұйқасты, үйлесімді тілмен келетіндігі, балалардың тілін дамытатындығы.

Сан ғасырлық тарихы тереңге кеткен жаңылтпаш жанрының ғылыми негізде қалыптасып, жүйеге түсуінен бермен қарайғы дерек көзінің құндылығы сол фольклорды зерттеген ғалымдар еңбегімен бағалы саналады. Саналы ғұмырын әдебиеттану ғылымының аталған саласын зерттеуге арнаған әдебиетші ғалымдардың еңбегіне арнайы тоқталып, сөз еттік. Жаңылтпаш жанры туралы ой толғаған зерттеушілердің пікірлерін салыстыра таразылап, тың тұжырымдар жасауға негіз алдық. Жаңылтпаштың жиналуы, зерттелу тарихнамасы, хатқа түсу, жариялану кезеңдері, жаңылтпаштың жиналуы мен жарилану жөніндегі пайымдаулар және жаңылтпаштардың зерттелу өрісі туралы мәселеге зерттеудің бірінші тарауында арнайы тоқталдық.

Фольклор қай халықтың болсын көне замандағы рухани мұраларының бірінен саналады. Сондықтан да, белгілі бір халықтың ауыз әдебиеті сол халықтың тарихынан, мәдениетінен мағлұмат береді.

Қазақ ауыз әдебиетінің бір саласы – жаңылтпаштар, ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін негізгі жанрлардың бірі. Фольклордың басқа жанрлары сияқты жаңылтпаштар да көп нұсқалы болады. Осының өзі де бізге жеткен жаңылтпаштардың жалпы халықтығын және оны өндеп, жөндеуге әр дәуірдің әсері болғандығын аңғартса керек.

Әр халықтың жаңылтпашты айту, жазу мәнері, стилі әртүрлі. Бұл да жаңылтпаштың халықтық сипатын көрсетеді. Демек, жаңылтпаштарды алғашқы айтушы жеке адамдар болғанымен, оны кейін өндеп-жөндеуші, сақтаушы – халық болғандығын аңғарамыз.

Бұл диссертациялық жұмыс қазақ фольклорындағы жаңылтпаш жанрын зерттеуге арналды. Халық тудырған нұсқалардағы жаңылтпаштарды қалай пайдаланғаны, қалай жинастырғаны сөз болды. Яғни, еңбек өзінің алдына халықтық жаңылтпаштар мен авторлық жаңылтпаштардың ерекшеліктерін жаңадан қосылған жолдар мен элементтерді ашу міндетін қойды. Алдымен ауыз әдебиетіндегі халықтық жаңылтпаштардың даму тарихы жан-жақты толығырақ түрде қарастырылды. Неге осылай қарастыру қажет болғандығы жайында жұмыста дәйекті дәлелдер баршылық. Осыған орай халықтық және авторлық жаңылтпаштарды топтай отырып, әр дәуірдегі ғылыми талап деңгейінен оларға өз ойымызды білдіруге тырыстық. Сөйтіп, алдымызда жаңылтпаш жанрын тереңірек те, кеңірек шеңберде алып қарап, және оны талдау міндеті тұрды. Жаңылтпаштардың өзара ерекшеліктеріне тың тұжырымдар жасалынды, әдебиетші ғалымдардың ғылыми байламдары негізге алынды.

Қазақ халқының жаңылтпаш жанрының даму тарихына байланысты не қосылды деген мәселелерге нақты мысалдар келтіріле дәлелденді.

Бұл жұмыста халықтық жаңылтпаштың біздің уақытымызда жаңа үлгіде дамып, тәрбие құралы түріне айналып отырғандығын айқынырақ ашып көрсетуді мақсат еттік. Жанрдың жалғастырылып, салыстырыла қарастырылуы осы зерттеудің маңызды мақсаттарының бірі.

Жаңылтпаштың нұсқаларын анықтау, сөйтіп оны басқа халықтардың жаңылтпаштарымен байланыстыра қарастыруға ғылыми жұмыста назар аударылды.

Қорыта келгенде, осының бәрі жаңылтпаштың зор тәрбиелік рөл атқара алатындығына айғақ бола алады. Оның табиғатында ғасырлар бойы жинақталған халық педагогикасының тәжірибесі бар. Жаңылтпаштың үлгілері оқулықтарда, хрестоматияларда, әртүрлі көмекші құралдарда жарияланып, бүгінгі ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеуге септігін тигізуде. Сондықтан да, жаңылтпаш ұлттық рухани құндылығымыздың қайнар бұлағы болып саналады.

Жаңылтпаш сөздер дегеніміз – белгілі бір тақырыпқа байланысты тапқыр ой, көркем тілмен ойын-сауықта айтылған және халық жиі қолданып, өлеңдік терең мазмұны, әдебиеттегі көркемдегіш құралдарды қажетіне қарай пайдаланған, көркемдік құрылымы қалыптасқан жүйелі, үлгілі жыр шумақтары.

Онда халықтың өмірге, дүниеге көзқарасы көрінеді. Сөйтіп, бүкіл халықтық мұраға, ортақ рухани қазынаға айналады. Мазмұны мен көркемдігі жоғары жаңылтпаштар жаңа заманға сай айтылып, халықпен бірге жасап, ұдайы жаңғырып, жасарып отырады. Жаңылтпаштар – әдеби тіліміздің сөздік қоры, сарқылмас көзі. Демек, жаңылтпаштар – фольклордың басқа салаларымен бірге қазіргі қолданып жүрген әдеби тіліміздің үлгісі, ұйытқысы. Оны зерттеп білу, оқып–үйрену тіліміздің байлығын, дұрыс сөйлеу ережесін меңгеруімізге, тілді ұстартып, ой-өрісіміздің кеңеюіне негіз болған, әлі де бола бермек. Жаңылтпаш жанрының табиғаты мен көркемдік ерекшелігі қақында: Жаңылтпаштың жанрлық түр ретінде қалыптауы, қоғамдық-әлеуметтік қызметі, құрылымы мен көркемдік сипаты, басқа жанрлық түрлермен байланысы, түркі тектес халықтар фольклорымен салыстырмалы типологиясы жайында еңбектің екінші тарауында кеңінен баяндалды. Осы орайда, жаңылтпаштың өткені мен бүгінгі дамуының өлшемін көрсете, салыстыра зерттеп, жүйелеуді нысана тұттық. Мәселен, бір-біріне тілі жақын түркі халықтарының өзінен мазмұндық, тақырыптық айырмашылықтарды молынан табамыз. Мұны біз сол халықтардың жаңылтпаштарын салыстыра қарағанда айрықша аңғардық. Әрине, қанша ұқсас болғанымен, әр халықтың өзіне тән даралық ерекшеліктері болады. Соған лайық зерттеуде жеке–жеке талданды.

Бұл диссертациялық жұмыста жаңылтпашты зерттеудің негізгі үдерістері (принциптері) мен мақсаттары баяндалып, зерттеу объектісінің ерекшелігіне байланысты жүйелі, кешенді түрде халықтық және авторлық жаңылтпаш проблемасының бүгінгі таңға дейінгі деңгейін, маңызын анықтап алдық. Сондай–ақ біз өзіміз мақсат етіп қойған күрделі мәселелерді зерттеу үшін қайсыбір жаңылтпаштарды жалпылама баяндау дәстүрінен қашып, нақтылы, көркемдігі жоғары жаңылтпаштарға ден қойып, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан мәселені әдеби ұстаным аясында қарауды ұйғардық. Мұның өзі өзекті мәселені қарастыру барысында зерттеудің әдісі мен методологиясын айқындап алуға үлкен мүмкіндік берді.

Осы тұрғыдан келгенде, біз теориялық үдерістерді айқындап алып, оның негізінде жаңылтпаштың тіл ұстарту мен тәрбиелеу құралы екендігін салыстыра зерттеуде нәтижелі қадам жасап, көздеген мақсатқа жеттік деп есептейіз. Жалпы, жаңылтпаш ғылыми әдебиетте арнайы зерттелмеуімен де өзекті. Сондықтан, жаңылтпаштың табиғатын анықтауды зерттеудің елеулі мақсаты деп таныдық. Бұл қадамымыздың өзі зерттеуді жүргізу барысында методологиялық бағыт–бағдарлық мақсатта жасалған байлам, тұжырымға тірек болады. Оның өзі жаңылтпаштың жанрлық табиғатына сәйкес, жүйелі кешенді талдауымызға мүмкіндік берді.

Сондай–ақ, зерттеу үдерісінде, біз тек нақтылы халықтық жаңылтпаштарды зерттеуге ғана тоқталмай авторлық жаңылтпаштарды да талдаудың өзекті мәселелері деп қарадық. Осы орайда жаңылтпаштарды тақырыптық, көркемдік ерекшеліктеріне сай талдап, әр қырынан ашуға талпындық. Жаңылтпаштың көркемдік элементтері мен қолданылу аясы, сол арқылы жаңылтпаштың шығу тегі, жанрлық ерекшелігі зерттеу барысында анықталып, оған ғылыми талдау

жасалды. Сонымен бірге, жаңылтпаш тіліндегі этнопоэтикалық ұлттық бейнелік ерекшеліктеріне, тіл ұстарту мен тәрбие құралы ретіндегі ерекше маңызы, қозғаушы қызметі жан–жақты зерттелді.

Жаңылтпаштың деңгейі, жалпы халық ауыз әдебиетіндегі жетістігі – көп ғасырлық ұлттық рухани даму нәтижесі, өріс-деңгейін көрсететін көркемдік жетістік.

Жаңылтпаштың фольклордағы өзіндік орны арнайы диссертациялық проблема ретінде қарастырылуы – бүгінгі күннің талабы. Сондықтан жаңылтпашты ауыз әдебиетіндегі көркемдік биіктен көрінген, өзіндік табиғаты бар көркемдік жаңалық деп танымыз. Жаңылтпашты зерттеу қазақ әдебиетінің өткен тарихын танып, білуге ғана емес, қазіргі әдебиетіміздің дамуы үшін де қажет.

Диссертациялық жұмыстың үшінші тарауында жаңылтпаш жанрының бүгінгі өмірдегі орынын айқындайтын, халық жаңылтпаштары және көркем әдебиет, жаңылтпаш жанрының педагогикалық қызметі сияқты мәселелер жан-жақты қарастырылды.

Бұл еңбек жаңылтпашты зерттеудің өрісін кеңейтіп, оны жаңа белеске шығаруға ақиқат тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Қазақ фольклоры мен өзге халықтар фольклорын салыстыра қарап, олардың арасындағы ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктерді айырып зерттеудің де үлкен мәні, орны бар. Зерттеу жұмысы бұл мәселедегі ізденісіміздің басы болмақ.

Тарихи–салыстырмалы әдісті қолдану нақтылы бір жанрдың өз ішіндегі ерекшеліктерді танып білу үшін, бір халық пен бір халықтың фольклорындағы ұқсас, ортақ сипаттарды дәлме-дәл салыстырып, саралап зерттеу үшін аса тиімді тәсіл. «Жаңылтпаш: тегі, жанрлық ерекшеліктері, салыстырмалы типологиясы мен қазіргі қоғамдағы орыны» деп аталатын диссертациялық жұмысымызда осы мақсатты іске асыру ниеті көзделді.

Бұл ғылыми жұмыстың негізгі мақсаты – халықтық және авторлық жаңылтпаштардың түрлі ұқсастық тұрғысын зерттеу. Соның ішінде түркі халықтарының туыстық тектестігінен, былайша айтқанда, тарихи–генетикалық ұқсастығынан туатын ортақ желілерге, көркемдік қайталауларға назар аударылады. Сондай-ақ, жаңылтпаштың күнделікті қоғамдық–тұрмыстық жағдайлардан туатын ұқсастық желілеріне, тақырыбы турасында да нақтылы талдаулар жасалды. Сол секілді, мәдени қарым-қатынас арқылы (Түркі халықтары: қырғыз, ұйғыр, өзбек, азербайжан, қарақалпақ, т.б. халықтар) дан келген жаңылтпаштарды салыстыру да өз кезегінде тиімді пайдалану нәтижесінде жаңылтпаш жанрының поэтикалық ерекшелігін ажыратуға толық мүмкіндік туды. Осы тұрғыдан алғанда, жаңылтпашты зерттеу – жаңа, тың ізденістің жемісі.

Біздің мақсатымыз – жаңылтпаш жанрының бұрын сөз болмаған көркемдік ерекшелігін тәлім-тәрбие тұрғысынан талдап, оған тән ортақ заңдылықтар мен ерекшеліктерді ашып, ажырату. Сондықтан, бұл диссертациялық жұмыс осы мақсатты көздейді.

Қорыта айтқанда, зерттеудің мақсаты – жаңылтпаштың жанрлық табиғатын, тәрбиелік, өмір танытқыштық мәнін, қоғамдық-әлеуметтік қызметі, қалыптасу, даму жолдарын анықтау, әдеби-көркемдік ерекшеліктерін ашу болғандықтан, оған жан-жақты тоқталдық. Қазақ халқы жаңылтпашты есте сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыр. Тек біздің міндет әлемдік кеңістіктегі өз орнымызды жоғалтып алмай, жаңа ұрпақтың ұлттық дүниетанымы мен менталитетін өзінің төл әдебиеті арқылы тәрбиелеу болып саналады. Осы жолда халық әдебиетінің бай қазынасы – жаңылтпаш жанры да рухани азық бола бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абылқасымов Б. Телқоңыр. (Қазақтың көне наным–сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклор) Жауапты ред. Р.Бердібаев, С.Қасқабасов. – Алматы: «Атамұра» 1993. –174 б.
- 2 Диваев Ә. Тарту. /Құраст. Алғысөзін жазған Оразаева Ф. – Алматы: «Ана тілі» 1992. – 254б.
- 3 Мұқанов С. Қазақтың XVIII–XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер, 1942. – 242 б.
- 4 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті. Орта мектептің 8 сыныбына арналған оқу құралы. Бірінші бөлім. Алматы, 1949. – 226 б.
- 5 Ысмайылов Е. Қазақ Әдебиеті хрестоматия. Екінші бөлім. Орта мектептің 9 сыныбына арналған. Алматы, 1944. – 260 б.
- 6 Белинский В.Г. Таңдамалы шығармалары. Екінші кітап. Алматы: «Көркем әдебиет», 1949. – 333 б.
- 7 Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1967. – 662 бет.
- 8 Радлов В. Образцы народной литературы тюркских племен. Санкт Петербург, 1886. – 211 б.
- 9 Ибрагимов М. Киргизские пословицы и загадки, собранные в киргизской степи сибирского ведомства //Туркестанские ведомости, 1871; этнографические очерки киргизского народа// Русский Туркестан,1872.
- 10 Алтынсарин Ы. Киргизская хрестоматия. Оренбург, 1879. – 100 б.
- 11 Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. Москва,1878..
- 12 Алекторов А. Е. Қазақта баланың дүниеге келуі, тәрбиеленуі, ата–аналардың құқықтары мен билігі туралы. Ауд. Қойшыбаев М. (Қазақ халқының дәстүрі мен ғұрыптары) Т–2. 105–106 бб. Алматы: «Арыс», 2006.
- 13 Харузин А. Киргизы Букеевской орды. Антропологоэтнографические очерки. 1889. – 550 б.
- 14 Иванов Н. Киргизские загадки. Тургайская газета. 1901. №17.
- 15 Ходыров П. Игры киргизов. Туркестанский вестник. 1912. №139.
- 16 Гаврилов М.Ф. Киргизские скороговорки. Бюлетенр САГУ. 1922. №16
- 17 Дулатов М. Қирағат. Оқу құралы. Орынбор, 1911.
- 18 Балаларға тарту. Оқу құралы. Екінші басылым. Қызылорда, 1927. – 68 бет.
- 19 Жансүгіров І. Өтірік өлеңдер (Қосымша құрал) Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. – 44 б.
- 20 Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: «Жазушы», 1989. – 320 б.
- 21 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы. – Алматы: 1948. – 438 б.
- 22 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. 1–кітап. –Қызылорда, Қазақстан баспасы. 1932. – 234 б.

- 23 Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Алматы: ҚазМем Көркем әдебиет баспасы, 1960. – 363 б.
- 24 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы, 1958. – 342 б.
- 25 Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері. Алматы, 1965. – 326 б.
- 26 Уахатов Б. Қазақ халық өлеңдері, Алматы, 1974. – 286 б.
- 27 Ыбырайым Б. Қазіргі қазақ балалар прозасы және рухани–эстетикалық даму мәселелері ф.ғ.д. дисс. 10.01.02. – Алматы. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 1998. – 345 б.
- 28 Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу педагогика баспасы 1958. – 340б.
- 29 Дәуітұлы Т. /Құраст. Бір мың бір жүз он бір жаңылтпаш. Алматы: ҚазМемҚызПу баспасы, 2004. – 172 б.
- 30 Матыжанов К. С. Рухани уыз (Қазақ балалар фольклоры). – Астана, 2008. – 228 б.
- 31 Қазақ фольклористикасының тарихы (революцияға дейінгі кезең). – Алматы: «Ғылым», 1988. – 432 б.
- 32 Байтұрсынов А. «Әдебиет танытқыш». Алматы: «Атамұра» 2003. – 206 б.
- 33 Төрекұлов Н. Қазақтың қанатты сөздері. Алматы: ҚазМем көркем әдебиет баспасы. 1960. – 152 б.
- 34 Әдебиеттану терминдер сөздігі. (Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев) Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
- 35 Керім Ш. Қазақ жұмбағы, Алматы: «Арыс» 2007. – 272 б.
- 36 Dautuly T., Tumabaeva M. B., Kozhagulov S. K., Shukenai G. T. Linguistic and Cultural Description of The Structure and Semantics of Tongue Twisters. Bulletin of Ablai Khan KazUIRandWL Series “Philological Sciences ”. 1 (72) 2024. 71 – 82. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.72.1.005>
- 37 Қоңыратпаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. Алматы: «Ана тілі» 1991. – 288 б.
- 38 Даутұлы Т. Қазақ фольклорындағы жаңылтпаштың шығу тегі. Әуезов оқулары XVIII халықаралық ғылыми–практикалық конференция материалдары. Алматы: Press Co, 2021. – 250 б. (125–132 бб) ISBN 978–601–354–032–0
- 39 Жүнісқанов Қ. Таңжарықтану жүйесі. Алматы: «Тұран» баспасы, 2026. – 270 б.
- 40 Фрэзер. Д. Золотая ветвь в. Москва, 1983. – 703 б.
- 41 Адамбаев Б. Халық даналығы. – Алматы: «Рауан» 1996. – 157 бет.
- 42 Ақыпбеков Ә. Жаңылтпаш тіл ұстарту үшін ғана ма?«Қазақ әдебиеті» 29 шілде, 1988. 7,10,11 бб.
- 43 Тойшыбайұлы. Жұмбақтар, жаңылтпаштар (қол жазба). 1935. – 32 б.

- 44 Көпейұлы.М. Ж. Көп томдық шығармалар жинағы. 5 – том. Алматы, «Алаш» 2006. – 304 б.
 - 45 Бақаев Ж. Жақсылық пен жамандық. Үрімжі, «Жастар мен өрендер» баспасы. 1998. – 99 б.
 - 46 Мешпетұлы Т. Орталау мектеп І жылдығына арналған әдебиет оқулығы. «Оқу ағарту баспасы» Үрімжі, 1999. – 290 б.
 - 47 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Астана: «Фолиант» 2011. Т.72: Балалар фольклоры. – 440 б.
 - 48 Дала фольклорының антологиясы: Он томдық. Ғибратты фольклор. Шағын жанрлар / Томды құрастырып, баспаға дайындағандар: Әлібек Т., Сәрсек Н., Салтақова Ж. – Алматы: «Brand Book» 2020. – 472 бе.
 - 49 Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорынан (1097 – бума, 4 – дәптер).
 - 50 Егеубаев О. Қытайдағы қазақ фольклоры. «Жалын» журналы, №3, 2006. – б.
 - 51 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва, 1976. – 325 с.
 - 52 Қазақ фольклорының тарихилығы. 1993. – 328 б.
 - 53 Әдебиеттану терминдер сөздігі. (Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев) Алматы: «Ана тілі», 1998. – 384 б.
 - 54 Әуезов М. Шығармалар, 11 том. Алматы: «Жазушы» 1969. – 477 б.
 - 55 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы, 1984. – 270 б.
 - 56 Матыжанов К. С. Рухани уыз. Алматы: «Ана тілі» 1995. – 141б.
 - 57 Рахымжанов Т. Романның көркемдік әлемі. Алматы: «Рауан» 1997. – 221 б.
 - 58 Әуезов М. Шығармалар жинағы. 50 томдық, 12 том. Алматы, 1969. – 509 бет.
 - 59 Садырбаев С. Фольклор және эстетика. Алматы: «Жазушы» 1976. – 149б.
 - 60 Даутұлы Т. Жаңылтпаштың бала тілін ұстартудағы өзіндік сыр–сипаты «Торайғыровтану және қазіргі филология мәселелері» атты Республикалық ғылыми–тәжірибелік конференция материалдары. Алматы, 30 сәуір 2023. (123–127 бб)
- ISBN 978–601–230–122–9
- 61 Жаңылтпаштар. Құрастырған: М. Әбуова, Р. Сатаев. Алматы: «Өнер» 2002. – 63 б.
 - 62 Хикмет К. Даналық сүрлеуі. Алматы: «Қасиет» 2008. – 144 б.
 - 63 Кім күшті: Балалар фольклоры/ Бесік жырлары, тақпақтар, жаңылтпаштар мен жұмбақтар, ойын өлеңдер мен ойындар, ертегілер/. – Алматы: «Жазушы» 2003. – 224 б.
 - 64 Даутұлы Т., Матыжанов К.С. Жаңылтпаш құрылымындағы ұйқастың рөлі. «Керуен» журналы. 76–том. № 3, 2022. <https://doi.org/10.53871/2078–8134.2022.3–01> (17–25 бб.).
 - 65 Жылқыбекұлы Б., Даутұлы Т. Турсынали Ж., Джельдыбаева Р.Б.

Ұйқас және ойды тақпақтап бейнелеу тәсілі.

DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.4.75.005>

75–том. № 4 (2024). (74–92 б.)

- 66 Даутұлы Т., Матыжанов К.С. Жаңылтпаштардағы көнерген сөздердің этнопоэтикалық мәні жөнінде. «Керуен» журналы №1, 82–том, 2024. <https://doi.org/10.53871/2078–8134.2024.1–01> (17–26 бб.)
- 67 Жаңылтпаштар. Құрастырған: Б. Ысқақов. Алматы: «Жалын» 1981. – 63 б.
- 68 Табылдиев Ә. Халық тағылымы. Жаңылтпаш, санамақ, жұмбақ, мақал–мәтел, терме // Алматы: «Қазақ университеті» 1992. – 198 б.
- 69 Dautuly, T., Kurmangali, F., Buribayeva, M., Mamayeva, G., Kulnazarova, G., & Beisenuly, Z. (2026). The Literary Function of The Tongue Twisters in The Literature of The Turkic Peoples' Common Motifs and Ethnocultural Codes. Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13(1), 228–255 бб. <https://doi.org/10.29333/ejecs/2871>
- 70 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ университеті» 1992. – 352 б.
- 71 Жылқыбекұлы Б. Өлеңнің өзегі. – Алматы: «Үш қиян» 2022. – 384 б.
- 72 Смақов Ж. Шығармалары: I том. Өлеңдер, жұмбақтар мен жаңылтпаштар/Құраст: Қ. Асанов. – Астана: «Фолиант» 2014. – 304 б.
- 73 Жаманбалинов М. Алма ағашы: Өлеңдер, ертегілер, жаңылтпаштар / Құраст.: Б. Қошым – Ноғай. – Алматы: «Раритет» 2011. – 288 б.
- 74 Баянбаев Қ. Таңдамалы шығармалары. Өлеңдер, жаңылтпаштар, 1–том. Астана: «Балалар әдебиет баспасы» 2007. – 222 б.
- 75 Елубаев Е. Ақыл тіс: өлеңдер, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар. Алматы: «Жалын» 1991. – 352 б.
- 76 Орталық ғылыми кітапхананың сирек кітаптар мен қолжазбалар қорынан (1097 – бума, 1 – дәптер, 33 б.).
- 77 Адамбаев Б. Халық даналығы. Қазақ мақал-мәтелдері мен шешендік сөздері. Алматы: «Мектеп» 1976. – 159 б.
- 78 Керім Ш. Қазақ жұмбағы. Алматы: «Санат» 1999. – 247 б.
- 79 Жаманбалинов М. Айна бұлақ. – Алматы: Қазмемкөркеммәденбаспасы, 1956. – 40 б.
- 80 Елубаев Е. Келешек. «балаларға арналған таңдамалы өлеңдер, ертегілер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, есептер, ойындар, мысалдар, пьесалар) Алматы: «Балалар әдебиеті» баспасы, 2005. – 201 б.
- 81 Өтетілеуов Е. Шығармалары. Бос шелек. – Алматы: жазушы, 1968.
- 82 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: «Жазушы» 1989. – 319 б.
- 83 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна» 2005. – 573 б.
- 84 Duymaz A. Tekerlemeler. Akçağ, İzmir 2002. – 446 s.
- 85 Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана: «Фолиант» 2014. – 320 б.
- 86 Әуезов М. Шығармалар. 11 том. «Жазушы» 1969. – 477 б.
- 87 Байжиев Т, Бектенов З. Кыргыз адабияты. – 9 класс. Экинші басылышы, Фурензе, 1992. – 85 б.

- 88 Қарақалпақ ауызеки халық дәретпелери. Нөкс, «Қарақалпақстан» 1990. – 216 б.
- 89 Абдирова Ф.А. Ұйғыр тілі фольклорындағы мақал-мәтел жанры (мақала) Абай атындағы ұлттық университет хабаршысы. «Жас ғалымдар сериясы» № 2, 2013. – 82 б.
- 90 Құдайқұлов М. Өнеге өрнекері. – Алматы, «Ғылым». 2006. – 313 б.
- 91 Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Трлогиясы 1-кітап. – Үрімжі, «Шынжан халық баспасы». 1989. – 376 б.
- 92 Мағауин М. Әңгімелер. Алтын тіс. <https://magauin.com/angimeler>
- 93 Шабданұлы Қ. Қылмыс романы. 2-кітап. «Шынжан халық баспасы», – Үрімжі. 1985. – 583 б.
- 94 Ахмәди Ж. Сынаптай сырғыған жаһанда. Ғұмырнамалық эссе. – Алматы: «Қазақпарат» 2015. – 388 б.
- 95 Панкереєв А. Сатира сардары. Мақала.
«Қазақ әдебиеттану ғылымы: дәстүр және сабақтастық. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында әдебиеттанушы ғалым, филология ғылымдарының докторы, проф. А.М.Мұсаєвтың 70 жылдығына орай өткізілген респ. ғыл.-тәжіриб. конф. мат-ры. – Ақтөбе: «Жұбанов университеті» баспа бөлімі, 2018. – 350 бет
- 96 Сейфуллин С. Шығармалар. 6 томдық. Алматы: «Жазушы» Қазақ әдебиеті (Құрастырған: Т. Кәкішев) 1964. – 443б.
- 97 Жәкім Ә. (Фил. ғыл. кандидаты, дисс. Авторефераты), 2006. – 165 б.
- 98 Негимов С. Шешендік өнер. Алматы: «Ана тілі» 1997. – 206 б.
- 99 Ақтанова А. «Қазіргі қазақ балалар драматургиясы». ф.ғ.к.дисс.авторєф. 2003. – 128 б.
- 100 Көбеев С. Баланы семьяда тәрбиелеу. «Коммунизм таңы» газеті. 1955.
- 101 Сатемирова Д. Сыр бойы ақындарының әдеби шығармашылық орта дәстүрі. – Павлодар: ПМУ Хабаршысы. Филология сериясы. 2016. – №2. – Б. 213-220.
- 102 Қирабаев С. Өнер өрісі. Мақалалар мен зерттеулер. Алматы: «Жазушы» 1971. – 272 б.
- 103 Әлімбаев М.Көп томыдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Қазығұрт», 2009. – 400 б.